

Tilburg University

Maatschappijstructuur en werkgelegenheid

van den Brink, J.R.M.

Publication date:
1942

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van den Brink, J. R. M. (1942). *Maatschappijstructuur en werkgelegenheid*. Dekker & van de Vegt.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR
EN
WERKGELEGENHEID

J. R. M. VAN DEN BRINK

DIT BOEK IS BESPROKEN IN :

Economie.

Jrg. 8. 1942/43. blz. 205.

De Economist.

Jrg. 92. 1943. blz. 53.

Arbeidsbestel.

Jrg. 2. 1943. blz. 205.

1370

MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR EN WERKGELEGENHEID

EEN ONDERZOEK NAAR HET VERBAND TUSCHEN DE ECONOMISCHE STRUCTUUR DER MAATSCHAPPIJ EN HET PROBLEEM VAN DE WERKGELEGENHEID, IN HET BIJZONDER VOOR HET LAAT-KAPITALISTISCHE STELSEL, EN EENIGE CONCLUSIES MET BETREKKING TOT DE DOELMATIGHEID VAN VRIJE EN GEBONDEN ECONOMISCHE SYSTEMEN.

„Without economic analysis it is not possible rationally to choose between alternative systems of society”.

LIONEL ROBBINS

MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR EN WERKGELEGENHEID

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE
ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN AAN
DE KATHOLIEKE ECONOMISCHE HOO-
GESCHOOL TE TILBURG OP GEZAG VAN
DEN RECTOR MAGNIFICUS MR. E. G. J.
GIMBRÈRE, HOOGLEERAAR IN HET
BURGERLIJK- EN HANDELSRECHT,
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP WOENSDAG 2 DECEMBER 1942 DES
NAMIDDAGS OM 3 UUR

DOOR

JOHANNES ROELOF MARIA VAN DEN BRINK
GEBOREN TE LAREN (N.H.)

035331

COMP

N.V. DEKKER & VAN DE VEGT
UTRECHT 1942 NIJMEGEN

3533L

STELLINGEN

I

Verregaande overheidsbemoeienis met de consumptie, zooals in oorlogstijd plaats vindt, kan alleen zonder groote schade geschieden omdat de beschikbare hoeveelheid behoeftenbevredigingsmiddelen dermate gering is, dat vrijwel uitsluitend primaire levensbehoeften kunnen worden bevredigd.

II

Het begrip „maatschappelijk verantwoorde prijs”, dat wordt gehanteerd in het Prijsvormingsbesluit 1941, is dermate vaag, dat bij ontbreken van nadere regelingen, rechtsonzekerheid hiervan het gevolg is.

III

De opvatting van W. A. JÖHR, als zou „das Prinzip der Subsidiarität der Gesellschaftstätigkeit nur zu verstehen (sein) als *machtpolitisches Instrument* im Kampfe der Kirche gegen den modernen Staat” is in strijd met de waarheid (W. A. JÖHR: Die ständische Ordnung, Geschichte, Idee und Neuaufbau, Leipzig/Bern 1937).

IV

Prijsvaststelling op basis van normale kosten — het beginsel, dat is aangenomen in de Richtlijnen voor de Prijsvaststelling no. 1 (Richtlijnen ex artikel 3 van het Besluit no. 218/1940) — kan, van bedrijfseconomisch standpunt bezien, worden toegejuicht.

V

Credietcreatie in oorlogstijd leidt, in een gebonden volkshuishouding, noodzakelijk tot het ontstaan van zwevende koopkracht.

VI

De opvatting van R. NÖLL VON DER NAHMER, dat bij de vaststelling van de toelaatbare verkoopprijzen van voor de oorlogvoering belangrijke producten, de afschrijvingskosten dienen te worden weggelaten, is niet houdbaar (R. NÖLL VON DER NAHMER: Abschreibungen im Kriege — eine volkswirtschaftliche Unmöglichkeit, Die deutsche Volkswirtschaft, December 1941).

VII

De belangrijkste factor voor het ontstaan der Gooische tapijt-industrie is geweest het verval der oude Naardensche laken-industrie.

VIII

De overheid heeft er in Nederland na 10 Mei 1940 naar gestreefd, de prijspolitieke maatregelen aan te passen aan de structuur der onderscheidene bedrijfstakken.

IX

Er kan onderscheid worden gemaakt tusschen een materieel en een formeel economisch evenwichtsbegrip. Dit onderscheid is voor het economisch onderzoek van belang.

X

MACCULLOCH heeft RICARDO terecht verweten, dat hij door de toevoeging van het hoofdstuk „On Machinery” aan de derde druk van zijn „Principles of economics and taxation” (1821) de geslotenheid van zijn betoog heeft geschaad.

AAN DE NAGEDACHTENIS MIJNER OUDERS

Bij het gereed komen van dit proefschrift dank ik U, Hoog-
leeraren, Oud-Hoogleeraren en Docenten aan de Katholieke
Economische Hoogeschool te Tilburg voor hetgeen U voor mijn
wetenschappelijke vorming hebt gedaan.

Voor al ben ik dank verschuldigd aan U, Hooggeleerde COB-
BENHAGEN, die mij bij het schrijven van deze studie een zoo
krachtige steun zijt geweest.

Ook zeg ik gaarne dank aan al degenen, die mij bij de vol-
tooing van dit geschrift op andere wijze hebben geholpen.

I N H O U D

E E R S T E D E E L

Inleidende beschouwingen

Hoofdstuk I. PROBLEEMSTELLING EN INDEELING	1
§ 1. Het probleem	1
§ 2. De indeeling	6
— Hoofdstuk II. DE VOLKSHUISHOUDING	8
§ 3. Het wezen van de volkshuishouding	8
§ 4. De „moderne” volkshuishouding	14

T W E E D E D E E L

Maatschappijstructuur en werkgelegenheid in het algemeen.

— Hoofdstuk III. DE STRUCTUUR DER DATA EN DE ECONO- MISCHE STRUCTUUR VAN DE MAATSCHAPPIJ	16
§ 5. Het begrip structuur in de economische analyse.	16
§ 6. De structuur van de data der volkshuishouding	19
§ 7. Veranderingen in de structuur der data.	23
— Hoofdstuk IV. DE ECONOMISCHE STRUCTUUR VAN DE MAATSCHAPPIJ	27
§ 8. Het begrip economische maatschappijstructuur.	27
§ 9. Het prijzenstelsel	29
§ 10. De economische leiding.	34
§ 11. Vrije en gebonden economische stelsels	42
Hoofdstuk V. DE WERKGELEGENHEID.	48
§ 12. Het probleem van de werkgelegenheid	48
§ 13. Het probleem van de werkgelegenheid in de vrije maatschappij	52
§ 14. Het probleem van de werkgelegenheid in de ge- bonden stelsels	53

DERDE DEEL

Het verband tusschen maatschappijstructuur en werkgelegenheid in de laat-kapitalistische maatschappij.

Hoofdstuk VI. EENIGE HOOFDTREKKEN UIT DE ECONOMISCHE STRUCTUUR DER LAAT-KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ	55
§ 15. Het begrip laat-kapitalistische maatschappij . . .	55
§ 16. Het karakter der prijsvorming	58
§ 17. Het karakter der economische leiding	64
§ 18. Het dynamisch aspect	69
Hoofdstuk VII. DE STRUCTUUR DER ARBEIDSMARKT . .	74
§ 19. De structuur van vraag en aanbod	74
§ 20. Het proces der loonvorming	80
§ 21. De werkloosheid als marktverschijnsel	95
§ 22. Het dynamisch aspect; eenige quantitative gegevens	97
Hoofdstuk VIII. DE MEER VERWIJDERDE DETERMINANTEN VAN DE VRAAG NAAR ARBEIDSKRACHTEN.	114
§ 23. Het verband tusschen schommelingen in de investeeringsactiviteit en de werkgelegenheid	114
§ 24. De invloed der monetaire factoren	135
§ 25. Het consumptievermogen der maatschappij en de werkgelegenheid.	144

VIERDE DEEL

Slotbeschouwingen

Hoofdstuk IX. SAMENVATTENDE OPMERKINGEN EN CONCLUSIES	155
§ 26. Het verband tusschen maatschappijstructuur en werkgelegenheid in de laat-kapitalistische maatschappij	155
§ 27. In hoeverre kunnen in de gebonden stelsels de zwakheden der laat-kapitalistische maatschappij met betrekking tot de werkgelegenheid worden overwonnen?	158
§ 28. Slotopmerkingen	162
Lijst van aangehaalde literatuur	164

EERSTE DEEL

INLEIDENDE BESCHOUWINGEN

HOOFDSTUK I

Probleemstelling en indeeling

§ 1. HET PROBLEEM

Meer dan eenig ander tijdsgewricht in de moderne economische historie, geeft het huidige aanleiding tot bezinning op de grondslagen van het maatschappelijk-economisch gebeuren. In tijden van geleidelijke ontwikkeling, wanneer de traditie een sterk conserveerende werking uitoefent op de maatschappelijke instituties, is men geneigd het karakter der economische organisatie te miskennen: veel wat „maakbaar” en dus veranderlijk is, wordt als „vaststaand” en onveranderlijk beschouwd en er bestaat een neiging tot „cureeren aan het symptoom” terwijl de diepere oorzaken der maatschappelijke euvelen, die in de ondoelmatige structuur der volkshuishouding zijn gelegen, over het hoofd worden gezien. In tegenstelling hiermee zijn de banden der traditie thans losser dan ooit, met alle gevaren maar ook alle mogelijkheden die daaraan verbonden zijn; de maatschappelijke ontwikkeling is zeer versneld: zonder overdrijving kan in vele opzichten van een revolutie worden gesproken. Het betrekkelijke van de economische instituties en de betrekkelijke waarde van alle louter positivistische economische wetenschap treden thans duidelijk aan het licht; het gaat er immers om, de grondslagen te leggen voor een in de volle zin des woords *doelmatige* maatschappelijk-economische organisatie.

De vraag naar de bewuste verwerkelijking eener meer doelmatige maatschappijstructuur is — ook in Nederland — reeds gedurende langere tijd actueel: de sedert het begin van de dertiger jaren gestadig in kracht toenemende roep om ordening is er het bewijs van. In breede kringen nam men geen vrede meer met de bestaande economische organisatie; de gebrekkige resultaten van het geldende systeem, in het bijzonder de groote werkloosheid, eischten diepgaande hervormingen ¹.

Het vraagstuk van de werkgelegenheid is, in het bijzonder voor het dichtbevolkte Nederland, een van de meest dringende sociaal-economische problemen, ook al heeft de maatschappij zelf oogenschijnlijk een spontaan genezingsproces geproduceerd. De oorlog — grootconsument van arbeidskrachten — heeft als steeds op sommige punten van de arbeidsmarkt het teveel in een tekort doen omslaan. Maar het laat zich aanzien, dat, wanneer het oorlogsgedreun zal zijn verstild, het probleem van de werkgelegenheid — al of niet in zijn werkloosheidsvorm ² — tot de moeilijkste vraagstukken van dit land zal behooren. En al tasten wij omtrent de toekomst in het duister, zoo zij toch vastgesteld, dat „hoe de nieuwe ontwikkeling ook zal uitvallen, of zij zal aanknoopen aan bepaalde tendenties en reeds gedeeltelijk verwerkelijkte stromingen uit het verleden, dan wel nieuwe, thans in de werkelijkheid nauwelijks gekende banen zal inslaan, in beide gevallen is en blijft bezinning op het verleden noodzakelijk. In het eene geval, omdat in de aanzet en de ontwikkeling van het verleden de potenties zijn gelegen, die in de toekomst tot verwerkelijking zullen worden gevoerd, in het andere geval, omdat, wie op verantwoordelijke wijze aan de toekomstige ontwikkeling zal hebben mee te werken — en dat zijn we allen op eigen plaats — nieuwe richtlijnen en nieuwe waarden zal hebben

¹ In dit verband kan worden gewezen op de uitspraak van KEYNES: „It is certain that the world will not much longer tolerate the unemployment which, apart from brief intervals of excitement, is associated — and in my opinion, inevitably associated — with present-day capitalistic individualism”. J. M. KEYNES: *General theory of employment, interest and money*, London 1939, blz. 381.

² Verg. § 12, 13 en 14.

te toetsen aan de beginselen en de waarden, in het verleden verworven en toegepast, en aan de resultaten hunner verwerkelijking”¹.

Zooals gezegd, is het onvermogen van het laat-kapitalistische economische systeem om het vraagstuk van de werkgelegenheid tot oplossing te brengen een van de belangrijkste symptomen van zijn ondoelmatigheid. Sedert de tweede helft van de twintiger jaren — in 1927 verscheen VON ZWIEDENECK-SÜDENHORST's „Beiträge zur Erklärung der Strukturellen Arbeitslosigkeit”², volgens SAITSEW³ de eerste wetenschappelijke verhandeling waarin over *structuurwerkloosheid* wordt gesproken — groeide het inzicht in het fundamentele verband tusschen werkgelegenheid en maatschappijstructuur. Men zag in, dat het moderne werkloosheidsverschijnsel samenhangt met diepgaande maatschappelijke veranderingen. Deze veranderingen noemde men met een verzamelnaam structuurveranderingen. Industrialisering van een agrarisch land werd als een structuurverandering aangemerkt; evenzoo de toenemende concentratie op het gebied van kapitaal en arbeid en de toenemende bemoeienis van de overheid met het economisch leven. Ook gewijzigde doelstellingen op monetair en handelspolitiek gebied in het buitenland, rekende men t.a.v. de eigen volkshuishouding als structuurveranderingen. Naar het persoonlijk inzicht van den schrijver werd nu eens de eene, dan weer de andere structuurverandering beklemtoond⁴.

¹ M. J. H. COBBENHAGEN: In de barning der tijden, Maandschrift Economie, 5de jrg., 1939—1940, blz. 434.

² O. VON ZWIEDENECK-SÜDENHORST: Beiträge zur Erklärung der Strukturellen Arbeitslosigkeit, Vierteljahrsheften zur Konjunkturforschung, 1927, Ergänzungsheft I, blz. 15 v.v.

³ M. SAITSEW: Die Arbeitslosigkeit der Gegenwart, München/Leipzig 1932, erster Teil, blz. 28.

⁴ Zoo zegt SCHMALENBACH: „Es (ist) fast ausschliesslich eine einzige Erscheinung, die uns die alte Wirtschaftsform verlassen und in die neue hineinsteuern lässt; die Verschiebung der Produktionskosten innerhalb des Betriebes”. E. SCHMALENBACH: Die Betriebswirtschaftslehre an der Schwelle der neuen Wirtschaftsverfassung, Zeitschrift für handelswissenschaftliche Forschung, 1928, blz. 241.

Het begrip *structuur* bleef intusschen duister; ook de uiteenzettingen van HARMS, voortreffelijk voor de tijd waarin zij werden geschreven (1926), lieten nog vele vragen onbeantwoord ¹. Langzamerhand echter ging men, daartoe aangespoord door de bestudeering van het werkloosheidsverschijnsel, een belangrijk onderscheid maken tusschen diepgaande veranderingen die het verschijnsel in de moderne afmetingen hadden veroorzaakt, en andere die — gegeven deze „fatale” structuurveranderingen — noodig waren om het kwaad te overwinnen; ook op dit punt waren de meeningen echter zeer verdeeld ². Klarheid te scheppen in het structuurbegrip en het algemeen verband aan te wijzen tusschen maatschappijstructuur en werkgelegenheid zijn belangrijke doeleinden die ik mij bij deze studie heb gesteld. Niet op de eerste plaats echter de formeele vraagstukken der theorie, maar de materiele problemen der realiteit zullen ons bezig houden: voortbouwend op de hechte grondslagen, gelegd door mijn hooggeachten leermeester Professor COBBENHAGEN, wil ik trachten een bijdrage te leveren over het vraagstuk van de doelmatige organisatie van het maatschappelijk-economische gebeuren.

Ook wanneer men de interpretatie van het structuurbegrip vooralsnog in het midden laat, kan worden vastgesteld, dat de diepgaande maatschappelijke veranderingen die gedurende de laatste tientallen jaren reeds aanzienlijk in omvang en snelheid toenamen, door de oorlog en zijn gevolgen zijn en worden versneld. Zeker, het economische oorlogsgetimmerte, dat in alle haast — op de nood der tijden — wordt opgetrokken, kan niet als blijvend worden beschouwd; maar de versnelling in de overgang van „vrijheid” naar „gebondenheid” is evident; de fun-

¹ B. HARMS: Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft, Weltwirtschaftliches Archiv, 24. Bnd, 2 Heft, blz. 259 v.v. en „Strukturwandlungen der Weltwirtschaft”, idem, 25. Bnd, 1. Heft, blz. 1 v.v. Verg. § 5.

² Zoo is VAN DORP van meening, dat: „this crisis . . . is the result of far reaching government interference”, terwijl VON KELLER in het Duitschland van 1938 schrijft over „Das Ende der Strukturellen Arbeitslosigkeit”. E. C. VAN DORP: A simple theory of capital and wages, London 1937, blz. 257, R. VON KELLER: Das Ende der strukturellen Arbeitslosigkeit?, Weltwirtschaftliches Archiv, 47. Bnd, blz. 539 v.v.

damenten van ons economische bestel zijn in beweging geraakt. De econoom heeft thans tot taak zich te bezinnen op de overgang naar meer gebonden economische vormen. Indien de beeldspraak geoorloofd is, zouden wij het aldus kunnen zeggen: men stapt niet in een gebonden maatschappij, *omdat* zij gebonden is — d.i. als in een plezierboot — maar omdat zij, onder bepaalde omstandigheden, het meest geschikt is het doel der volkshuishouding te verwezenlijken.

Wanneer men onderzoekingen verricht op het gebied der doelmatige maatschappijstructuur, dreigt er van twee kanten gevaar. De eerste en meest ernstige bron van fouten is het gebrek aan realisme. Gebrek aan realisme heeft immers tot gevolg, dat de conclusies voor de werkelijkheid geen betekenis hebben. Maar ook door de analyse op een in hooge mate abstract niveau te beëindigen, wordt aan de waarde der beschouwingen groote afbreuk gedaan. De beoefenaar der *objectieve doelmatigheids-critiek*¹ die zich op deze wijze van zijn taak kwijt, krijgt het verwijt te hooren, dat hij „Deckung sucht hinter inhaltslose Banalitäten, z.B. das letzte Ziel aller Politik das „Allgemeine Beste“, „der gesellschaftlichen Nutzen“ oder ähnliches sein soll“², of, dat hij is als een fabrikant die „alle Errungenschaften der Technik, gewaltige Kapitalmittel und Zahllose Arbeitskräfte in Bewegung setzt, um in einer mächtigen Fabrik allermodernster Konstruktion — atmosphärische *Luft* (gasförmige, nicht flüssige!) zu produzieren“³. Aan beide gevaren zullen wij trachten te ontkomen, door de probleemstelling te beperken: de kern van het onderzoek wordt gevormd door de ontleding van het verband

¹ Onder objectieve doelmatigheids-critiek wordt in dit verband verstaan: die theoretisch-economische beschouwingswijze waarbij de handelingen der menschen in het verzorgingsproces worden getoetst aan het objectieve doel der volkshuishouding. Wat dit laatste betreft zij verwezen naar de beschouwingen in hoofdstuk II. Verg. J. A. VERAART: *Economie*, Katholieke Encyclopaedie, dl. 9, kolom 677 v.v.

² G. MYRDAL: *Das politische Element in der Nationalökonomische Doktrinbildung*, Berlin 1932, blz. 220.

³ MAX WEBER: R. Stammlers „*Ueberwindung*“ der materialistischen Geschichtsauffassung, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1921, blz. 291.

tusschen werkgelegenheid en maatschappijstructuur in de laat-kapitalistische maatschappij. Dit onderzoek kan naar het mij voor komt als basis dienen voor eenige conclusies met betrekking tot de opbouw eener meer doelmatige maatschappelijk-economische organisatie. Door uit te gaan van het verband tusschen werkgelegenheid en maatschappijstructuur in het laat-kapitalistische systeem kan de aard van het probleem in de gebonden volkshuishouding beter worden onderkend en kan — aan de hand van een realistische analyse — over de economische eigenschappen van de vrije en gebonden maatschappij *in het algemeen* iets worden geleerd.

Ten slotte kan de probleemstelling in de volgende vier punten worden samengevat:

1. Waardoor wordt de economische structuur der maatschappij bepaald; welke grondstructuren zijn economisch mogelijk?

2. Waarin bestaat het vraagstuk van de werkgelegenheid; is er een algemeen verband tusschen het vraagstuk van de werkgelegenheid en de economische structuur van de maatschappij; zoo ja, waarin bestaat dit verband?

3. Welk verband is er in de laat-kapitalistische maatschappij tusschen de economische structuur en het vraagstuk van de werkgelegenheid?

4. Welke conclusies kunnen ten aanzien eener meer gebonden maatschappij uit het bovenstaande worden getrokken?

§ 2. DE INDEELING

De indeeling van deze studie is in groote trekken als volgt: In het eerste deel worden eenige inleidende beschouwingen gegeven, in het bijzonder over het wezen van de volkshuishouding en haar *objectieve doel*. Deze bepaling van het doel is noodig, omdat wij moeten weten wat een economisch systeem is „trying to do”, zooals WOOTTON ¹ het noemt, wanneer wij iets over de doelmatigheid willen zeggen. Het vraagstuk, dat ons vervolgens

¹ B. WOOTTON: Plan or no plan, London 1934, blz. 41.

bezighoudt is dit: op welke wijzen kan het objectieve doel worden nagestreefd, d.w.z. welke systemen zijn economisch mogelijk? Deze vraag kan echter in haar algemeenheid niet worden beantwoord, voordat de data meer nauwkeurig zijn aangegeven. Om deze reden wordt het onderzoek beperkt tot de „moderne” volkshuishouding.

In het tweede deel wordt nagegaan, welke grondstructuren der „moderne” volkshuishouding economisch mogelijk zijn. Hiervoor is allereerst noodig, dat het structuurbegrip wordt verhelderd; een onderscheid wordt gemaakt tusschen maatschappijstructuur in ruimere zin, anders gezegd: de opbouw van de buiten het maatschappelijk-economische gebied gelegen data —, en maatschappijstructuur in engere zin, ofwel *economische* maatschappijstructuur of economisch systeem.

Het vraagstuk van de economisch mogelijke systemen wordt nu aan de orde gesteld door na te gaan welke economische instituties in geen enkele „moderne” volkshuishouding — hoe ook georganiseerd — kunnen worden gemist. Hierdoor is het al dadelijk mogelijk tusschen realistische en utopistische stelsels te onderscheiden.

Vervolgens is het probleem van de werkgelegenheid aan de orde. Nadat het wezen van het vraagstuk is aangegeven, wordt zeer in het kort nagegaan op welke typische wijzen het zich in de beide constrasteerende ¹ stelsels voordoet.

In het derde deel wordt een meer in bijzonderheden afdalend onderzoek ingesteld naar het verband tusschen werkgelegenheid en maatschappijstructuur in het laat-kapitalistische stelsel en in het vierde deel worden uit het voorafgaande eenige conclusies getrokken met betrekking tot de doelmatige organisatie der „moderne” volkshuishouding.

Het zwaartepunt van deze studie ligt, zooals werd opgemerkt, in het derde deel. De stof vervat in het eerste en tweede deel zal derhalve slechts schetsmatig worden behandeld, n.l. voor zoover dit voor de verdere analyse en de gevolgtrekkingen van belang is.

¹ Verg. noot 1 op blz. 43.

HOOFDSTUK II

De volkshuishouding

§ 3. HET WEZEN VAN DE VOLKSHUISHOUDING

De naam volkshuishouding is zeer juist. De volkshuishouding is de economische organisatie, de huishouding, van een *staatsvolk*.

De volkshuishouding is een *realiteit*; zij is een reëel geheel, onderscheiden van de afzonderlijke productie- en consumptie-huishoudingen der staatsburgers en de overige economische organisaties. De realiteit van de volkshuishouding is van dezelfde orde als die van het staatsvolk; zij heeft geen substantieel bestaan — uitdrukkingen als „economisch organisme” en „economisch leven” worden naar analogie gebruikt — maar zij is een *verhoudingszijn*, een geheel van betrekkingen tusschen menschen onderling en menschen en dingen, een *systeem van relaties*. Hiermede is het begrip van de volkshuishouding echter niet bepaald; ook de gemeenschap is immers een systeem van relaties. Willen wij de begripsbepaling verder uitwerken, dan moet worden onderzocht waarin het economische bestaat, want de volkshuishouding is een maatschappelijk-economisch systeem van relaties.

Het economische hangt klaarblijkelijk samen met de beperktheid van de stoffelijke natuur in verhouding tot de menselijke behoeften, speciaal in de vorm en op de plaats waar de mensch deze wenscht. Tot zoover stemmen de meeningen overeen: het economisch leven is het gebied van de menselijke behoeftenvoorziening. Over het karakter der behoeften ontstaat echter reeds verschil van meening: sommige schrijvers onderscheiden n.l. tusschen „materieele” en „immaterieele” behoeften, „materieele” en „immaterieele” welvaart. Alleen de „materieele”

behoefden en de „stoffelijke” welvaart zouden voorwerp van het economisch handelen zijn ¹.

De onderscheiding tusschen stoffelijke welvaart (b.v. een maaltijd) en onstoffelijke welvaart (b.v. een concert) is, naar het mij voorkomt, onhoudbaar; ook de consumptie van een woning, een lorgnet, een schilderij is „immaterieel” en toch zijn dit alle economische goederen: het stoffelijke karakter van het economische ligt *uitsluitend* in de sfeer der middelen, de behoeften kunnen varieeren van de eerste menschenlijke levensbehoefden tot de hoogste hoogten van de menschenlijke geest. Eenige moderne schrijvers spreken dan ook niet van behoeften maar van „doeleinden” ². Naar mijn meening terecht: behoeften zijn menschenlijke doeleinden; men kan steenen, hout en ijzer gebruiken om een woonhuis te bouwen, doel is: woning; men kan ze ook gebruiken om een bakkerij te bouwen, doel is: voeding; men kan ze ten slotte gebruiken om een kerk te bouwen, doel is: godsdienst. Consumptie is niet eten; het economische is niet iets grijpbaars, het is geen hoop goederen en nog minder een hoop geld; het is een systeem van relaties, dat zijn basis heeft in de wereld van de stof, maar waarvan de torens reiken tot in de wolken: „the belief, that the preoccupation of the economist is with a peculiarly low type of conduct, depends upon misapprehension” ³.

De menschenlijke doeleinden zijn *behoefden*, voorzoover zij slechts kunnen worden bereikt met behulp van beperkt voorradige uitwendige middelen ⁴. *Middelen* zijn alle stoffen en krach-

¹ Verg.: L. ROBBINS: The Nature and significance of economic science, London 1935, blz. 4 v.v.

² Verg.: L. ROBBINS: op. cit. blz. 16: „Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses” en O. SPANN: Fundament der Volkswirtschaftslehre, Jena, 1929, blz. 60: „Wirtschaft ist die rangordnungsgemäße Widmung von Mitteln für Ziele durch ausgleichendes und sparendes Abwägen bei Ueberfülle an Ziele”.

³ L. ROBBINS: op. cit. blz. 25.

⁴ Uitdrukkelijk wordt hier gesproken van uitwendige middelen. In tegenstelling met ROBBINS zou ik n.l. onder beperkte middelen uitsluitend willen verstaan: *uitwendige* beperkte middelen. Ook de inwendige psychische acten immers, die men stelt voor de *eigen*

ten die in verhouding tot de doeleinden schaarsch zijn, zoodat een keuze moet worden gedaan. Stoffen en krachten hebben echter geen economische aard, zij zijn economisch indifferent: economische potenties. Eerst wanneer de mensch de stoffen en krachten plaatst in de middelensfeer, d.w.z. wanneer hij deze richt op de bevrediging van behoeften, ontstaat het economische. Het ontstaat echter ook dan niet noodzakelijk, want ook de mensch heeft geen economische natuur; zijn handelen op het gebied van de behoeftenvoorziening is niet noodzakelijk *economisch*: alleen wanneer het redelijk is, ontstaat het economische in eigenlijke zin. Hierbij gaat het om redelijkheid op tweeërlei gebied, n.l.:

1. bij de toebedeeling der middelen, d.i. in de uitvoering, en
2. in de keuze der doeleinden.

Ziet men alleen naar sub 1 dan kan economisch handelen worden omschreven als: het redelijke toebedeelen van beperkt aanwezige middelen aan doeleinden. Deze omschrijving die, zooals nader zal blijken, niet volledig is, komt overeen met de definitie van ROBBINS¹.

Wanneer het economisch handelen in de werkelijkheid in individueele isoleering plaats vond, was bovenstaande omschrijving uitputtend. Alle aanwezige middelen zouden dan immers worden verdeeld over de behoeftenschalen van één persoon, en hoe deze behoeften er ook zouden uitzien: redelijk of onredelijk, steeds zou men in de *toebedeeling* redelijk te werk kunnen gaan, d.w.z. economisch kunnen handelen. Deze conclusie is echter, naar het mij voor komt, maatschappelijk bezien, onjuist, evenals de gevolgtrekking van ROBBINS, dat „economics is entirely neutral between ends”. Economisch handelen immers, is steeds maatschappelijk handelen; wanneer men redelijk te werk wil gaan in de toebedeeling van beperkt aanwezige middelen aan de behoeften van onderscheidene personen die in gemeenschaps-

behoeftebevrediging, zijn, door de gebondenheid van de mensche-lijke geest aan de stof, beperkt (denkeconomie!). Het economische echter, handelt steeds over de betrekkingen van den (gemeenschaps) mensch tot de buitenwereld.

¹ ROBBINS: op. cit. blz. 93.

verband leven, dan kan men slechts redelijk toebedeelen, wanneer uitsluitend de redelijke behoeften van ieder der gemeenschapsleden voor bevrediging worden uitgekozen. Zouden, met beperkt voorradige middelen, bij den een onredelijke behoeften worden bevredigd¹, dan zou voor den ander noodzakelijk een geringere hoeveelheid bevredigingsmiddelen overblijven, zoodat redelijke behoeften niet zouden worden bevredigd: rechtvaardigheid! *Economisch handelen is het redelijk toebedeelen van beperkt aanwezige middelen aan redelijke doeleinden.*

De vaststelling van de redelijke behoeften behoort niet tot de taak der economische wetenschap; zij zou zich daarmee op het terrein begeven van de wijsgeerige gemeenschapsleer. Maar de economie is niet „entirely neutral between ends”, kan daarentegen uitsluitend werken met redelijke behoeften als data. In ieder ander geval is het economisch systeem slechts ten deele rationeel. In deze zin heeft WOOTTON gelijk, wanneer zij opmerkt: „In the last resort, then, I do not think we can allow even the purest economists wholly to disown the normative qualities of their work”².

Het wezen van het economische wordt, zooals gezegd, mede bepaald door zijn maatschappelijk karakter. De wereld van stoffen en krachten moet redelijk worden gericht op het maatschappelijke complex van redelijke doeleinden. Dit complex van harmonisch verbonden (d.i. redelijke) doeleinden bestaat, voor zover men voor de bereiking op beperkt voorradige middelen is aangewezen, voor een groot deel uit strikt persoonlijke behoeften: voeding, kleding enz. Maar er is ook een beduidend aantal goederen, dat niet strikt persoonlijk wordt geconsumeerd: tafel, woning, radiostudio, kerkgebouw, straten en pleinen, monumenten en parken, kanalen en spoorwegen, landsverdediging, politie en rechtspraak enz. Deze laatste reeks kan weer worden onderscheiden in behoeften die — hoewel niet strikt persoonlijk van aard — toch in belangrijke mate persoonlijk wor-

¹ Men kan ook zeggen: zou de behoeftenbevrediging bij den een tot een onredelijke *hoogte* worden opgevoerd, dan zou, enz. De omschrijving in de tekst is echter ruimer.

² B. WOOTTON: Lament for economics, London 1933, blz. 135.

den gevoeld, en behoeften die men zich niet steeds individueel bewust is. Wat deze laatste betreft kan b.v. worden gewezen op de behoefte aan landsverdediging. De strikt persoonlijke behoeften en alle niet-strikt persoonlijke behoeften, voorzover die gewoonlijk worden bevredigd met goederen die in privaat eigendom zijn, noemen wij *persoonlijke behoeften*. Alle andere zijn maatschappelijke of collectieve behoeften. De maatschappelijke behoeften worden niet steeds door allen als zoodanig gevoeld; de overheid heeft tot taak deze reeks van doeleinden te vertolken. De maatschappelijke behoeften die voor bevrediging worden uitgekozen kunnen echter niet naar willekeur worden uitgebreid; haar redelijke omvang wordt door de omstandigheden bepaald. De redelijkheid van de maatschappelijke behoeften steunt op het doel van de gemeenschap. Zij vinden daarin haar rechtvaardiging en beperking; de individueele offers die men zich voor deze goederen moet getroosten zijn een gevolg van het leven in maatschappelijk verband, gelijk ook de persoonlijke behoeftenbevrediging alleen hierdoor mogelijk is.

begin Het economische hangt onverbrekelijk samen met het maatschappelijke: „Alle Wirtschaft meint Gesellschaft”¹. Het is het objectieve doel van de gemeenschap, het *algemeen welzijn*, dat aan de volkshuishouding haar vaste basis geeft. Aan dit maatschappelijke doel ontleent de volkshuishouding haar *specifiek economisch doel*. Met de uitdrukking economisch doel moet men echter voorzichtig zijn, want er is geen onafhankelijk, maar wel een zelfstandig economisch doel. De constateering van ROBBINS, dat „it should be clear, therefore, that to speak of any end as being itself „economic” is entirely misleading”² bevat weliswaar een zekere waarheid, maar is toch niet geheel juist. Want de volkshuishouding heeft, mits goed verstaan, een eigen doel: *de redelijke toebedeeling van beperkt aanwezige uitwendige middelen aan dat deel van de harmonisch verbonden menschelijke doeleinden, dat alleen met behulp van deze middelen kan worden bereikt, d.z. de redelijke persoonlijke en maatschappelijke behoeften van een staatsvolk*. Dit objectieve doel van de volkshuishou-

¹ O. SPANN: op. cit. blz. 3.

² ROBBINS: op. cit. blz. 24.

ding is haar diepste wezen. Kapitalistisch, socialistisch of hoe dan ook georganiseerd, dit is het „what she is trying to do”¹.

De volkshuishouding is de huishouding van een staatsvolk; zij is de meest ontwikkelde zelfstandige economische realiteit (de „Weltwirtschaft” mist deze zelfstandige realiteit) en heeft haar objectieve grondslag in het algemeen welzijn; zij kan worden onderscheiden, maar niet gescheiden van de volksgemeenschap. Haar objectieve doel is, kortweg gezegd, de redelijke voorziening in redelijke behoeften, gezien in maatschappelijk verband —, of, zooals we het verder zullen noemen: de *rationeele maatschappelijke behoeftenvoorziening*. ROBBINS heeft gelijk wanneer hij zegt, dat de behoeften voor het economische gegeven zijn, dat zij behooren tot het complex der data —, maar hij heeft ongelijk wanneer hij beweert, dat de economie is „neutral between ends”, want niet de behoeften zonder meer zijn de laatste data, maar de *redelijke behoeften*. De doelmatig-critische beschouwingswijze moet er steeds op uit zijn, door analyseering van de bestaande economische orde, aan te geven hoe de divergentie tusschen werkelijk bevredigde behoeften en redelijke behoeften kan worden verminderd².

Uit het doel van de volkshuishouding vloeien haar levensverschijnselen voort. Haar centrale functie is de *productie*. Door de productie vindt een voortdurende waarde-accumulatie plaats, schuiven de middelen voort in opeenvolgende stadia van rijpheid, steeds dichterbij de wereld der doeleinden: de behoeften. Het is via de productie, dat de *techniek* in nauwe aanraking komt met het economische; niet de techniek als zoodanig is echter van be-

¹ Met VOIGT kan men het ook, zij het wat vaag, aldus zeggen: „wirtschaften ist . . . dasjenige menschliche Handeln, durch das die Bedingungen des spezifisch menschlichen Lebens erfüllt werden . . . aber nicht nur um Befriedigung von Bedürfnissen des Lebens handelt es sich, sondern auch um Erfüllung der Bedingungen der Kultur”. A. VOIGT: Volkswirtschaft und Volkswirtschaftslehre, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, dl. VIII, Jena 1928, blz. 789.

² In dit verband kan worden gewezen op de constatering van WOORTON, dat „if anything of substantial utility is to come out of the economists work, he must be allowed to poke his nose into questions of the quality of social ends”, B. WOORTON: op cit. blz. 261.

lang, maar de techniek als „one of the influences determining relative scarcity”¹. Naast het aspect van de productie kan in het maatschappelijk-economische proces dat der *verdeeling* worden onderscheiden. Over de persoonlijke behoeften van A,B,C, enz. en de maatschappelijke behoeften van velen of allen in gemeenschap, moeten — rekening houdend met het geheele complex van harmonisch verbonden menselijke doeleinden — de beperkt aanwezige middelen worden verdeeld.

De behoeften zijn continu: niet alleen vandaag maar ook morgen en het volgend jaar, kortom, gedurende een eindelooze reeks van jaren moeten zij worden bevredigd. En zoowel de behoeften als de bevredigingsmiddelen en de techniek zijn aan voortdurende verandering onderhevig: het economisch leven is *dynamisch*. Het is daarom redelijk, niet alle middelen op de momenteele behoeftenbevrediging te richten, maar een deel te *sparen* opdat in de toekomst een even rijke of nog betere voorziening mogelijk zij.

De volkshuishouding kan haar levensfuncties alleen dan behoorlijk vervullen, wanneer zij over middelen beschikt om:

1. de redelijke behoeften in volgorde van belangrijkheid te kennen, en
2. de schaarsche middelen rationeel over de onderscheidene productiemogelijkheden te verdeelen.

De combinatie van economische instituties die de oplossing van beide fundamentele vraagstukken mogelijk maakt, is bepalend voor de economische structuur eener volkshuishouding; in het deel, dat handelt over de economische structuur der maatschappij wordt hierop nader teruggekomen.

§ 4. DE „MODERNE” VOLKSHUISHOUDING

In de vorige paragraaf werd het objectieve doel van de volkshuishouding aangegeven: de rationeele maatschappelijke behoeftenbevrediging. De realiteit is echter nooit meer dan een benadering van dit objectieve doel, dat synoniem is met het *maatschappelijk-economisch evenwicht*. Het economisch evenwicht

¹ ROBBINS: op. cit. blz. 38.

is een toestand van evenwichtige doelgerichtheid, waarin de wereld van stoffen en krachten rationeel is gericht op het complex van persoonlijke en maatschappelijke redelijke behoeften, dat op zijn beurt harmonisch is verbonden met de overige menselijke doeleinden¹. Dit breede evenwicht berust op buiten het economische gelegen gegevens: *data*. Deze data — de vaste punten waartusschen het ragfijne net van maatschappelijk-economische relaties wordt geweven — zijn, in hun meest fundamenteele vorm,

1. de middelen,
2. de doeleinden, en
3. de techniek.

De middelen zijn de natuurgaven en arbeidskrachten waarover een staatsvolk beschikt; de doeleinden zijn de redelijke persoonlijke en maatschappelijke behoeften; de techniek, ten slotte, is „het geheel van methoden en middelen, waarvan de menschen zich bedienen om de gaven van de natuur voor de menselijke doeleinden geschikt te maken”². Het „moderne” nu van de „moderne” volkshuishouding is niet gelegen in de *economische* structuur, de organisatievorm der volkshuishouding, maar in de omvang en structuur van het complex der data. „Modern” is een volkshuishouding van de omvang van een „moderne” staat, waar het middelencomplex een dienovereenkomstige differentiatie en het geheel der doeleinden een groote gecompliceerdheid vertoont —, waarin de „moderne” techniek wordt toegepast en het technisch weten en kunnen gestadig en veelal revolutionair groeit, en die tenslotte in contact treedt met andere volkshuishoudingen. Dit internationaal contact geeft ons een vierde complex van data, dat verder *internationaal milieu* wordt genoemd.

¹ Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: Economisch evenwicht en oorlogseconomie, Maandschrift Economie, 7de jrg., Aug./Sept. 1942, blz. 371 v.v.

² M. J. H. COBBENHAGEN: Techniek, Katholieke Encyclopaedie, dl. 22, kolom 479.

TWEEDE DEEL

MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR EN WERKGELEGEN- HEID IN HET ALGEMEEN

HOOFDSTUK III

De structuur der data en de economische structuur van de maatschappij

§ 5. HET BEGRIIP STRUCTUUR IN DE ECONOMISCHE ANALYSE

Reeds sedert lang wordt het structuurbegrip in een aantal wetenschappen met vrucht gebruikt. Zoo treft men het o.m. aan in de geologie, de chemie, de landbouwwetenschap en de experimenteele psychologie. Wat de economie betreft is B. HARMS bij mijn weten de eerste die het structuurbegrip systematisch heeft ontwikkeld.

De groote en langdurige economische moeilijkheden en de diepgaande maatschappelijke veranderingen der naoorlogsche jaren openden de oogen — in het bijzonder in Duitschland — voor een economische dynamiek waarvan de drijvende krachten dieper liggen dan die der conjunctuur. In dit licht moet de bijdrage van B. HARMS over: „Die Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft” worden gezien ¹. Het was dan ook niet zoozeer de structuur op zich zelf genomen als wel het complex van structuurveranderingen, dat HARMS interesseerde. Aanleiding tot zijn onderzoek was de instelling van een „Ausschusz

¹ Weltwirtschaftsliches Archiv, Chronik und Archivalien, 24 Bnd. 1926, blz. 259 v.v.

zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft" door de toenmalige Deutsche rijksregeering ¹. Als voorzitter van de coördineerende subcommissie, belast met het onderzoek naar de algemeene economische structuur, leverde HARMS eenige inleidende beschouwingen over het structuurbegrip. Onder de structuur der volkshuishouding verstaat hij de „Formgesetzlichkeit oder die Ordnung..., die die Beschaffenheit des Ganzen aus der Eigenart, Lage und Verbindung der Teile und die Beschaffenheit der Teile aus die Artung des Ganzen und seiner Zweckbestimmung erklärt" ². De bestudeering van de structuur eener volkshuishouding eischt volgens HARMS kennis van de volgende elementen: de ruimtelijk-geografische basis en het klimaat; het bodemgebruik en de omvang der urbaniseering; het binnenlandsch en het internationaal verkeer; den mensch naar leeftijd, geslacht en beroep; het sociale milieu, voorzoover van invloed op de verbruiksgewoonten; de bedrijfs- en ondernemingsvormen en hun ontwikkelingstendens; de verhouding tusschen de onderscheidene takken van bestaan, tusschen productie en distributie en productie en consumptie; het geld- en credietwezen; de kapitaal-, inkomens- en vermogensvorming; leiding en beheersching van het economisch leven door rationalisatie; economische differentiatie en integratie en, tenslotte, het recht. De opsomming van HARMS staat sterk onder invloed van het doel van zijn betoog: de analyseering van de „diepgaande" veranderingen in de Duitsche volkshuishouding. Op deze wijze komt hij tot de tegenstelling conjunctuur — structuur en conjunctuurverandering — structuurverandering. Alle veranderingen in het economisch leven van niet conjunctureele aard, die niet „periodisch wiederkehren" en niet slechts „vorübergehend die Grundverhältnisse der volkswirtschaftlichen Strukturelemente beeinflussen" zijn in de gedachtengang van HARMS structureel.

Wanneer we het economisch structuursbegrip scherper willen

¹ Bij wet van 15 April 1926.

² HARMS, op. cit. blz. 262.

stellen, is het zaak een onderscheiding aan te brengen in de door HARMS aangevoerde veelheid van structurelementen.

Evenals in de wetenschappen waarin het begrip reeds langer wordt gehanteerd, dient men ook op economisch gebied onder structuur te verstaan: samenvoeging van deelen tot een geheel, bouworde. Dit structuurbegrip kan worden betrokken op het economisch systeem *op zichzelf genomen* en op de buiten het economisch gebied gelegen, economisch relevante factoren: de *data*. Aldus komt men tot een tweetal toepassingen van het structuurbegrip in de economische analyse, n.l.:

1. de structuur der data, en
2. de structuur binnen het geheel der data: de economische structuur.

Beide toepassingen zullen in de hiernavolgende hoofdstukken worden verduidelijkt.

Vanzelfsprekend werd ook door de oudere theoretici de structuur der volkshuishouding onderzocht. Zoo is het werk van RICARDO een voor de tijd waarin het werd geschreven, diepgaande economische structuuranalyse. Wat de klassieken echter niet of onvoldoende zagen is de nauwe samenhang tusschen de structuur der data en de economische structuur der maatschappij. Het was hen daardoor niet mogelijk de *betrekkelijkheid* der doelmatige economische maatschappijstructuur te onderkennen.

Bij de socialisten ligt de zaak anders. Zij zagen ongetwijfeld de relativiteit der economische structuur. Zoo vormen de natuur noodzakelijke veranderingen in de economische structuur der maatschappij een wezenlijk deel van MARX' theorie. Ook zagen de socialistische schrijvers het verband tusschen de economische structuur en de structuur der data. Zij trokken echter uit de veranderingen in de structuur der data conclusies t.a.v. de economische structuurontwikkeling die in genoemde veranderingen geen voldoende grond hadden. En van de economische structuur der socialistische maatschappij zelf hadden, althans de oudere schrijvers, slechts een vage voorstelling ¹.

¹ „Marx himself had only scorn and ridicule for any . . . attempt deliberately to construct a working plan of . . . utopia". F. A. von HAYEK: Collectivist economic planning. Critical studies on the possi-

§ 6. DE STRUCTUUR VAN DE DATA DER VOLKSHUISHOUDING

Economisch handelen is toebedeelen van middelen aan doeleinden. De huisvrouw, die de beschikking heeft over een bepaalde hoeveelheid huishoudgeld (middelen) tracht deze zoo te besteden, dat de behoeften van het gezin (doeleinden) zoo goed mogelijk worden bevredigd; zij doet daartoe een keuze uit de onderscheidene bevredigingsmogelijkheden. Hierbij stuit zij vrijwel onmiddellijk aan alle kanten op omstandigheden (data) die zij niet kan beïnvloeden: de hoeveelheid huishoudgeld en de prijzen van goederen en diensten staan voor haar vast; de keuze tusschen leveranciers is beperkt en de behoeften van de gezinsleden zijn vaststaande grootheden; slechts in beperkte mate kan zij door toepassing der techniek (b.v. naaien, koken) de relatie tusschen doel en middelen beïnvloeden. Het economische probleem van de *verbruikshuishouding*: de redelijke voorziening in de redelijke behoeften der gezinsleden, is zeer eenvoudig: de oplossing wordt vrijwel gedetermineerd door de structuur der data.

In de moderne *onderneming* is het economisch probleem reeds veel meer complex: de speelruimte die binnen het geheel der data overblijft is aanmerkelijk grooter dan in de verbruikshuishouding. De ondernemer zit niet vast aan een beperkte hoeveelheid huishoudgeld, maar hij kan op de geld- en kapitaalmarkt nieuwe middelen opnemen. Ook de inkoop- en verkoopprijzen en de loonen staan slechts vast — zijn slechts data — voorzoover op de markten waar hij exploreert vrije concurrentie bestaat. Ontbreekt deze laatste dan zijn niet de prijzen, maar de waardeeringen van koopers en verkoopers en de aanbodsfactoren die op de arbeidsmarkt een rol spelen, voor den ondernemer data. Behalve deze individueele factoren en de prijzen behooren ook de bepalingen van collectiviteiten tot het geheel van de data der onderneming. En ook de techniek, ten slotte, is voor den ondernemer een belangrijk onderdeel van het complex der data. Door de groote speelruimte binnen het geheel der data, heeft de onder-

bilities of Socialism by N. G. PIERSON, LUDWIG VON MISES, GEORG HALM und ENRICO BARONE, edited, with an introduction and a conclusion by F. A. VON HAYEK, London 1935, blz. 13.

nemer in de vrije maatschappij een groote bewegingsvrijheid. Hij kan het productieprobleem op onderscheidene wijzen tot oplossing brengen; steeds echter zoekt hij — gegeven de structuur van het complex der data zijner onderneming — die oplossing, waarbij het ondernemingsdoel zoo goed mogelijk wordt verwezenlijkt.

Het geheel der data is steeds de basis voor het economisch handelen. Wanneer wij de structuur der data van de consumptie- en productiehuishouding echter nauwkeurig bezien dan blijkt, dat niet alle data waarmede de economische leiding van deze huishoudingen rekening behoort te houden, buiten het strikt economisch terrein zijn gelegen. Zoo zijn b.v. de prijzen typisch economische data. Maar ook de bepalingen van collectiviteiten, die geheel of mede gericht zijn op een economisch doel, zijn *economische* data. Een kartelafsprake is een economische datum, evenzoo een collectieve arbeidsovereenkomst en het geheel van bepalingen eener publiekrechtelijke vereeniging van bedrijfs-genoten; maar ook de regelen door de overheid gegeven, zijn — voorzoover zij mede zijn gericht op het maatschappelijk-economisch doel, *economische* data. Terecht beschouwt SPANN hen als economische factoren („Kapital höherer Ordnung”) ¹.

In tegenstelling tot de economische organisaties die onderdeel zijn van een grooter economisch geheel, zijn de data van de (gesloten) volkshuishouding alle buiten het strikt economisch gebied gelegen; dit hangt samen met het feit, dat de volkshuishouding de meest ontwikkelde huishouding der realiteit is ².

In het complex der volkshuishoudelijke data kan drieërlei worden onderscheiden:

1. de wereld der middelen: natuur en arbeid,
2. de wereld der doeleinden: de met de overige doeleinden harmonisch verbonden redelijke behoeften, en
3. de wereld der techniek.

ad 1. Het complex der middelen is opgebouwd uit natuur en arbeid. Tot de natuur worden gerekend: de oppervlakte van de aarde waarover de volkshuishouding beschikt, de ligging, de

¹ O. SPANN, op. cit. blz. 101 v.v., 156 v.v.

² Verg. § 3.

bodemschatten, het klimaat enz. Tot het datum arbeid behoren: het aantal en de hoedanigheid der beschikbare arbeidskrachten.

ad. 2. De wereld der doeleinden is opgebouwd uit persoonlijke en maatschappelijke behoeften. In onderscheiding van de verkeershuishouding, die is gebaseerd op de bevrediging van koopkrachtige behoeften, komen voor de volkshuishouding als objectief gegeven alleen de redelijke behoeften in aanmerking. Na de uiteenzettingen in § 3 is het overbodig op het datum redelijke behoeften uitvoerig in te gaan. Slechts zij er op gewezen, dat de objectiviteit der redelijke behoeften een ander karakter heeft dan die van natuur, arbeid en techniek. De objectiviteit van de laatste drie kan geheel los worden beschouwd van de feitelijke volkshuishoudelijke organisatie en haar productiviteit. Ook met de subjectieve behoeften is dit het geval. De omvang en structuur der redelijke behoeften, dat zijn de behoeften, die van maatschappelijk standpunt bezien voor bevrediging in aanmerking komen, kunnen alleen dan worden aangegeven, wanneer het verband met de volkshuishouding en haar productiviteit in het oog wordt gehouden. Zoo is het mogelijk, dat men het op zich zelf genomen wenschelijk acht, dat bepaalde loonen worden verhoogd teneinde de betrokken arbeiders in de gelegenheid te stellen hun behoeftenbevrediging uit te breiden, en dat toch van maatschappelijk standpunt bezien deze loonsverhoging niet redelijk is wegens de repercussies die elders in het economisch systeem, als gevolg van de loonsverhoging, zullen optreden. Deze gedachte treft men aan in „Quadragesimo Anno” bij de bespreking van het rechtvaardig loon¹.

Tenslotte zij er nog op gewezen, dat het begrip redelijke behoeften inhoudt, dat een redelijke verhouding tusschen persoonlijke en maatschappelijke behoeften in acht moet worden genomen.

Hierboven werd opgemerkt, dat de data der gesloten volkshuishouding alle buiten het strikt economisch gebied zijn gelegen. Voor de volkshuishouding die in economisch contact staat met het buitenland, d.w.z. voor de „moderne” volkshuis-

¹ „Quadragesimo Anno”, uitgave van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland, blz. 80 v.v.

houding, is dit niet het geval. Zij kent een vierde complex van data: het internationale economische milieu, zoo men wil: de wereldhuishouding. Dit datum is opgebouwd uit vreemde economische en buiten het economische gelegen factoren.

De structuur van het internationale economische milieu is, ook in verband met het vraagstuk van de werkgelegenheid, zeer belangrijk. Speciaal is dit het geval wanneer de eigen volkshuishouding dicht bevolkt is. Men is dan, hoe ook de economische structuur van de eigen volkshuishouding er uit ziet, steeds op een levendig internationaal goederenverkeer aangewezen; de basis *natuur* van het gebouw der nationale volkshuishouding is dan immers zeer smal, de basis *arbeid* en eventueel *techniek* zeer breed.

In zijn, ook voor het onderzoek van de *economische* structuur belangwekkende boek „Die Grundlagen der Nationalökonomie” schenkt W. EUCKEN bijzondere aandacht aan het vraagstuk van de data ¹. De schrijver ontleedt o.m. de „Gesamtwirtschaftliche Daten” een complex van data, dat overeenkomt met de boven beschreven volkshuishoudelijke data ². Wanneer wij deze laatste met de door EUCKEN opgesomde vergelijken, dan blijkt op twee punten verschil te bestaan. Ten eerste spreekt EUCKEN slechts van de behoeften „tout court” en niet van de redelijke behoeften —, en ten tweede voert hij, naast de boven genoemde, als data nog aan de „rechtliche und soziale Organisation”. Hiermede kan ik slechts tot op zekere hoogte mee gaan. Vanzelfsprekend is de invloed van het recht en de sociale organisatie op de bovengenoemde complexen van data onmiskenbaar, en als zoodanig hebben beide het karakter van data. Voorzoover zij echter rechtstreeks vormend inwerken op het economisch gebeuren zijn beide economische factoren: „Kapital höherer Ordnung”. Recht en sociale organisatie zijn tot op zekere hoogte

¹ „Zu erfassen was Daten sind, zu sehen wo die Datengrenze verläuft, und die Fähigkeit zu besitzen mit Daten zu arbeiten, ist eine wesentliche Voraussetzung für den Erfolg aller theoretischer Forschung”: W. EUCKEN: Die Grundlagen der Nationalökonomie, Jena 1941, blz. 189.

² Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat EUCKEN zich beperkt tot de gesloten volkshuishouding en bijgevolg het „internationale economische milieu” niet als complex van data noemt.

economische instituties, onderdeelen van de *economische structuur der maatschappij*.

De volkshuishoudelijke data op zich zelf genomen zijn economisch weinig interessant; in economisch opzicht van belang zijn vooral de veranderingen in de structuur der data. Deze structuurveranderingen immers, zijn mede bepalend voor de economische dynamiek.

§ 7. VERANDERINGEN IN DE STRUCTUUR DER DATA

De data der volkshuishouding zijn voortdurend in beweging. Het typische van deze beweging is, dat zij ófwel plaats vindt geheel los van de menselijke wil — b.v. het optreden van een strenge winter, droge zomer enz. —, ófwel het gevolg is van handelingen die niet zijn gericht op een economisch doel. Zoo berusten de structuurveranderingen in de behoeftensfeer voor een belangrijk deel op sociale hebbelijkheden, zooals mode, en hogere geestelijke motieven. Ook kunnen veranderingen ontstaan als reactie op wijzigingen in het milieu: een strenge winter is van invloed op de behoeftenschalen; evenzoo urbanisatie. Ook de grootte van het gezin is van invloed op de structuur der behoeften.

Veranderingen in de structuur der data vertoonen vaak een wisselwerking tusschen de onderscheidene complexen. Zoo had de devaluatie van de dollar — een verandering in het datum *internationaal milieu* — tot gevolg, dat, zoolang de gulden op de oude goudswaarde gehandhaafd bleef, de invoer van Amerikaanse machines in Nederland zeer voordelig was. Hierdoor veranderde het datum *techniek* en kon, b.v. in de kunstzijde-industrie, een intensieve rationalisatie plaats vinden. Ook kan een enkele verandering, b.v. op het gebied van de natuur, meerdere complexen van data beïnvloeden: een strenge winter beïnvloedt zoowel de wereld der middelen als die der doeleinden. Hetzelfde geldt voor een toe- of afnemende bevolking; deze is van betekenis zoowel voor de structuur der behoeften als voor de opbouw van het complex der middelen (arbeid); maar ook de verhouding tot het buitenland wordt er door beïnvloed: hoe

dichter de bevolking van een land is, hoe levendiger als regel het economisch verkeer met het buitenland zal zijn.

De veranderingen in de structuur der data kunnen meer of minder diepgaand zijn en met groote of geringe snelheid plaats vinden. Zijn zij weinig diepgaand dan zullen de gevolgen beperkt blijven tot een uitbreiding, inkrimping of wijziging der productie. Zoo zal de invloed van een strenge winter zich beperken tot veranderingen in het economisch leven zooals een stijging van de productie van brandstof, wollen dekens en schaatsen. Zijn de veranderingen in de structuur der data diepgaand, dan zullen zij weliswaar in eerste aanleg een uitbreiding, inkrimping of wijziging der productie ten gevolge hebben, na verloop van tijd zullen zij echter tot diepgaande veranderingen binnen het geheel der data, d.i. op zuiver economisch gebied leiden: *economische* structuurveranderingen. Dit laatste kan met behulp van een voorbeeld nader worden toegelicht. Een geringe verandering op technisch gebied zal ongetwijfeld eenige invloed hebben op het economisch leven. Zoo leidt de invoering van een arbeidbesparende machine in eerste aanleg o.m. tot uitstooting van arbeidskrachten en verandering in de concurrentiepositie van het rationaliseerende bedrijf. Groote en algemeen optredende technische veranderingen kunnen echter de economische structuur van geheele bedrijfstakken en zelfs van de geheele volkshuishouding beïnvloeden. Men denke slechts aan de invloed van de technische ontwikkeling op de structuur der kosten en de invloed van deze laatste op de maatschappelijk-economische organisatie — b.v. kartelvorming — en de totstandkoming van de prijs.

Duidelijk blijkt ook het verband tusschen veranderingen in de structuur der data en in de economische structuur wanneer men bedenkt, hoe de diepgaande veranderingen in de structuur der volkshuishouding die men in oorlogstijd kan waarnemen, geheel moeten worden verklaard uit de met groote snelheid optredende veranderingen in de structuur der data¹. De gevolgen van veranderingen in de wereld der data blijven dan ook niet steeds beperkt tot partieele veranderingen in de economische structuur;

¹ Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: Economisch evenwicht en oorlogseconomie, Maandschrift Economie, 7de jrg., 1941—1942, blz. 371 v.v.

gaan zij diep en treden zij algemeen op, dan is het mogelijk, dat de economische orde der maatschappij in haar geheel wordt beïnvloed. In dit licht moet het streven naar ordening worden gezien, dat in Nederland reeds sedert vele jaren kan worden waargenomen ¹.

Behalve het onderscheid tusschen weinig belangrijke en diepgaande, en partieele en algemeene veranderingen in de structuur der data is ook het onderscheid tusschen slechts eenmaal optredende en zich herhalende veranderingen van belang. De economische gevolgen van de eerste zijn van veel grootere beteekenis dan die van de laatste. Zoo heeft de periodiek optredende verandering der behoeftenschalen die samenhangt met de wisseling der seizoenen veel minder invloed op de economische structuur dan b.v. de verandering die een gevolg is van belangrijke wijzigingen in de mode.

De aanpassing der economische instituties aan veranderingen in de structuur der data geschiedt ofwel „spontaan” ofwel door tusschenkomst der overheid.

Vormen van „spontane” aanpassing zijn b.v. het kartel en de vakvereniging; een voorbeeld van aanpassing door tusschenkomst der overheid vindt men in de Nederlandsche Tarwewet van 1931. Door de verandering in het datum internationaal milieu — prijsdaling op de wereldmarkten — dreigde Nederland met buitenlandsche tarwe overstroomd te worden, tot schade van de inlandsche telers. Met behulp van de Tarwewet wist de regeering dit te voorkomen; zij trachtte het economisch gebeuren zoo te beïnvloeden, dat onder de gegeven omstandigheden, d.w.z. bij de gewijzigde data, het maatschappelijk-economisch doel zoo goed mogelijk werd bereikt. In de wereld

¹ WAGEMANN wijst er op, dat de organisatievormen der volkshuishouding beantwoorden aan de „Intensitätsstufen”. De „Intensitätsstufen zijn afhankelijk van de „Mischung der Produktionsfaktoren” en de „Kapital- und Menschenbesetzung des Bodens”; zij vallen derhalve samen met wat wij noemen de structuur der data. Verg. E. WAGEMANN: Wirtschaftspolitische Strategie, Hamburg 1937, blz. 64 v.v., en: Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft, Hamburg 1931, blz. 16 v.v.

der doeleinden speelden, naast de behoeften van de consumenten, overwegingen van sociale (behoud van werkgelegenheid) en van sociaal-cultureele aard (behoud van de boerenstand) een rol; d.w.z. er werd gestreefd naar een harmonische vereeniging van doeleinden ¹.

¹ Verg. § 3.

HOOFDSTUK IV

De economische structuur van de maatschappij

§ 8. HET BEGRIIP ECONOMISCHE MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR

In het vorige hoofdstuk bevonden we ons aan de peripherie van het gebouw der volkshuishouding, onderzochten we de structuur van het geheel der data —, thans gaan we het gebouw binnen, onderzoeken we de bouworde binnen het complex der data. De vraag die ons bezighoudt is deze: op welke wijze, door middel van welke instituties, komt de orde in het maatschappelijk-economisch gebeuren tot stand.

Zooals gezegd, is de structuur der data aan voortdurende verandering onderhevig; dit brengt mee, dat ook de economische structuur voortdurend in beweging is. Zoowel van onder af: door de activiteit van ondernemers en consumenten en hun vereenigingen, als van boven af: door het ingrijpen der overheid, ondergaat de economische structuur voortdurend verandering. Bij al deze veranderingen worden steeds weer dezelfde bouw-elementen, economische instituties — zij het in uiteenlopende combinaties — terug gevonden. Wanneer men echter de structuur der data volkomen onbepaald laat, is het aantal combinaties, dat mogelijk is, zeer groot: de economische systemen varieeren dan van de volkomen centraal geleide volkshuishouding tot de meest vrije verkeershuishouding ¹. Om deze reden werden de data, door het onderzoek tot de „moderne” volkshuishouding te beperken, reeds eenigermate geconcretiseerd ². Onze opgave is nu, aan te geven welke systemen voor de organisatie der „mo-

¹ Verg. W. EUCKEN, op. cit. blz. 95 v.v.

² Verg. § 4.

derne" volkshuishouding economisch mogelijk zijn ¹. Geen enkel economisch systeem is echter in staat het doel der volkshuishouding voortdurend en volkomen te verwezenlijken; de werkelijkheid is nooit meer dan een benadering van het economisch evenwicht. Maar ook zonder een uitvoerige analyse is het reeds thans duidelijk, dat een consequent communistische organisatie der „moderne" volkshuishouding economisch ondoelmatig is, evenals een volledig vrije structuur. De economisch doelmatige of realistische systemen beschikken — gegeven de dynamiek en gecompliceerdheid der „moderne" data — over middelen om in de volkshuishouding de redelijke behoeften in volgorde van belangrijkheid te kennen en de schaarsche middelen rationeel over de onderscheidene productiemogelijkheden te verdeelen ².

Bij de ontleding van de economische structuur der maatschappij moet onderscheid worden gemaakt tusschen:

1. de juridische voorwaarden,
2. het wezen,
3. de economische instituties die aan het wezen beantwoorden, en
4. de economische karaktertrekken en typische gevolgen van een stelsel, gegeven de dynamiek der data.

Men heeft veelal de juridische voorwaarden of de economische instituties die aan het wezen beantwoorden, met het wezen der economische stelsels verward. Niet de voorwaarden echter en evenmin de economische instituties vormen het wezen van een stelsel: het wezen is gelegen in de ordenende beginselen die aan

¹ *Economisch mogelijk* wil in dit verband zeggen: *maatschappelijk-economisch mogelijk*, dit ter onderscheiding van *privaat-economisch mogelijk*. Het is den ondernemer op den duur niet mogelijk te verkoopen tegen prijzen die de kosten niet dekken: het is *privaat-economisch* onmogelijk. Maar de overheid kan in een dergelijk geval prijs toeslagen geven, zoodat de productie wordt voortgezet, terwijl de prijs slechts een deel van de kosten dekt. Dit kan onder bepaalde omstandigheden, d.w.z. bij een bepaalde structuur der data, *maatschappelijk-economisch* rationeel, d.i. *maatschappelijk-economisch* mogelijk zijn. Verg. A. BRJL: Het rentabiliteitsbegrip als basis voor de economische politiek, E.S.B. 26 April 1939, blz. 336 v.v.

² Verg. § 3.

het stelsel ten grondslag liggen. POHLE heeft terecht, de aandacht er op gevestigd, dat het wezenlijke en kenmerkende van de individualistische maatschappij niet is privaat-eigendom, vrije concurrentie, contractvrijheid: in het algemeen verregaande economische bewegingsvrijheid van het individu, maar dat deze verschijnselen slechts uitingen zijn van het wezen, dat is de „wirtschaftliche Selbstverantwortlichkeit des Einzelnen”, terwijl in de collectivistische maatschappij het wezen ligt in de overdracht der verantwoordelijkheid voor het economisch bestaan aan den staat of de gemeenschap: „Garantie der wirtschaftlichen Existenz aller Staatsbürger durch den Staat ist das eigentliche Ziel und der eigentliche Grundgedanke des Sozialismus”¹.

Economische zelfverantwoordelijkheid en economische gemeenschapsverantwoordelijkheid zijn de contraire beginselen die aan de economische organisatie der maatschappij ten grondslag liggen.

De economische instituties waarover een volkshuishouding beschikt, zijn de uitvloeisels van het wezen harer structuur. Zij staan in functioneel verband tot twee *fundamenteele* instituties: het *prijzenstelsel* en de *economische leiding*. In ieder doelmatig economisch stelsel vindt men — gegeven de „moderne” structuur der data — elementen van beide fundamenteele instituties terug; in, van geval tot geval verschillend, typisch samenspel ordenen zij het maatschappelijk-economische gebeuren. Het onderzoek naar de economische structuur van de maatschappij kan dan ook het beste worden begonnen met een nadere beschouwing van de twee *fundamenteele economische instituties*: het prijzenstelsel en de economische leiding.

§ 9. HET PRIJZENSTELSEL

De gecompliceerdheid en dynamiek van de data der „moderne” volkshuishouding zijn oorzaak, dat een volkomen centrale leiding van het maatschappelijk-economische gebeuren

¹ L. POHLE: „Kapitalismus und Sozialismus”. Leipzig/Berlin, 1920, blz. 6 en blz. 60, geciteerd bij M. J. H. COBBENHAGEN: De verantwoordelijkheid in de onderneming, Roermond 1927, blz. 10.

economisch onmogelijk is. Op welke combinatie van ordenende beginselen de volkshuishoudelijke organisatie ook berust, steeds is het noodzakelijk, dat de redelijke behoeften kunnen worden gekend en de offers die voor de bevrediging dezer behoeften moeten worden gebracht, kunnen worden afgewogen. Dit nu is alleen mogelijk met behulp van een maatschappelijk rekensysteem, dat is gebaseerd op een prijzenstelsel. Terecht merkt CASSEL op, dat „die Prinzipien der Preisbildung (Geltung) haben für jede Tauschwirtschaft und besonders von der speziellen Organisation der Produktion innerhalb der Tauschwirtschaft unabhängig (sind)”¹.

Het prijzenstelsel heeft zijn wortels in de tallooze productie- en consumptiehuishoudingen die, als gevolg van een ver doorgevoerde arbeidsverdeling, een intensief ruilverkeer onderhouden. Zijn werking berust op de economische activiteit van de leiders dezer huishoudingen, die een *privaat-economisch* doel nastreven. Dit doel bestaat voor de productiehuishouding in de grootst mogelijke winst; voor de consumptiehuishouding is het de redelijke voorziening in de redelijke behoeften der gezinsleden. Het prijzenstelsel is bijgevolg gebaseerd op de activiteit van de *privaat-economische* leiders; het hangt samen met het beginsel der economische zelfverantwoordelijkheid.

De oudere economische theorie heeft de structuur van het prijzenstelsel ontleed met behulp van de gedachte eener *vrije concurrentie*. Na 1900, en meer in het bijzonder na de wereldoorlog, hebben onderscheidene schrijvers deze gedachte, ook als werkhypothese, losgelaten en getracht een meer realistische analyse van de structuur van het prijzenstelsel te geven². Zij hebben

¹ G. CASSEL: *Theoretische Sozialökonomie*, Leipzig 1933, blz. 119.

² Verg. B. LAVERGNE: *La théorie des marchés économiques*, Paris 1910.

J. ROBINSON: *Economics of imperfect competition*, Londen 1933.

O. SRAFFA: *The laws of returns under competitive conditions*, *Economic Journal*, December 1926, blz. 542 v.v.

E. CHAMBERLIN: *The Theory of monopolistic competition*, Cambridge, U.S.A., 1933.

J. M. CLARK: *Towards a concept of workable competition*, *The American economic Review*, Juni 1940, blz. 241 v.v.

W. EUCKEN, op. cit.

de vrije concurrentie de plaats gegeven die haar in de economische theorie toekomt, n.l. die van grensgeval. Normaal is niet de vrije, maar de „*monopolistische*” concurrentie: de concurrenten staan vrijwel nooit geheel naast elkaar maar nemen doorgaans een monopolioïde positie in. In dit verband kan worden gewezen op de constateering van J. ROBINSON, dat „the very existence of competition, in the plain sense of the word, ensures that the market will not be perfect”¹. Het aantal vragers en aanbieders, dat op een markt exploreert is dan ook doorgaans niet zoo groot als de theoretici der vrije concurrentie wel dachten. De structuur der markt vormen waaruit het prijzenstelsel is opgebouwd, vertoont een groote verscheidenheid, varieerend van vrije concurrentie tot monopolie. De vraag is in dit verband van belang, wat onder vrije concurrentie moet worden verstaan. Is voor het bestaan van vrije concurrentie de aanwezigheid van 10, 100 of nog meer aanbieders en vragers vereischt? En welke mate van homogeniteit moeten de betrokken producten bezitten? Het antwoord op deze vragen kan niet zonder meer worden gegeven. De theoretici der onvolkomen concurrentie hebben er op gewezen, dat de aanwezigheid van vrije concurrentie alleen kan worden geconstateerd door van de data die voor de marktpartijen gelden uit te gaan. Bij vrije concurrentie is het deze laatsten onmogelijk de prijs te manipuleeren: hij is voor hen datum. Het aanbod van één aanbieder en de vraag van één vrager vormen dan een zoo klein gedeelte van het totale aanbod en de totale vraag, dat geen der marktpartijen in staat is de prijs te beïnvloeden. Hoewel de vraag naar het product van alle aanbieders tezamen (de *totale vraag*) niet volkomen elastisch is, is de vraag naar het product der individueele onderneming (de *individueele vraag*) in het geval van vrije concurrentie wel volkomen elastisch. Dit heeft tot gevolg, dat, wanneer de ondernemer, zooals ROBINSON het uitdrukt, „lowers his price, by however little, he will be able to capture the whole market, while if he raises his price, by however little, he will be unable to sell at all”². Wanneer men zich dit laatste goed realiseert, dan is het duidelijk, dat volkomen vrije con-

¹ J. ROBINSON: op. cit. blz. 90.

² idem, blz. 51.

currentie eerder uitzondering dan regel is: de werkelijkheid is een „world of monopolies”¹. Van de andere kant moet echter worden bedacht, dat *potentiele concurrentie* en *substitutie* de neiging hebben steeds weer de monopolioïde of monopolieposities te ondermijnen². De realiteit kent alle marktvormen; deze varieren van volkomen (vrije) concurrentie (volkomen elasticiteit van de individueele vraag; oneindig verschil tusschen de individueele en de totale vraag) tot volkomen monopolie (onvolkomen elasticiteit van de individueele vraag; volkomen gelijkheid van de individueele en de totale vraag)³. De bonte mengeling der marktvormen die de realiteit biedt, wijkt wezenlijk af van de veronderstellingen der vrije-concurrentietheorie: in de werkelijkheid speelt steeds het verschijnsel van de *economische macht* een belangrijke rol⁴.

Al loopt echter de structuur der marktvormen sterk uiteen en al is slechts bij uitzondering volkomen (vrije) concurrentie aanwezig, toch treft men steeds een eenheid-scheppend element aan: de concurrentie. Onder concurrentie wordt in dit verband met SPANN verstaan: „ein Kampf der Träger gleicher Leistungen um den Abnehmer dieser Leistungen”. Hierbij moet het begrip *gelijk* goed worden opgevat. Van belang is in dit verband de omschrijving van het begrip concurrentie door J. M. CLARK, die als volgt kan worden weergegeven: concurrentie is mededinging bij de verkoop van goederen, waarbij iedere verkooper een maximum aan netto inkomsten tracht te bereiken; de prijs die de verkooper kan berekenen wordt hierbij begrensd door de vrijheid die de koper heeft om van een mededingenden verkooper een goed te kopen, dat hij als „hetzelfde” beschouwt. Hierdoor wordt de verkooper genoodzaakt, zijn aanbod even aantrekkelijk te maken als, of aantrekkelijker dan dat van andere

¹ J. ROBINSON, op. cit., blz. 307.

² J. M. CLARK wijst er in dit verband op, dat de vraag- en aanbodscurven der realiteit heel wat vlakker lopen dan die, welke CHAMBERLIN gebruikt als illustratie van zijn betoog. J. M. CLARK, op. cit. blz. 244 v.v.

³ Verg. W. EUCKEN, op cit. blz. 113 v.v. en J. M. CLARK, op. cit. blz. 244 v.v.

⁴ Verg. § 10.

verkoopers¹. Uit CLARKS omschrijving volgt, dat onder „het-zelfde” product niet alleen het gelijke artikel en het substitutie-product moeten worden verstaan, maar ieder ander goed, omdat ten slotte ieder goed in de portemonnaie van den koper concurreert met alle andere; ook de monopolist treedt in de markteconomie als concurrent op: de werkelijkheid kent geen volkomen onelastische vraagcurven.

Het streven naar winst aan de kant van den producent en het streven naar een maximum aan welvaart aan de kant van den consument, kortom, de activiteit van de economische leiding in de private huishoudingen is de grondslag van het prijzenstelsel. Hieruit volgt, dat een doelmatige prijsvorming een zekere mate van vrijheid voor den privaateconomischen leider tot voorwaarde heeft². Aan de kant van den consument is een voldoende mate van vrijheid van consumptie vereischt. Van de consumentenmarkt immers, ontvangt het prijzenstelsel zijn gegevens omtrent de structuur der behoeften. Niet alleen op de consumentenmarkt, maar ook in de productiesfeer is echter een zekere mate van vrijheid vereischt. Door de concurrentie immers, voltrekt zich in de productiesector het proces van de redelijke toebedeeling der schaarsche middelen. Dit beteekent, dat het prijzenstelsel — wil het economisch doelmatig zijn — dient te zijn gebaseerd op een voldoende mate van vrijheid van productie.

Deze laatste valt uiteen in:

1. een voldoende mate van vrijheid in de keuze van het te vervaardigen product,
2. een voldoende mate van vrijheid van investeeing, en
3. een voldoende mate van vrijheid voor de arbeid, zoowel wat de beroepskeuze als wat de migratie betreft.

In bovenstaande opsomming wordt voortdurend gesproken van *voldoende* vrijheid. Wat wordt daarmee precies bedoeld?

Algeheele vrijheid der economische subjecten komt in de realiteit niet voor. De vrijheid der marktpartijen is nooit meer dan

¹ J. M. CLARK: op cit. blz. 243.

² In dit verband, evenals in het verdere betoog, wordt afgezien van de bijzondere omstandigheden die in oorlogstijd gelden.

vrijheid binnen het geheel der privaat-huishoudelijke data. Voldoende vrijheid wil nu zeggen, dat het complex der data zooveel speling laat, dat het particuliere initiatief zich kan ontplooiën. Het is via deze privaat-huishoudelijke data, dat de nog te bespreken fundamenteele economische institutie die *economische leiding* genoemd zal worden (de economische leiding der overheid), op de prijsvorming haar invloed uitoefent. Wanneer de overheid bepaalt, dat slechts gedurende een zeker aantal uren per dag mag worden gewerkt —, dat bij de vaststelling der loonhoogte bepaalde normen in acht moeten worden genomen of, dat een bepaald goed niet boven of beneden een zekere prijs mag, of tegen een bepaalde prijs moet worden verkocht, dan wordt daarmee de speelruimte binnen de privaat-huishoudelijke data weliswaar vernauwd, maar binnen dit complex van data blijft de vrijheid. Op deze vrijheid berust de werking van het prijzenstelsel. Prijsvorming wordt eerst onmogelijk, wanneer de ruimte binnen het geheel der data zoozeer wordt vernauwd, dat de economische leiders der private huishoudingen slechts op bevel handelen: de ondernemer is dan administrateur.

De prijsvorming, zooals deze plaats vindt door het toedoen der private economische leiders, heeft voortreffelijke eigenschappen voor de ordening van het maatschappelijk-economische gebeuren; wordt zij echter geheel aan zich zelf overgelaten, dan schiet zij op wezenlijke punten tekort. Deze onvolkomenheden der, uitsluitend op privaat-economische leiding gebaseerde, prijsvorming, die in de volgende paragraaf ter sprake komen, maken een tweede fundamenteele economische institutie noodzakelijk: de economische leiding der overheid.

§ 10. DE ECONOMISCHE LEIDING

Economische leiding in ruimere zin is de menselijke activiteit, die mensen en dingen richt op een economisch doel. Naargelang het economisch doel, kan zij worden onderscheiden in:

1. de economische leiding in de private verbruikshuishouding,
2. de economische leiding in de private productiehuishouding,

3. de economische leiding in de vrije organisaties van arbeiders, ondernemers, kapitaalverschaffers enz.¹, en

4. de economische leiding der overheid.

De economische leiding richt zich in de drie eerstgenoemde categorieën van economische organisaties niet bewust op het maatschappelijk-economische doel. Dit is wél het geval met de vierde vorm van economische leiding; deze richt zich op de welvaart van een bepaalde groep of van alle staatsburgers, *in zooverre dit overeenstemt met het doel der volkshuishouding, d.i. met de maatschappelijk-economisch rationeele behoeftenvoorziening*. De overheid richt zich derhalve bewust op het meest perfecte economische doel en is daardoor de meest ontwikkelde vorm van economische leiding; om deze reden wordt zij in het volgende: *economische leiding van de hoogste orde* of economische leiding in engere zin genoemd. Zij kan centraal of gedecentraliseerd worden uitgeoefend. Welke vorm het meest doelmatig is, hangt af van de omstandigheden van tijd en plaats, d.i. van de feitelijke structuur der data.

Men zou naar aanleiding van de boven gegeven omschrijving van economische leiding kunnen opwerpen, dat er slechts één economische institutie is, n.l. de economische leiding, zij het dan, dat men deze laatste moet onderscheiden in economische leiding van de hoogste en die van lagere orde. Het prijsvormingsproces immers, berust op de werkzaamheid der privaat-economische leiders. Deze conclusie is echter niet juist. Wel berust het prijsvormingsproces inderdaad op de activiteit der privaat-economische leiders, maar het prijzenstelsel — d.i. het maatschappelijke complex van over en weer verbonden prijzen — dat het resultaat is dezer prijsvorming, gaat in betekenis het

¹ Deze organisaties zijn markt vormen die alle het karakter van een collectief monopolie dragen. Zijn er vele aangeslotenen die vrijwel allen een gelijke machtspositie innemen, dan kan men het doel omschrijven als: de grootst mogelijke welvaart der gezamenlijke leden. Dit is b.v. doorgaans het geval bij de vakvereniging, die men kan beschouwen als „ein Preiskartell mit der Tendenz zu Angebotskontingentierung und Konditionennormierung”, G. BRIEFS: Gewerkschaftswesen und Gewerkschaftspolitik, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Bnd. IV, Jena 1927, blz. 1129.

privaat-economisch doelstreven waaraan het ontspruit verre te boven. Het prijzenstelsel is de *objectivering* van maatschappelijke waardeverhoudingen en daardoor een onmisbaar instrument voor de bereiking van het maatschappelijk-economisch doel. Men kan het prijzenstelsel vergelijken met de taal, die weliswaar door allen tezamen wordt gemaakt, maar waarvan ieder veel meer ontvangt dan hij er aan toevoegt. In het geval van volkomen (vrije) concurrentie behoeft dit zelfs geen toelichting; maar ook bij volkomen monopolie is dit het geval. De monopolist kan weliswaar de prijs van het monopoliegoed naar willekeur vaststellen, maar hij zal daarbij rekening houden met de prijzen van substitutiegoederen en van alle andere goederen, die zijn koopers worden aangeboden; d.w.z. hij zal zich afvragen, welke de structuur is van de vraag naar het door hem aangeboden goed. Bovendien zullen ook de prijzen der productiefactoren voor den monopolist voor een groot deel het karakter van data dragen; en al deze prijzen zijn op hun beurt verbonden met alle andere prijzen. Zoo ontleent ook de monopolist zijn gegevens aan de *prijzencosmos* waarvan hij veel meer ontvangt dan hij er aan toevoegt. Eerst wanneer het geheele goederenaanbod binnen de volkshuishouding zich in één hand bevindt, de arbeid op autoritaire wijze over de onderscheidene productiemogelijkheden wordt verdeeld en de verdeling van goederen en diensten geheel centraal wordt geleid —, d.w.z. wanneer er voor de privaateconomische leiders in geen enkele sector van het economisch leven meer plaats is, resteert slechts één economische institutie, n.l. de economische leiding.

Uit het bovenstaande volgt, dat tusschen prijzenstelsel en economische leiding moet worden onderscheiden: het prijzenstelsel is een instrument waarvan én de economische leiding van lagere orde én die van de hoogste orde zich bedienen bij de nastreving hunner doeleinden. Maar het is nu tevens duidelijk, dat met betrekking tot de economische leiding een belangrijk onderscheid moet worden gemaakt, n.l. tusschen die van lagere en die van de hoogste orde. De eerste richt zich op een privaateconomisch doel en levert daarmede de bouwstenen voor het prijzenstelsel eenerzijds, en baseert zich op de bestaande prijzen,

d.w.z. hanteert deze als instrumenten, anderzijds. De tweede richt zich op het maatschappelijk-economisch doel, is niet de grondslag voor het prijzenstelsel, maar schept er de voorwaarden voor en vult het aan.

Economische leiding — de term wordt, wanneer niet uitdrukkelijk een andere beteekenis is aangegeven, verder uitsluitend gebruikt in de beteekenis van economische leiding van de hoogste orde — is in de volkshuishouding noodzakelijk aanwezig. Ook in de volkshuishouding kunnen, evenals in iedere andere maatschappelijke organisatie, *gezag* en *leiding* niet worden gemist. De invloed van de economische leiding op het maatschappelijk-economisch gebeuren zal echter, naar de omstandigheden van tijd en plaats, d.w.z. naargelang de structuur der data, meer of minder groot dienen te zijn. Steeds echter heeft zij tot taak de *voorwaarden* te scheppen voor de functionneering van het prijzenstelsel. Zoo heeft een ontwikkeld prijzenstelsel niet alleen een rekeneenheid maar ook een ruilmiddel van noode; regeling van het ruilverkeer met behulp van een prijzenstelsel vereischt geld. De wijze, waarop geld in omloop wordt gebracht en de regelen die daarbij in acht worden genomen, zijn zeer belangrijk voor de afloop van het maatschappelijk-economisch proces. Het typische karakter van het geld als verkeersgoed brengt mede, dat de geldverschaffing niet aan het vrije winststreven kan worden overgelaten: de monetaire structuur van de volkshuishouding wordt steeds voor een belangrijk deel door de overheid bepaald. Hetzelfde geldt voor de regeling van het internationale betalingsverkeer en de internationale handel.

Met het scheppen van voorwaarden, het vormen van een kader, kan de economische leiding echter nooit volstaan; steeds heeft het prijzenstelsel aanvullingen nodig. De noodzakelijkheid dezer aanvullingen vloeit voort uit de onvolkomenheden van het prijzenstelsel; en de omvang dezer onvolkomenheden is afhankelijk van de feitelijke structuur der data. Steeds echter kunnen de volgende drie belangrijke oorzakengroepen van een noodzakelijk minimum aan economische leiding worden aangegeven:

1. de aanwezigheid van *maatschappelijke behoeften*,

2. de feitelijke *divergentie tusschen redelijke en koopkrachtige behoeften*,

3. de werking der *machtsfactoren* bij de prijsvorming.

ad. 1. Het sociale karakter van de volkshuishouding brengt mede, dat er steeds een aantal behoeften is, dat voor zijn bevrediging op het initiatief der overheid, de economische leiding, is aangewezen. De middelen voor de bevrediging van deze maatschappelijke behoeften worden in den regel niet in het prijsvormingsproces verkregen maar op autoritaire wijze direct of indirect aan de inkomens der staatsburgers onttrokken; en de normen die de overheid bij de bevrediging dezer maatschappelijke behoeften in acht neemt worden niet aan het prijzenstelsel ontleend.

De economische leiding van de overheid op het gebied van de voorziening in maatschappelijke behoeften is een zeer belangrijke; deze laatste immers vormen een omvangrijke sector van het complex der redelijke behoeften ¹.

Zooals gezegd worden de middelen die voor de bevrediging der maatschappelijke behoeften noodig zijn direct of indirect onttrokken aan de particuliere inkomens ². Niet iedere burger echter draagt in gelijke mate in de kosten der maatschappelijke goederen bij: de overheid heft haar belastingen steeds voor een min of meer belangrijk deel naar draagkracht. Dit brengt ons op een tweede oorzakencomplex der economische leiding: de divergentie tusschen koopkrachtige en redelijke behoeften, d.i. de, van maatschappelijk standpunt bezien, onbehoorlijke verdeling

¹ „Im ganzen wird die öffentliche Hand gegen Ende des 19. Jahrhunderts in den einzelnen Ländern sagen wir 5 bis 10 v. H. des Sozialprodukts beansprucht haben; gegenwärtig gehen durch ihren Bereich in den modernen Industriestaaten 30 v. H. und zum Teil weit mehr". E. WAGEMANN: Wirtschaftspolitische Strategie, Hamburg 1937, blz. 25.

² Ik abstraheer hier voorloopig van het geval eener onderbezette volkshuishouding; in dit geval immers, is het mogelijk, dat een deel van de productie op bevrediging van maatschappelijke behoeften wordt gericht, zonder dat de individueele inkomens overeenkomstig worden ingekrompen. Voor een nadere omschrijving van het begrip *onderbezette volkshuishouding*, zie § 20.

der koopkracht over de onderscheidene economische subjecten.

ad. 2. De koopkracht waarmede de individuen via het prijzenstelsel beslag leggen op een deel van het nationale inkomen, wordt als regel in het prijsvormingsproces verkregen. Alle grillen der fortuin en de inzet van economische macht, spelen hierbij een rol; groote inkomens- en vermogensverschillen kunnen hiervan het gevolg zijn. In ieder doelmatig economisch systeem is het de taak der overheid, koopkracht over te hevelen van de rijken naar de armen. Het doel hiervan is niet, alle verschillen in rijkdom weg te nemen doch *onbehoorlijke* verschillen in rijkdom te elimineeren. De overheid zal zich echter nooit geheel tevreden kunnen stellen met een dergelijke passieve vorm van economische leiding; de groote ongelijkheid der inkomens is immers voor een belangrijk deel een gevolg van de invloed der machtsfactoren bij de prijsvorming.

ad. 3. Economische macht is het vermogen om zijn wil op te leggen aan anderen bij hun handelen op economisch gebied. Er is bijgevolg een nauwe verwantschap tusschen economische leiding en economische macht. De economische leiding van de hoogste orde heeft in potentie alle economische macht. Zij is echter niet in staat deze macht redelijk te gebruiken wanneer zij haar niet voor een belangrijk deel delegeert aan de lagere economische leiders, die deze macht in het prijsvormingsproces aanwenden ter bereiking van hun privaateconomische doeleinden. Naarmate de vrije prijsvorming wordt ingekrompen, neemt de feitelijke economische macht der overheid toe.

De vorm van economische macht die ons in verband met de noodzakelijkheid van economische leiding bezighoudt is die, welke in het prijsvormingsproces door de private economische leiders, d.z. in dit verband de marktpartijen, wordt aangevend. Deze vorm van economische macht, die men economische macht in engere zin zou kunnen noemen, culmineert in het beïnvloeden van de prijs¹. Het economisch subject, waarvoor de prijs datum is, is economisch machteloos; het economisch subject daarentegen, dat direct of indirect de prijs kan vaststellen is economisch

¹ Verg. de definitie van J. VAN DEN TEMPEL: Macht en economische wet, Haarlem 1927, blz. 31.

machtig. Bijgevolg behoort de ongeorganiseerde consument doorgaans tot de groep der economisch machtelozen; de monopolist die een belangrijk artikel verkoopt, d.w.z. een artikel waarvan de individuele vraagcurve (die hier samenvalt met de totale) onelastisch is, daarentegen tot die der machtigen. Een economisch subject is machtiger naarmate de individuele vraag- en aanbodscurven die het op de markt aantreft minder elastisch zijn. De economische machteloosheid der ongeorganiseerde arbeiders was dan ook vooral gelegen in de geringe elasticiteit van de aanbodscurve voor arbeid: het arbeidsaanbod reageerde vrijwel niet op loonsveranderingen¹. En de kern van de vakvereniging is uit een oogpunt van economische structuuranalyse derhalve hierin gelegen, dat het aanbod quasi-elastisch wordt gemaakt door de loonhoogte te fixeeren.

Wanneer men zich in dit verband de veronderstellingen der vrije-concurrentiehypothese voor de geest haalt, dan blijkt, dat deze inhouden, dat alle individuele vraag- en aanbodscurven volkomen elastisch zijn; er is dan vanzelfsprekend voor economische macht geen plaats en uit dezen hoofde aan economische leiding geen behoefte. Maar de werkelijkheid ziet er anders uit: volkomen elastische individuele vraag- en aanbodscurven kan men slechts beschouwen als grensgevallen. De markt vormen der realiteit vertoonen steeds een bonte verscheidenheid aan economische macht, varieerend van bijna volkomen machteloosheid tot machtsposities, die zich door de geheele volkshuishouding doen gevoelen. De economische leiding van de hoogste orde moet dan ook steeds toezien, dat de private machtsposities het maatschappelijk-economisch doel niet schaden. In dit verband is de opmerking van BURROWS van belang, dat „too much freedom left the field open for exploitation by powerful private interests. *Laissez-faire* conferred freedom only on those strong enough to enforce it, and there arose an antithesis which has never been resolved between the community which is the defender of its members and the competitive system which sends the

¹ Verg. de beschouwingen van J. ROBINSON over „monopolistic exploitation of Labour” op. cit. blz. 181 v.v.

weakest to the wall" ¹. Steeds heeft de overheid zich bezig te houden met de versteviging van de machtspositie der economisch zwakken, en de verzwakking van de machtspositie der economisch machtigen ².

Samenvattend kan worden vastgesteld, dat, allereerst voor het scheppen van de voorwaarden die voor de functioneering van een ontwikkeld prijzenstelsel vervuld moeten zijn en vervolgens door de aanwezigheid van maatschappelijke behoeften, de divergentie tusschen redelijke en koopkrachtige behoeften en het bestaan van verschillen in economische macht, steeds een minimum aan economische leiding noodzakelijk is. Een economisch systeem, dat uitsluitend is gebaseerd op het beginsel der economische zelfverantwoordelijkheid en bijgevolg uitsluitend wordt geordend door een „vrij” prijzenstelsel, is economisch ondoelmatig; de doelmatige systemen vertoonen steeds een economische mengvorm —, zij zijn gebouwd op een *synthese* van de beide contraire ordenende beginselen: *gemeenschapsverantwoordelijkheid* en *zelfverantwoordelijkheid*, en zij worden geordend door een combinatie van de beide elkaar aanvullende fundamenteele economische instituties: de economische leiding en het prijzenstelsel.

Doorgaans zal in de werkelijkheid niet met het boven beschreven minimum aan economische leiding kunnen worden volstaan. De behoefte aan overheidsleiding is afhankelijk van de structuur der volkshuishoudelijke data, in het bijzonder de dynamiek die de laatste vertoonen ³. Juist zooals de realiteit vele marktvormen kent, kent zij ook een gradatie der economische leiding. De lagere graden laten veel speelruimte voor vrije

¹ R. BURROWS: The problems and practice of economic planning, Londen 1937, blz. 32.

² Men ziet dit zeer duidelijk in schaarschtetijden, wanneer de overheid door middel van prijsbeheersching over de geheele linie de economisch zwakken — de consumenten — in bescherming neemt; in schaarschtetijden vertoonen n.l. vrijwel alle vraagcurven de neiging in hooge mate onelastisch te worden. Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: De prijspolitiek der Overheid, Bouwen en Streven, September 1941.

³ Verg. E. WAGEMANN: Wirtschaftspolitische Strategie, Hamburg 1937, blz. 65 e.v.

prijsvorming; zij zijn *statisch* en *incidenteel*, d.w.z. zij houden zich hoofdzakelijk bezig met het scheppen van voorwaarden en beïnvloeden het prijsvormingsproces slechts op relatief weinige punten; verder beïnvloeden zij vooral de verdeling, zoodat de omvang der productie en bijgevolg ook de werkgelegenheid voor het overgrootste deel van de beslissingen der ondernemers afhangen. De hoogere graden van economische leiding zijn daarentegen *dynamisch* en *algemeen*: het economisch proces wordt door de leiding op de voet gevolgd en de regelingen der overheid doordringen het economisch leven in al zijn geledingen. Zij hebben niet alleen betrekking op de verdeling, maar ook op de productie: de omvang van productie en werkgelegenheid worden voor een belangrijk deel door de overheid bepaald.

Na het bovenstaande is het duidelijk, dat het begrip *vrijheid* met betrekking tot de werking van het prijzenstelsel meerzinnig wordt gebruikt. Allereerst is er de beteekenis die in de uitdrukking *vrije concurrentie* aan het begrip wordt gehecht. „Vrijheid” wil in dit verband zeggen: afwezigheid van monopolistische invloeden. In het volgende zal, wanneer deze beteekenis wordt bedoeld, van *volkomen* worden gesproken¹. Vervolgens wordt het begrip „vrijheid” gebruikt met betrekking tot het prijzenstelsel als geheel. In dit verband wil „vrijheid” zeggen: afwezigheid van economische leiding. In het volgende zal, wanneer deze beteekenis wordt bedoeld, van een *vrij* prijzenstelsel of een *vrije* sector van het prijzenstelsel worden gesproken. Een vrij prijzenstelsel laat dus alle markt vormen toe; het begrip *vrijheid* wil in dit verband niet zeggen, dat het prijzenstelsel op volkomen concurrentie is gebaseerd.

§ 11. VRIJE EN GEBONDEN ECONOMISCHE STELSELS

In de voorgaande paragrafen kwam vast te staan, dat volkomen vrije en volkomen gebonden economische stelsels geen practische beteekenis hebben; noch de economische leiding, noch de vrije prijsvorming alleen, is in staat de maatschappelijk-economische

¹ Verg. de begrippen „pure-” en „perfect competition” bij CHAMBERLIN, op. cit. blz. 6 v.v.

orde tot stand te brengen. De werkelijkheid kent slechts een menging der beide ordenende beginselen en een combinatie van vrije prijsvorming en economische leiding. Men kan dan ook zeggen, dat de economisch doelmatige stelsels vrij dicht bij elkaar liggen.

Het aangeven eener doelmatige economische structuur der maatschappij in concreto, behoort niet tot de taak der economische wetenschap. Concrete uitspraken immers, veronderstellen kennis van de concrete omstandigheden. Op dit gebied is derhalve de wetgever op zijn plaats. De wetenschap werkt noodzakelijk met abstracties en zij bepaalt zich tot een algemeene omschrijving van de structuur der data. Binnen dit geheel der data zijn meerdere economische structuren mogelijk: zij varieeren van in hooge mate vrije, tot in hooge mate gebonden stelsels. De grens tusschen beide kan niet exact worden aangegeven. Van een vrij stelsel kan worden gesproken wanneer, wat de ordenende beginselen betreft, het beginsel der zelfverantwoordelijkheid „overheerschend” is en, wat de fundamenteele instituties aangaat, het prijzenstelsel „in hooge mate” vrij is, en de economische leiding „van geringe omvang” daardoor incidenteel en „in hooge mate” statisch is. In een gebonden systeem daarentegen, is het prijzenstelsel slechts „in beperkte mate” vrij en de economische leiding algemeen en „in hooge mate” dynamisch; wat de ordenende beginselen betreft, neemt de gemeenschapsverantwoordelijkheid een „overheerschende” plaats in ¹.

Binnen het complex der vrije en gebonden stelsels treft men een groote verscheidenheid aan. Zoo is de economische structuur van het kapitalistische stelsel in 1910 ten eenenmale verschillend van die in 1920. En voor de gebonden stelsels geldt hetzelfde. Maar ook de structuur der data verschilt van geval tot geval. De doel-

¹ Wanneer in het volgende wordt gesproken van vrije en gebonden stelsels, worden — indien niet uitdrukkelijk anders wordt aangegeven — „in hooge mate” vrije en „in hooge mate” gebonden stelsels bedoeld. Door de beide uitersten tegenover elkaar te stellen, kunnen de typische karaktertrekken en gevolgen beter worden onderkend. Er zijn vanzelfsprekend mengvormen of tusschenvormen mogelijk — deze zullen in de realiteit zelfs het meest worden aangetroffen — waarin bedoelde karaktertrekken en gevolgen in een menging van eigen aard worden aangetroffen.

matigheid der economische stelsels kan eerst volledig worden beoordeeld, nadat de structuur der data meer nauwkeurig is aangegeven. Ook wanneer men zich echter beperkt tot een algemeene omschrijving, zooals elders voor de „moderne” volkshuishouding is gegeven, kunnen een aantal karaktertrekken en, met betrekking tot de afloop van het economisch proces, een aantal typische gevolgen der vrije en gebonden stelsels worden aangegeven.

In de vrije stelsels is de bewegingsvrijheid der private economische leiders relatief groot; de karaktertrekken en typische gevolgen kunnen bijgevolg alle tot deze groote bewegingsvrijheid en het dienovereenkomstige ontbreken van een ontwikkelde economische leiding worden teruggebracht. Zij kunnen als volgt worden opgesomd:

1. In de productiesfeer is de vrijheid der ondernemers relatief groot. Dit brengt mee, dat het productieproces bewegelijk is: er is een relatief groote mate van vrijheid van productie-initieering en investering, zoodat alle productiemogelijkheden haarfijn kunnen worden afgewogen; het substitutieproces ondervindt slechts weinig belemmering. Het winststreven is aan een minimum van beperkingen onderworpen, zoodat het particulier initiatief tot het uiterste wordt geprikkeld. Het persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef is maximaal. Dit alles beteekent, dat de efficiency in het productieproces relatief groot is ¹. Het onophoudelijke en bijna onbelemmerde substitutieproces heeft echter ook een schaduwzijde. De voortdurende rationalisatie is n.l. gericht op privaateconomische doeleinden ². Deze laatste vallen niet steeds samen met het maatschappelijk-economisch doel. Men mag aannemen, dat de divergentie tusschen beide toeneemt, naarmate de dynamiek in de structuur der volkshuishoudelijke data groter is.

De ondernemer is in de vrije stelsels de domineerende economische leider. Waar de economische leiding van de hoogste orde zich met betrekking tot de bevrediging van maatschappelijke

¹ Verg. § 26.

² Verg. CH. A. H. TRUYEN: Rationalisatie en werkloosheid, Leiden 1940, i.h.b. hoofdstuk II.

behoeften tot een minimum beperkt, is de omvang der investeringen en bijgevolg de omvang der werkgelegenheid voornamelijk van de beslissingen der private leiders afhankelijk ¹. De bereidheid der ondernemers om tot nieuwe investeringen over te gaan — de „inducement to invest” zooals KEYNES het noemt ² — is afhankelijk van hun toekomstverwachtingen en de hoogte van de rentevoet. Deze laatste komt tot stand op een in hooge mate vrije kapitaalmarkt. De vrijheid in het investeringsproces en de domineerende positie der private leiders hebben belangrijke schommelingen in de omvang der investeringen tot gevolg.

2. In de consumptiesfeer zijn het vooral de koopkrachtige persoonlijke behoeften die zich doen gelden. Een relatief groot deel der nationale productie wordt bijgevolg op de bevrediging van persoonlijke behoeften gericht en de groote consumptie- en beleggingsvrijheid maken het de inkomenstrekkers mogelijk, bij de besteding van hun inkomen — met name bij de keuze tusschen consumptie en besparing — in belangrijke mate subjectieve overwegingen te doen gelden. Waar de richting der productie slechts minimaal op autoritaire wijze wordt vastgesteld, is de vrije consumentenmarkt het belangrijkste richtsnoer der productie. Een en ander brengt mee, dat de omvang der productie, en bijgevolg de werkgelegenheid, in laatste instantie voor een belangrijk deel van de beslissingen der consumenten afhankelijk zijn.

3. Het economisch proces als geheel wordt gekenmerkt door een relatief groote bewegelijkheid. Deze bewegelijkheid, die berust op de vrijwel onbelemmerde activiteit van ondernemers, consumenten enz., is oorzaak van het meest typische structuurverschijnsel der vrije stelsels: de conjunctuur. De conjunctuur als typisch economisch verschijnsel der vrije maatschappij heeft wat men zou kunnen noemen een eigen leven, d.w.z. de veranderingen in het economische proces komen uit het economisch leven zelf voort en beantwoorden niet of slechts ten deele aan veranderingen in de structuur der data. Sommige conjuncturen

¹ Verg. § 23.

² J. M. KEYNES: „General theory of employment, interest and money”, London 1939. blz. 137.

— de voornamelijk psychologisch veroorzaakte — zijn vrijwel geheel „overbodig”. Men kan zelfs zeggen, dat het wezen der conjunctuur in de vrije stelsels is gelegen in het „overbodige”, het geëxalteerde. Terecht merkt VON HABERLER t.a.v. de conjunctuurgolven op, dat „the mysterious thing about them is, that they cannot be accounted for by . . . external causes”¹.

Wat de economische karaktertrekken en typische gevolgen der gebonden stelsels betreft, kan het volgende worden opgemerkt. In deze systemen neemt de overheidsleiding een dominerende plaats in. Dit vloeit voort uit de beklemtooning van het beginsel der gemeenschapsverantwoordelijkheid. De functie van het prijsvormingsproces is daarentegen meer bescheiden; dit is een gevolg van de terugdringing van het beginsel der zelfverantwoordelijkheid. De karaktertrekken en typische gevolgen der gebonden stelsels moeten geheel tot deze karakteristieke synthese van ordenende beginselen en deze typische combinatie van fundamentele instituties worden teruggebracht. Zij doen zich meer uitgesproken voor, naarmate de gebondenheid van het economisch stelsel groter is, en kunnen als volgt worden samengevat:

1. In de productiesfeer speelt de ondernemer niet langer de hoofdrol; de economisch leiding vernauwt de ruimte binnen de privaat-huishoudelijke data op tal van punten: regeling der markt vormen en ruilvoorwaarden, regeling van de in- en uitvoer, regeling van het internationale betalingsverkeer enz. Deze vernauwing van de speelruimte binnen het geheel der data brengt mede, dat het economisch proces — voorzover het den ondernemer betreft — in toenemende mate door de structuur der data wordt gedetermineerd; er zijn geen ontdekkingsreizen meer te doen; het leiden eener onderneming gaat lijken op het voeren eener omvangrijke administratie. Dit alles heeft tot gevolg, dat het productieproces minder bewegelijk wordt dan in de vrije maatschappij het geval is, en, waar de ondernemer in tal van richtingen op barricaden stuit, ontstaat een tendens tot inefficiency. De activiteit der overheid op economisch gebied heeft tot gevolg, dat een groot deel der investeringen door haar handen gaat. Het

¹ G. VON HABERLER: *Prosperity and depression*, Geneva 1939, blz. 265.

economisch leven verkrijgt hierdoor een grootere stabiliteit; de productie wordt doorgaans op een peil gehandhaafd, dat de volledige bezetting nabij komt. In de consumptiesfeer nemen de maatschappelijke behoeften een aanzienlijk belangrijker plaats in, dan in de vrije maatschappij het geval is. Zij worden door de economische leiding vertolkt, die op deze wijze een belangrijk deel der productie rechtstreeks beïnvloedt. Wanneer het prijzenstelsel als economisch ordeningsinstituut wordt gehandhaafd, zal de consumentenmarkt ook in de gebonden stelsels — althans onder normale omstandigheden — vrij zijn. Door de beklemtooning der maatschappelijke behoeften kan echter een tendens ontstaan tot verdringing der persoonlijke.

Het economisch leven als geheel vertoont een groote stabiliteit. Hierdoor ontbreekt in meerdere of mindere mate het verschijnsel der conjunctuur. In de gebonden stelsels is minder ruimte maar ook minder aanleiding voor beslissingen, die de oorzaak zijn van conjunctuurgolven ¹. Het speculatieve element ontbreekt in de gebonden stelsels voor een groot deel. Het is echter niet juist, dat zich in de gebonden stelsels geen conjunctuurachtige verschijnselen zouden voordoen: voorzoover aan ondernemers en consumenten speelruimte wordt gelaten, blijven onbeheerschte schommelingen in de economische activiteit mogelijk; geëxalteerde op- en neergangen zijn echter niet waarschijnlijk. Behalve onevenwichtigheden van conjuncturele aard, zijn vooral in de gebonden stelsels onevenwichtigheden mogelijk, die een gevolg zijn van misrekeningen der economische leiding. Duidelijk vertoonden zich in het Russische economisch leven na 1931 crisishachtige verschijnselen van deze aard ².

¹ MEINHOLD merkt op, dat een integrale overheidsleiding „aus dem Begriffen einer konjunkturlosen Wirtschaft nicht wegzudenken (ist)”. W. MEINHOLD: *Totale Preisbildung, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bnd. 149, blz. 567.

² Verg. B. BRUTZKUS: *Economic planning in Soviet-Russia*, London 1935, blz. 173.

HOOFDSTUK V

De werkgelegenheid.

§ 12. HET PROBLEEM VAN DE WERKGELEGENHEID

Onder werkgelegenheid wordt in deze studie verstaan, het op economisch doelmatige wijze ingeschakeld zijn van de menselijke arbeidskracht in het volkshuishoudelijke proces. Het probleem van de werkgelegenheid heeft bijgevolg tweeërlei aspect: dat van de *inschakeling* en dat van de *economische doelmatigheid*.

Als inschakelvraagstuk doet het zich voor in de vorm van werkloosheid, d.i. het niet-ingeschakeld zijn van beschikbare menselijke arbeidskracht. Niet alle beschikbare menselijke arbeidskracht is echter noodzakelijk economisch doelmatig ingeschakeld. Men denke zich bijvoorbeeld een volkomen autoritair geleide gesloten volkshuishouding. Werkloosheid zal daar niet licht voorkomen: de economische leiding immers, draagt zorg voor een voortdurende inschakeling der beschikbare arbeidskracht. Maar het vraagstuk van de *economisch doelmatige* inschakeling is ook daar aanwezig; het bestaat even stellig als een productievraagstuk, een verdeelvraagstuk en, meer algemeen sprekend, een waardeprobleem. Het probleem van de werkgelegenheid is in een dergelijke huishouding een vraagstuk van economische organisatie, een leidingsvraagstuk. Ook in de gebonden maatschappij moeten de beschikbare arbeidskrachten op doelmatige wijze over de onderscheidene productiemogelijkheden worden verdeeld. En wanneer de economische leiding de geschikte middelen hiertoe mist, dan is ook daar het vraagstuk van de werkgelegenheid actueel; het doet zich dan voornamelijk voor in de vorm van *ondoelmatig* ingeschakelde arbeidskracht. De gevolgen der economische onevenwichtigheid zullen zich dan

niet zoo zeer doen gevoelen in de vorm van werkloosheid, d.w.z. in de vorm van algeheele uitschakeling, maar veeleer in de vorm van onevenwichtige inschakeling en bijgevolg onevenwichtige productie. Het behoeft geen betoog, dat het probleem van de werkgelegenheid in deze vorm — in tegenstelling met de werkloosheidsvorm — zich niet eenvoudig quantitatief laat uitdrukken ¹. De twee verschijningsvormen van het vraagstuk van de werkgelegenheid bezitten een verschillende affiniteit tot de beide groepen van economische stelsels. In de volgende paragrafen wordt hierop nader ingegaan.

De menselijke arbeid is het voorwerp van het probleem der werkgelegenheid. Als factor in de economische analyse heeft de arbeid een dubbel karakter: hij is een element in de sfeer der middelen en in de sfeer der doeleinden. In de sfeer der middelen is de arbeid een beperkt voorradig goed, dat in een door de stand der techniek en de overige data bepaalde combinatie met „natuur” en „kapitaal” in de productie wordt aangewend: een productiefactor. De arbeid is echter ook een element in de sfeer der

¹ Men doet het wel eens voorkomen, alsof het vraagstuk van de werkgelegenheid een typisch modern probleem is. Tot op zekere hoogte is dit inderdaad het geval: naarmate een maatschappelijk-economisch bestel meer gecompliceerd is, zullen zich spoediger storingen in de afloop van het economische proces doen gevoelen: een ontwikkelde (moderne) volkshuishouding is meer kwetsbaar dan een onontwikkelde. De boven aangegeven meening is echter vooral ontstaan doordat de werkloosheid zich in de moderne maatschappij duidelijk waarneembaar kan voordoen door het bestaan der werklozenondersteuning. Toen een dergelijke ondersteuning nog niet bestond, was algeheele werkloosheid uitzondering; het probleem van de werkgelegenheid deed zich onder die omstandigheden voor in de vorm van een overgang naar minder productieve, vaak zelfstandig uitgeoefende, beroepen, d.i. als ondoelmatige inschakeling. Als laatste van de diverse mogelijkheden die aan den werklooze open stonden kan de bedelarij worden beschouwd: het probleem van de armoede en het vraagstuk van de werkgelegenheid vloeiden oudtijds meer dan thans ineen. Terecht merkt ROBINSON op, dat „it is natural to describe the adoption of inferior occupations by dismissed workers as *disguised unemployment*”. Verg. J. ROBINSON: *Essays in the theory of employment*, London 1937, blz. 82 v.v.

doeleinden. De arbeid heeft een doelkarakter zoowel voor den arbeider individueel als voor de gemeenschap ¹.

De arbeid is, afgezien van het inkomen, dat er aan vast zit, een goed, voor den arbeider individueel. Arbeid is de zinvolle vulling van zijn leven: „De ziel des menschen groeit niet van het loon, maar van den arbeid die het loon verdient”, zegt MAX HAVELAAR tot de *Hoofden van Lebak*. Door zijn arbeid is de arbeider een nuttig lid van de gemeenschap. De arbeid vervult dan ook een belangrijke functie in het geestesleven van den arbeider. CASIMIR wijst er op, dat de arbeid een reeks handelingen vraagt, „die de totaliteit der persoonlijkheid opeischen, zijn denken, zijn waarnemen, zijn reageeren. Werk plaatst den mensch in de gemeenschap en de imitatie en de emulatie van en met de groep treden op als stimulatie. De arbeid schenkt dus evenwicht aan de psyche door de sociale richtinggevende concentreering in het menschelijk leven” ². Deze functie van de arbeid noemt CASIMIR „integratie”. De werkloosheid is, zoo merkt hij verder op, „door de belemmering der integratie een groot psychologisch kwaad in zich zelf”. Werkloosheid haalt den arbeider geestelijk omhoog en de gevolgen worden gevoeld door het geheele gezin:

Je hart wordt een vergeten tuin,
Met distels, die er welig bloeien,
Vergiften, die steeds dichter groeien,
En scherven van verachtlijk puin.

En ach, het schamelst vonkje mooi
Wordt iedren dag een beetje schraller
En maakt het leven eens zoo kaler
In zijn geplukten bibbertooi ³.

¹ Bezieet men de arbeid als middel dan is zijn beteekenis gelegen in het *product* van de arbeid; beziet men de arbeid echter als element in de sfeer der doeleinden dan is zijn beteekenis gelegen in *het arbeiden op zich zelf genomen*.

² Geciteerd bij J. TH. WESTHOFF: „De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding”, Zwolle 1938, blz. 322.

³ D. DE JONG: „Werkloos” in „Melancholische Monologen”.

Zoodra de werkloosheid haar desintegreerende werking uitoefent, begint de waardeering voor de arbeid bij den arbeider te dalen; hij gaat leven op een laag niveau en mist de arbeid niet meer of nauwelijks:

Onze handen wisten
eerst nog, wat zij misten,
wat doen onze handen
nu in deze rij? ¹

De arbeid wordt door den werklooze langer en intenser als een verloren goed gevoeld, naarmate hij meer in zijn leven betee-kende —, de arbeider er meer zijn persoonlijkheid in legt: „De geschoolde arbeider voelt zich in het algemeen een waardevolle schakel in het maatschappelijk mechanisme en hij is gewoonlijk trotsch op zijn werk. . . . Hem valt de werkloosheid ook veel zwaarder dan den ongeschoolden werkmán, die waarschijnlijk ook in de meest gunstige jaren nog perioden van werkloosheid doorgemaakt zal hebben ². Een en ander blijkt duidelijk uit de cijfers, medegedeeld in het Engelsche werkloosheidsrapport „Men without work” ³.

De arbeid is niet alleen een geestelijk goed voor den arbeider individueel, maar ook voor de geheele gemeenschap. De werkloosheid verdeelt het volk in een arbeidend en een werkloos, een relatief zelfstandig en een ondersteund deel. De werkloosheid brengt verbittering en gisting in de groep der werkloozen en een steeds diepere kloof scheidt hen af van de anderen, zelfs van hun arbeidende collega's.

Na het bovenstaande is het duidelijk, dat onevenwichtigheid op het gebied van de werkgelegenheid in de werkloosheidsvorm ernstiger is, dan onevenwichtigheid in de vorm van ondoelmatige inschakeling. In het geval van werkloosheid immers, wordt het doelgoed van de arbeid zonder meer niet bereikt; in het geval

¹ HALBO C. KOOL: „Stempellied 1934” in „Van één wereld”.

² „Onderzoek naar de „blijvende werkloosheid” en haar bestrijding” s-Gravenhage, 1939, blz. 10.

³ Cambridge 1938.

van ondoelmatige inschakeling daarentegen, wordt den werklooze iets geboden, wat de beroepsarbeid min of meer nabijkomt. De waarde van deze arbeid is voor den arbeider geringer naarmate hij meer van de beroepsarbeid verschilt. Tevens is uit het bovenstaande duidelijk, dat men bij de opbouw eener doelmatige economische maatschappijstructuur met het probleem van de werkgelegenheid dient rekening te houden. Steeds zal men de economische structuur in een richting moeten stuwen, waarbij zooveel mogelijk volledige werkgelegenheid wordt gegarandeerd.

§ 13. HET PROBLEEM VAN DE WERKGELEGENHEID IN DE VRIJE MAATSCHAPPIJ

De typische vorm waarin het vraagstuk van de werkgelegenheid zich in de vrije maatschappij voordoet is de werkloosheid. De werkloosheid is, als economische categorie, een marktverschijnsel; zij is onafscheidenlijk verbonden met ieder economisch stelsel waarin min of meer vrije prijsvorming een ordenende rol speelt. De omvang der werkgelegenheid wordt voor het overgrote deel bepaald door het geheel van prijsverhoudingen en prijsbewegingen, dat op zijn beurt samenhangt met de in hooge mate vrije beslissingen der private economische leiders. Economische zelfverantwoordelijkheid — vrije maatschappij — vrij prijzenstelsel — endogeene uitzettingen en inkrimpingen der economische activiteit — werkloosheid, vormen een samenhangende reeks. De werkloosheid is de typische vorm waarin zich het probleem van de werkgelegenheid in de vrije maatschappij manifesteert. In de werkende sector van de volkshuishouding doet het probleem zich daar niet in belangrijke mate voor. Men beschikt immers over een gevoelig prijzenstelsel, dat een belangrijke mate van objectiviteit bezit en de persoonlijke behoeften nauwkeurig registreert. En de private economische leiders kunnen door de speelruimte binnen het geheel der data, hun economische overwegingen in belangrijke mate recht doen wedervaren. De zwakheid van de vrije stelsels met betrekking tot de werkgelegenheid is dan ook niet zoozeer gelegen in de ordening van de werkende sector der volkshuishouding als wel in het bestaan van

eën min of meer permanente niet-werkende sector. Terecht merkt KEYNES op, dat „it is in determining the volume, not the direction, of actual employment that the existing system has broken down”¹.

De ondoelmatigheid van de vrije stelsels met betrekking tot de werkgelegenheid is niet altijd even groot. De concrete verschijningsvorm van het probleem in een bepaald land en op een bepaald tijdstip hangt niet alleen af van de economische structuur — het vigeerende economisch stelsel — maar ook van de structuur der data. Onder bepaalde omstandigheden kan de structuur der data zelfs zoodanig zijn, dat het probleem tot op zekere hoogte onoplosbaar is. In al die gevallen echter, waarin het productie-potentieel van het betrokken land niet ten volle wordt benut, is een oplossing mogelijk. De druk op de werkgelegenheid heeft dan zijn oorzaak in het economisch stelsel zelf. Dit laatste blijkt dan immers de handhaving der economische activiteit op het niveau der volledige werkgelegenheid te belemmeren.

§ 14. HET PROBLEEM VAN DE WERKGELEGENHEID IN DE GE- BONDEN STELSELS

Het vraagstuk van de werkgelegenheid is in de gebonden stelsels in de eerste plaats een leidingsprobleem; de economische leiding ziet zich voor de vraag geplaatst, de beschikbare mensche-lijke arbeidskrachten op doelmatige wijze over de onderscheidene productiemogelijkheden te verdeelen. Men moet echter niet uit het oog verliezen, dat het probleem van de werkgelegenheid zich ook in de gebonden stelsels in zijn werkloosheidsvorm kan en zal voordoen. Voorzoover n.l. vrijheid in het economisch leven aanwezig is — en deze is noodzakelijk aanwezig als voedingsbodem voor een in voldoende mate objectief prijzenstelsel — blijven de gevolgen van massale schommelingen in de beslissingen der private economische leiders bestaan. En ook is het mogelijk, dat werkloosheid ontstaat als gevolg van fouten in de economische leiding.

¹ J. M. KEYNES: op. cit. blz. 379.

De concrete verschijningsvorm van het probleem van de werkgelegenheid in een gebonden stelsel hangt af van de feitelijke economische structuur en de feitelijke structuur der data. Een constante benadering van de volledige werkgelegenheid kan echter slechts worden verwacht, wanneer de economische leiding over organen beschikt, waarmede zij de economische activiteit kan beheerschen. In al die gebonden stelsels waar dergelijke organen niet of in onvoldoende mate aanwezig zijn, blijft derhalve werkloosheid mogelijk. Voorzoover de economische leiding wél in staat is de economische activiteit te stabiliseeren, is het vraagstuk van de werkgelegenheid niet hoé de beschikbare arbeidskrachten in te schakelen, maar hoe hen *op economisch doelmatige wijze* in te schakelen.

DERDE DEEL

HET VERBAND TUSSCHEN MAATSCHAPPIJ- STRUCTUUR EN WERKGELEGENHEID IN DE LAAT-KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ.

HOOFDSTUK VI

Eenige hoofdtrekken uit de economische structuur der laat-kapitalistische maatschappij.

§ 15. HET BEGRIIP LAAT-KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ

In de thans volgende beschouwingen wordt gepoogd een analyse te geven van het verband tusschen het probleem van de werkgelegenheid en de economische structuur der laat-kapitalistische maatschappij. Het begrip *laat-kapitalistische maatschappij* is echter vaag en vereischt daarom een nadere omschrijving. Deze laatste dient voor ons doel niet te geschieden vanuit juridisch of sociologisch, maar vanuit economisch gezichtspunt.

De laat-kapitalistische maatschappij is een bijzondere verschijningsvorm van het kapitalistische stelsel. Onder het kapitalistische stelsel wordt in dit verband (d.i. als *economisch* systeem) verstaan: die economische structuur der „moderne” volkshuishouding waarbij het beginsel der economische zelfverantwoordelijkheid domineerend is en bijgevolg de orde in het maatschappelijk-economisch gebeuren in overwegende mate door vrije prijsvorming tot stand komt, terwijl de economische leiding een secundaire rol vervult. Naar gelang nu het proces der vrije prijsvorming en de structuur van het instituut der economische leiding verschillen, kunnen onderscheidene fasen in de economische structuur van het kapitalistische stelsel worden onderscheiden. Hierbij is in het bijzonder de door SOMBART

gemaakte onderscheiding tusschen hoog- en laat-kapitalisme voor ons van belang. Het z.g. vroeg-kapitalisme is daarentegen voor ons van minder beteekenis, daar tusschen vroeg- en hoog-kapitalisme geen belangrijke *economische* structuurverschillen bestaan. De verschillen hebben veeleer betrekking op het karakter der data, en het lijkt dan ook minder gewenscht van een vroeg-kapitalistische *economische* maatschappijstructuur te spreken, daar het maatschappelijk-economisch leven in genoemd tijdperk niet bij uitsluiting en zelfs niet voornamelijk werd geordend door een economisch stelsel van kapitalistische aard. De vroeg-kapitalistische structuurelementen moeten veeleer worden gezien als de eerste aanzetten van het kapitalistische stelsel in een tijdperk, waarin de economische structuur der maatschappij nog een groote mate van gebondenheid vertoonde ¹. Dit brengt ons op een moeilijkheid die zich, zij het in mindere mate, ook met betrekking tot de begrippen hoog- en laat-kapitalisme doet gevoelen. In de werkelijkheid treft men nooit een ideale concretiseering van een bepaald economisch structuurtype aan, maar kan men hoogstens zeggen, dat bepaalde structuurelementen overheerschend zijn. Daarnaast worden ook andere en zelfs aan het wezen der overheerschende structuur vreemde elementen aangetroffen. Zoo vindt men in de laat-kapitalistische maatschappij structuurelementen die typisch zijn voor het hoog-kapitalisme maar eveneens structuurelementen die van niet-kapitalistische aard zijn. Het bovenstaande beteekent, dat het begrip laat-kapitalisme als economische categorie wordt verkregen door generaliseerende abstractie ². Het beteekent tevens, dat de onderscheidene stelsels en de diverse fasen eener bepaalde maatschappijstructuur in de werkelijkheid doorgaans slechts min of meer vaag worden aangetroffen en voorts, dat de conclusies, die worden getrokken uit een redeneering die is gebouwd op de veronderstelling eener bepaalde maatschappijstructuur, in de wer-

¹ Verg. W. SOMBART: Der moderne Kapitalismus, München und Leipzig 1922, Zweiter Band, Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus, vornehmlich im 16., 17. und 18. Jahrhundert, erster Halbband, i.h.b. blz. 4 v.v.

² Verg. W. EUCKEN, op. cit., blz. 74 en 300.

kelijkheid slechts opgaan in zooverre die maatschappijstructuur inderdaad aanwezig is.

Zooals gezegd kunnen, naar gelang het proces der vrije prijsvorming en het instituut der economische leiding verschillen, onderscheidene fasen in het kapitalistisch stelsel worden aangewezen. Steeds echter is de economische zelfverantwoordelijkheid, onder vigueur van dit stelsel, overheerschend, en derhalve de vrije prijsvorming van overwegende beteekenis voor de ordening van het economisch gebeuren. In de fase van het hoogkapitalisme is voor de structuur van het prijzenstelsel de volkomen concurrentie typeerend en wat de economische leiding betreft is er sprake van maximale onthouding.

Na het bovenstaande is het duidelijk, dat hieruit niet de conclusie mag worden getrokken, dat gedurende de periode van het hoogkapitalisme in de kapitalistische landen allerwegen volkomen concurrentie heerschte en de staat steeds een politiek van onthouding t.a.v. het economisch leven voerde. Reeds in de dagen van J. S. MILL bleek, dat de gedachte eener volkomen concurrentie slechts als werkhypothese dienst kon doen; reeds in die tijd was de volkomen concurrentie niet algemeen, maar slechts *typeerend* voor de structuur van het prijzenstelsel. Wanneer men voorts bedenkt, dat de scheidslijn tusschen de periode van het hoogkapitalisme en die van het laatkapitalisme doorgaans wordt gelegd aan het einde van de wereldoorlog van 1914—1918, dan blijkt, dat men gedurende het tijdperk van het hoogkapitalisme — in de zeventiger jaren van de 19de eeuw vertoonden zich reeds monopolistische strevingen in de industrie, terwijl ook de moderne arbeidersbeweging snel in omvang toenam — reeds vele elementen aantreft, die voor het laatkapitalisme typeerend zijn. Het is overbodig er op te wijzen, dat een en ander van land tot land vaak belangrijk verschilde.

Gaan wij thans in groote trekken na, welke de economische structuur is van het laatkapitalistische economische systeem. Hiervoor is het noodig, dat eenige aandacht wordt besteed aan de structuur van het prijzenstelsel, het instituut der economische leiding en het dynamische aspect der laatkapitalistische maatschappij.

§ 16. HET KARAKTER DER PRIJSVORMING

De geheele reeks van markt vormen treft men in de laat-kapitalistische maatschappij aan. Maar juist zooals voor het tijdperk van het hoog-kapitalisme de *volkomen concurrentie* typeerend is, is het de *monopolistische concurrentie* voor de laat-kapitalistische periode. De ontwikkeling in monopolistische richting voltrekt zich zoowel op de arbeidsmarkt als op de goederenmarkten; en wat deze laatste betreft, zoowel op de markten van productiemiddelen als op die van consumptiegoederen, ja, men vindt haar zelfs op de kapitaalmarkt. De ontwikkeling voltrekt zich in tweeërlei vorm: eenerzijds ontstaan — door algeheele smelting van ondernemingen — *individueele*, anderzijds vormen zich *collectieve monopolies*, waarbij de aangeslotenen hun zelfstandigheid behouden. Vooral het collectieve monopolie is tekenend voor de laat-kapitalistische maatschappij. Terecht merkt LECHTAPE op, dat „man die gegenwärtige kapitalistische Wirtschaftsgesellschaft als Gesellschaft von Interessengruppen auffassen muss, um zu ihren eigentlichen Wesen vordringen zu können”¹.

De individueele en collectieve monopolies zijn slechts zelden volkomen, terwijl in vele gevallen van *oligopolie* sprake is. Maar ook wanneer het monopolie volkomen is, blijft er concurrentie bestaan. HALM somt in dit verband de volgende vormen van concurrentie op: „Die Konkurrenz bleibt, auch wenn sie der Regulierung durch monopolistische Bestrebungen unterliegt, in den verschiedensten Formen bestehen:

1. als Konkurrenz aller Güter um die Nachfrage;
2. als Konkurrenz von Ersatzprodukten monopolisierter Güter;
3. als Konkurrenzdruck der bei Produktionseinschränkung frei werdenden Produktionsmittel;
4. als Konkurrenz der Ausenseiter;
5. als Konkurrenz der neu entstehenden Produktionsanlagen

¹ H. LECHTAPE: Die Wandlung des Kapitalismus in Deutschland, Berlin-Charlottenburg 1934, blz. 55.

bei gunstiger Gewinnaussichten infolge weitgetriebener monopolistischer Preispolitiek;

6. als latente Konkurrent in het Inneren der nur auf gewisse Zeit geeinten Tauschpartei;

7. als Kostenfaktor, der auch für den voraussichtlichen Sieger den Kostenaufwand für unmittelbare betriebliche Rationalisierung (etwa durch Quotenkauf) billiger erscheinen lässt als den Konkurrenzkampf selbst”¹.

De schrijver gaat zelfs zoo ver, in de moderne monopolistische strevingen niets anders te zien dan „eine wirtschaftliche Fortbildung des Konkurrenzprinzips”².

In tegenstelling tot de trusts, die doorgaans hun oorsprong hebben in de snelle expansie van de opgaande conjunctuur, hebben de collectieve monopolies, althans in de aanvang, meestentijds een defensief karakter³. Duidelijk komt dit naar voren bij de vakvereniging. Deze immers beoogt tegenover de monopolistische of oligopolistische structuur aan gene zijde van de arbeidsmarkt een collectief monopolie aan deze zijde te plaatsen⁴.

Ook de collectieve monopolies op de goederenmarkten hebben doorgaans een defensieve oorsprong. De tendenzen tot monopolistische organisatie der industrie hangen ten nauwste samen met het ontstaan der moderne groot-onderneming. Deze heeft op haar beurt massafabricage tot voorwaarde. Gelijke tred met beide verschijnselen (er bestaat onderling verband) houdt de toeneemende beteekenis der kapitaalgoederen voor de productie. In de structuurveranderingen binnen het kapitalistische stelsel treedt de nauwe samenhang tusschen veranderingen in de structuur der data en evolutie in de economische structuur duidelijk aan het licht: de technische ontwikkeling is een van de belangrijkste oorzaken van de geleidelijke overgang van het hoog- in

¹ G. HALM: Monopolistische Bestrebungen in der Gegenwart, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Ergänzungsband, Jena 1929, blz. 690.

² Idem, blz. 688.

³ Vrg. KARL PRIBRAM: Cartel problems, Washington 1935, blz. 242.

⁴ In § 19 en § 20 wordt hierop nader ingegaan.

het laat-kapitalisme. Het groeiend aandeel der vaste- in het totaal der productiekosten heeft tot gevolg, dat het aanbod aan bewegelijkheid inboet, zoodat het vermogen tot reactie op vraagfluctuaties afneemt ¹. Waar nu, als gevolg der conjunctuurschommelingen, vraagfluctuaties (en vaak zeer aanzienlijke) tot de normale verschijnselen der kapitalistische voortbrenging behoren, ontstaat het streven naar monopoliseering van het aanbod ten einde prijsfluctuaties te voorkomen: „Naarmate steeds omvangrijker kapitalen in de productie worden vastgelegd, stijgt de noodzakelijkheid het kapitaalrisico te beperken. Vandaar het streven der productiegroepen naar prijsstabilisatie en marktbeheersching. Dit geldt vooral in tijden van conjunctuurinzinkingen” ². Vorming van monopolies of monopolioïde situaties aan deze zijde van de markt doet bovendien steeds soortgelijke neigingen aan gene zijde ontstaan.

Wanneer wij iets scherper toezien naar de oorzaken der kartelvorming zooals deze in de laat-kapitalistische maatschappij al-

¹ Blijkens de ervaring is het feit van de relatieve toeneming der vaste kosten statistisch niet steeds evident. Onder meer is dit een gevolg van het feit, dat de relatieve hoogte van het loon (voor het grootste deel een variabele kostenfactor) is gestegen. Ook gaat de moderne bedrijfsleiding, mede als gevolg van de geleidelijke uitbouw der particuliere en door de overheid getroffen sociale voorzieningen, er steeds makkelijker toe over, arbeiders voor korte of zeer korte tijd te ontslaan (verg. de gegevens in § 22 met betrekking tot de toeneming van de seizoenwerkloosheid in de landbouw). Dit heeft tot gevolg, dat de vaste arbeidskosten dalen. Van de andere kant zijn echter de relatieve kosten van de administratieve arbeid met de groei der onderneming gestegen. Wanneer men de zaak als geheel beziet kan o.i. echter worden staande gehouden, dat de relatieve hoogte der vaste kosten is gestegen. Evenzoo o.m. E. SCHMALENBACH: zie noot 4 op blz. 3, H. A. KAAG: Het prijzenstelsel als instrument van welvaarts-politiek, diesrede 1934, zevende jaarboek der R.K. Handelshoogeschool, hogeschool voor economische en sociale wetenschappen, blz. 74, en K. MELLEROWICZ: Kosten und Kostenrechnung, zweiter Teil, blz. 4.

² P. P. VAN BERKUM: De betalingsbalans als uitgangspunt eener beschouwing over de recente structuurwijzigingen in het economisch leven, Amsterdam 1938, blz. 77.

lerwegen wordt aangetroffen, dan blijkt, dat het karakter van de vraag in tweeërlei opzicht van belang is. Men zou hier kunnen spreken van de *statische* en *dynamische* structuur van de vraag. De eerste kan econometrisch worden uitgedrukt als de *elasticiteit* van de vraagcurve *op een bepaald moment*. De tweede daarentegen bestaat in de inkrimping of uitzetting van de vraag in haar geheel (met of zonder verandering in de statische structuur) ¹

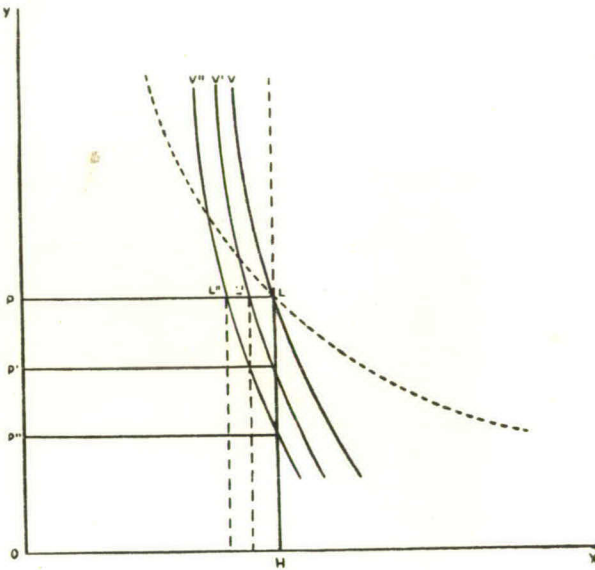

Fig. 1

gedurende het verloop der conjunctuur. Men zou dit de *fluctualiteit* van de vraag kunnen noemen in tegenstelling tot het statische begrip elasticiteit. Econometrisch voorgesteld is het een verschuiving der vraagcurve langs de x-as gedurende een bepaalde periode. In het algemeen kan worden vastgesteld, dat in het bijzonder het sterk fluctueerende vraagtype tot kartelvorming aan-

¹ In de werkelijkheid zal vrijwel iedere vraagfluctuatie gepaard gaan met een wijziging in de elasticiteit van de vraagcurve. De toe- of afneming der inkomens, waaruit de vraagfluctuaties meestentijds voortvloeien, gaat immers vrijwel steeds gepaard met een wijziging in de verhouding tusschen de onderscheidene inkomensgroepen.

relatieve starheid, dan een opvoering der prijzen tot de hoogte van de theoretische monopolieprijs ten gevolge gehad. Dit verschijnsel moet allereerst worden verklaard uit het feit, dat de collectieve monopolies slechts zelden volkomen zijn. Wat de loonen betreft vormt voorts de werkloosheid een rem¹. Wat de prijzen van producten aangaat kan nog worden gewezen op wat EUCKEN noemt de „innere Gegensätze” der kartelorganisatie. De belangrijkste interne tegenstelling is gelegen in de dispersie der kostenstructuur van de aangesloten ondernemingen. Door de groep met relatief hoge vaste kosten wordt de prijs omlaag getrokken opdat de contingenten kunnen worden uitgebreid; de groep met relatief hoge variabele kosten daarentegen tracht de prijs op te stuwen ten koste van een inkrimping der productie. Beide groepen houden elkaar doorgaans min of meer in evenwicht.

De monopolioïde prijzen vertoonen niet alleen een geringe neiging tot stijgen, maar ook tot dalen. VAN BERKUM merkt op, dat „de ervaring van de afgelopen depressieperiode heeft bewezen, dat de prijsbindingen veroorzaakt door monopolistische organisaties ... een der groote weerstanden zijn geweest, welke een aanpassing van het binnenlandsche prijzen- en kostenniveau aan het niveau der sterk gedaalde internationale prijzen heeft verijdeld”²: de monopolioïde prijzen vertoonen een relatieve stabiliteit. Deze stabiliteit wordt geïllustreerd door fig. 3, ontleend aan een beschouwing van H. WAGENFÜHR over „Die Entwicklung der Kartellpreise in Deutschland von 1925—1936”³.

De collectieve monopolies der laat-kapitalistische maatschappij zijn als regel van private aard, d.w.z. de groepen van belanghebbenden richten zich op privaat-economische doeleinden. Dit

¹ Meer uitvoerig in § 20.

² P. P. VAN BERKUM, op cit., verg. ook de door dezen schrijver aangehaalde voorbeelden op blz. 77 v.v.

³ H. WAGENFÜHR: Die Entwicklung der Kartellpreise in Deutschland von 1925—1936, Kartell-Rundschau, Aug. 1936, blz. 515 v.v. Helaas worden de gebonden prijzen vergeleken met een algemeene conjunctuurindex. Niettemin kan de figuur voor het karakter der tendens wel representatief worden geacht.

laatste is typisch voor alle ordening „van onder af” en het is dan ook geen zeldzaamheid, dat deze vorm van ordening in sociaal-economisch opzicht schadelijke gevolgen heeft ¹. Niet alleen de structuur van het prijzenstelsel heeft echter in de laat-

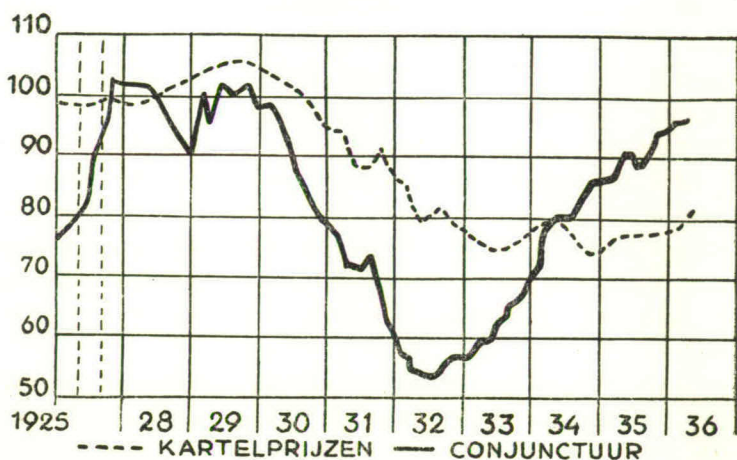

Fig. 3

kapitalistische maatschappij verandering ondergaan, ook de economische leiding vertoont structuurwijzigingen; naast de ordening „van onder af” groeit een ordening „van boven af”.

§ 17. HET KARAKTER DER ECONOMISCHE LEIDING

In § 10 werd er op gewezen, dat in ieder doelmatig economisch stelsel een minimum aan economische leiding aanwezig is. Zoo zal de overheid steeds de voorwaarden scheppen, die voor een goede functionneering van het prijzenstelsel vervuld moeten zijn. Daarnaast, zoo zagen wij, wordt steeds overheidsleiding op economisch gebied vereischt door:

1. de aanwezigheid van maatschappelijke behoeften,
2. de divergentie tusschen redelijke en koopkrachtige behoeften,
3. de werking der machtsfactoren bij de prijsvorming.

¹ Verg. F. M. WIBAUT: Over waardeproblemen in een socialistische (communistiche) maatschappij, De Economist 1902, blz. 864, 865.

De feitelijke behoefte aan economische leiding is niet steeds even groot; zij varieert met de omstandigheden van tijd en plaats, d.w.z. met de structuur, in het bijzonder het dynamisch karakter, der data. In de periode van het *hoog-kapitalisme* treffen we als regel een weinig ontwikkelde economische leiding aan: de maatschappelijk-economische orde kwam in dit tijdperk voornamelijk tot stand door vrije prijsvorming. Het complex der maatschappelijke behoeften was, vergeleken met de moderne afmetingen, van geringe omvang. Armenzorg en andere vormen van ondersteuning van overheidswege waren achterlijk in vergelijking met wat na de wereldoorlog op dit gebied zou worden tot stand gebracht. En samenklittingen van economische macht, zooals aan de groei der moderne groot-onderneming gepaard zouden gaan, waren in de periode van het hoog-kapitalisme uitzondering.

Het *laat-kapitalistische* tijdperk wordt gekenmerkt door snelle en hevige wisselingen in de omstandigheden waarbinnen zich het economisch proces afspeelt: een sterk dynamische structuur der data¹.

Vóór de wereldoorlog van 1914—1918 waren de technische vooruitgang en de snelle toeneming der bevolking de belangrijkste veranderingen in de sfeer der data. Tijdens en na deze oorlog echter, zien wij abrupte, soms chaotische bewegingen in het geheele complex der data optreden: wijziging in de Europeesche territoriale verhoudingen, omstelling der volkshuishoudingen van een oorlogs op een vredestaak en andersom, reparatiebetalingen, revolutionaire ontwikkeling der techniek, oplevend nationalisme met al zijn economische begeleidingsverschijnselen, industrialiseering van agrarische landen en heragrarisering van industrielanden, verandering in de internationale monetaire en handelspolitieke verhoudingen enz. Een dergelijke *dynamiek*

¹ Ten deele zijn deze veranderingen in de data economisch-exogeen, ten deele echter moeten zij in meerdere of mindere mate worden teruggevoerd op het ontstaan en de ontwikkeling van de laat-kapitalistische maatschappijstructuur zelve. Met name is dit het geval met de veranderingen in wat wij hebben genoemd: het „internationale economische milieu”. Verg. § 4 en § 7.

brengt de noodzakelijkheid van voortdurende *aanpassing* in het organisme der volkshuishouding met zich mede. Deze aanpassing geschiedt soepel en a.h.w. automatisch wanneer de structuur van het prijzenstelsel bewegelijk is. Zooals reeds werd uiteengezet, was deze voorwaarde in het naoorlogsche prijzenstelsel niet vervuld, zoodat het economisch leven niet in staat was zonder groote schade op eigen krachten de dynamiek der data te volgen. Steeds meer bleek, dat in het moderne economisch leven een belangrijke taak voor de overheid is weggelegd en allerwegen ziet men dan ook in de laat-kapitalistische periode de overheidsbemoeienis groeien. Daarbij komt, dat het hoog-kapitalisme aan breede lagen der bevolking niet de stoffelijke vooruitgang had gebracht die men er van verwachtte; na de wereldoorlog werden de geesten meer en meer rijp voor een bewuste sociaal gerichte overheidspolitiek. De stoffelijke nood der arbeidende bevolking en de boven geschetste dynamische factoren waren echter niet de eenige drijfveeren voor de toenemende overheidsbemoeienis, het z.g. *interventionisme*. De monopolistische wijzigingen in de economische structuur der maatschappij, de geleidelijke terugginging der volkomen concurrentie, prikkelden, zooals RÖPKE opmerkt, de overheid tot meerdere activiteit op economisch gebied: „Freilich war die soziale Not des 19. Jarh. nicht die einzige Quelle der einer stärkeren Einmischung des Staates in das Wirtschaftsleben günstigen Strömung. Wandlungen der Struktur und der Zielsetzungen in der inneren und ausseren Politik waren, verbunden mit Faktoren technischer und Kultureller Art, eine weitere, wahrscheinlich noch sehr viel stärkere Antriebskraft. Vor allem aber begann jetzt inmitten der Wirtschaft selbst eine Wandlung sich durchzusetzen, die die voraussetzungen, auf denen die klassisch-liberale theorie der Nichteinmischung des Staates sich aufbaute, umzustoszen schien. Die Parteien des Marktes — Unternehmer, Arbeitgeber, Händler, Banken, Arbeiter und Konsumenten — begannen sich zu gruppieren, zu grösseren Einheiten zusammen zu schlieszen und damit das freie Spiel der Kräfte durch organisiertes, die freie Konkurrenz mehr und mehr ausschliesszendes Zusammenwirken zu ersetzen”¹.

¹ W. RÖPKE: Staatsinterventionismus, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Ergänzungsband, Jena 1929, blz. 862.

Naarmate de interventionistische overheidspolitiek zich ontwikkelt, gaat zij zich uitstrekken over steeds bredere gebieden van het economisch leven. De volgende kunnen worden aangewezen ¹:

1. Voorziening in *maatschappelijke (collectieve) behoeften*; ondernemersactiviteit van overheidswege. De voorziening in maatschappelijke behoeften heeft, vooral sedert de wereldoorlog van 1914—1918, groote uitbreiding ondergaan, en het deel van het nationale vermogen, dat zich bevindt onder directe overheidscontrole en het deel van het nationale inkomen waarop de overheid beslag legt, is dienovereenkomstig gestegen. Niet steeds echter is de behoeftenvoorziening van overheidswege een vorm van verdeelingspolitiek. Vooral in het geval der publieke onderneming kan het — naast overwegingen van fiscale aard — de bedoeling zijn, vorming van private monopolies uit algemeen-economische overwegingen te voorkomen.

2. Een tweede, en zeer belangrijk, gebied van overheidsbemoeyenis is dat der *prijsvorming*. Prijspolitiek kan door de overheid worden gevoerd hetzij direct, door prijszetting of -begrenzing, of indirect door beïnvloeding van de vraag en/of het aanbod; dit laatste leidt op den duur tot rechtstreeksche productieregeling. Naarmate de vrije prijsvorming te kort schiet in de ordening van het maatschappelijk-economisch gebeuren, zien wij de prijspolitiek der overheid gedurende de laat-kapitalistische periode in omvang toenemen. De Nederlandsche landbouwcrisispolitiek is een voorbeeld van diepgaand interventionisme op prijspolitiek gebied, dat leidde tot het geven van uitgebreide productievoorschriften ². Naast bemoeienis met de prijsvorming, waarbij het initiatief van de overheid uitgaat (b.v. vorming van gedwongen kartels) treffen wij ook verbindendverklaring van ondernemersovereenkomsten aan. Hetzelfde vindt men op het gebied van de arbeid in de vorm van verbindendverklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten.

3. Een derde complex van staatsinterventionisme kan het

¹ Verg. W. RÖPKE, op cit., blz. 861 v.v.

² Verg. M. P. L. STEENBERGHE: Landbouwcrisispolitiek, radiovoordrachten gehouden in April 1939.

beste worden aangeduid als *verdeelingspolitiek*. Overheidsbemoeyenis met de verdeling is, in de vorm van armenzorg, reeds zeer oud. Sedert de wereldoorlog van 1914—1918 heeft echter de verdeelingspolitiek, vaak in de vorm van gratis-voorziening in maatschappelijke behoeften of levering van prestaties beneden kostprijs, een groote uitbreiding ondergaan. Ook het systeem van belastingheffing is meer en meer geworden tot een belangrijk stuk verdeelingspolitiek. De ondersteuning van werkloozen, ten slotte, moet eveneens tot dit gebied worden gerekend.

4. Handels- en betalingsbalanspolitiek.

5. Monetair politiek. De wereldoorlog heeft een chaotische toestand op het gebied der valuta's ten gevolge gehad. Drastische maatregelen van monetaire aard werden hierdoor noodzakelijk. Het internationale systeem van de gouden standaard vond niet langer de voorwaarden vervuld die het voor een goede functioneering behoeft; slechts weinige jaren heeft het dan ook in de naoorlogsche periode bestaan: in de dertiger jaren zien wij het plaats maken voor een systeem van „managed currency”¹. Deze overheidspolitiek op monetair gebied is van ver strekkende beteekenis voor de afloop van het economische proces. Zij is ten nauwste verbonden met de in de laat-kapitalistische periode eveneens waar te nemen aanzetten eener

6. actieve conjunctuurpolitiek.

Na bovenstaande uiteenzettingen is het duidelijk, dat het laat-kapitalisme niet kan worden gekarakteriseerd als een vrij stelsel. De vrije prijsvorming immers, is niet langer de eenige economische institutie van beteekenis; ook de overheid, de economische leiding, vervult een rol, die aanzienlijk belangrijker is dan de min of meer negatieve die zij ten tijde van het hoog-kapitalisme speelde. Men kan het laat-kapitalisme echter geen uitgesproken gebonden stelsel noemen. In een dergelijk stelsel immers, neemt de economische leiding de eerste plaats in en heeft de prijsvorming slechts een aanvullende taak: het laat-kapitalistische stelsel is van een *mengvorm*, waarbij het accent valt op de economische

¹ Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: De moderne ontwikkeling van het internationale betalingsverkeer, Prae-advies voor de Tilburgsche Academische Economische Kring, Juli 1941, blz. 12 v.v.

vrijheid. Hoewel het trekken van grenzen tusschen economische stelsels steeds vaag en min of meer arbitrair moet geschieden kan men in het algemeen zeggen, dat de economische leiding in deze periode min of meer passief en daardoor weinig systematisch, eerder cureerend dan vooruitstrevend is: aan de vrije prijsvorming wordt in beginsel de hoofdrol toebedeeld, en eerst wanneer de gevolgen al te nadeelig zijn, acht de overheid het haar taak „in te grijpen”. De term *interventionisme* is dan ook zeer juist als karakteriseering van de economische leiding in de laat-kapitalistische maatschappij.

§ 18. HET DYNAMISCH ASPECT

In het economisch leven worden tweeërlei veranderingen aangetroffen: economische structuurveranderingen en wijzigingen in de afloop van het economisch proces bij gelijkblijvende economische structuur. De laatste doen zich uitsluitend voor in de vorm van een stijging, daling of wijziging van productie, werkgelegenheid enz. Over deze tweede categorie van veranderingen dient thans een enkel woord te worden gezegd. Het gaat hierbij om de vraag, in hoeverre deze veranderingen in de laat-kapitalistische maatschappij een typisch karakter vertoonen, d.w.z. in hoeverre zij samenhangen met de economische structuur van dit stelsel. Om deze reden kan een daling der productie, die het gevolg is van een strenge winter, niet als typisch voor het laat-kapitalistische stelsel worden aangemerkt; anders echter wordt de zaak, wanneer de productieteruggang groter is, dan hij uit hoofde van de strenge winter had behoeven te zijn. In dat geval immers, zijn er krachten in het spel die verband houden met de bewegingsvrijheid der economische subjecten en de massale ontwikkeling der economische beslissingen, die karakteristiek zijn voor de kapitalistische maatschappij ¹.

Wanneer men het kapitalistische voortbrengingsresultaat als geheel beziet, springen twee dingen in het oog: de eigenaardige *schommeling* van productie, consumptie, werkgelegenheid enz.,

¹ Verg. § 11.

en het bestaan van een zekere *overcapaciteit*, zelfs in tijden van levendige economische activiteit. Wat dit laatste betreft kunnen gegevens worden ontleend aan het omvangrijk statistisch onderzoek, dat in 1934 werd ingesteld door het Amerikaansche Brookings Institution, waarbij kwam vast te staan, dat in het hausse-jaar 1929 de Amerikaansche productie nog met $\pm 20\%$ had kunnen worden uitgebreid bij de bestaande capaciteit¹. De gemiddelde situatie gedurende de gunstige jaren van 1925—1929 vindt men in beeld gebracht in fig. 4².

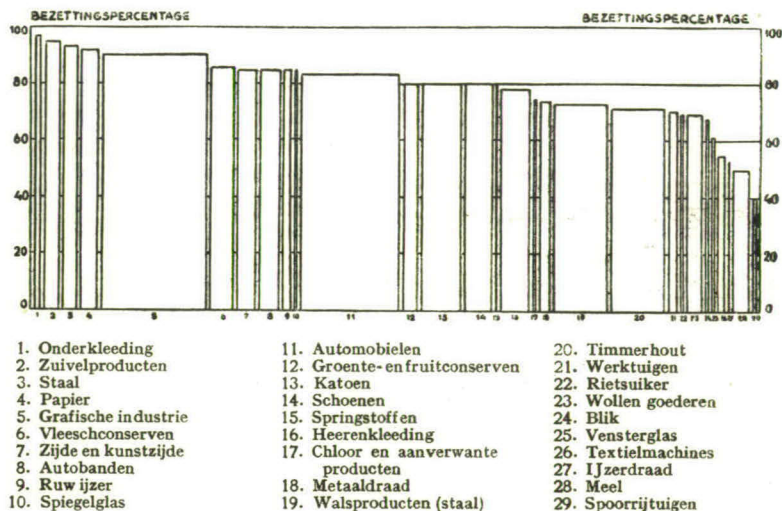

Fig. 4.

Naast een permanente overcapaciteit wordt de kapitalistische voortbrenging, zooals gezegd, gekenmerkt door golvingen in de economische activiteit. Deze golvingen vertoonen een min of meer regelmatig karakter³. Hoewel men LUTZ en EUCKEN moet toegeven, dat het niet aangaat een schablonen op te stellen voor het conjunctuurverloop, daar iedere economische beweging — of

¹ EDWIN G. NOURSE e.a.: America's capacity to produce, Washington 1931. blz. 415 v.v.

² Idem blz. 302.

³ Verg. W. C. MITCHELL: Business cycles, Volume I, The problem and its setting, New York 1927, i.h.b. blz. 189 v.v.

deze zich nu voordoet in een kapitalistische of in een communis-
tische volkshuishouding — steeds een individueele, door de fei-
telijke data bepaalde is, zoo kunnen toch enkele karakteristieke
eigenschappen van de kapitalistische op- en neergangen worden
aangewezen ¹. Deze karakteristieke eigenschappen moeten niet
worden gezocht in een uniforme opeenvolging der bewegende
grootheden of — zoo deze al aanwezig zijn — in gelijke externe
oorzaken: een normale cyclus kan, ook voor de kapitalistische
maatschappij niet worden opgesteld. Men denke in dit verband
aan de ervaringen met de Harvard-barometer. Wat de kapita-
listische cycli gemeen hebben, dat is de *massa-psychologische*
inslag, die, zooals reeds werd opgemerkt, samenhangt met de
economische structuur van het kapitalistisch stelsel: de econo-
mische beslissingen vertoonen massale golvingen van optimis-
tische of pessimistische aard; zij worden geïnspireerd door de
toekomstverwachtingen der massaal optredende economische
subjecten ². Deze massa-psychologische karaktertrek der kapi-
talistische conjuncturen is oorzaak van de karakteristieke ver-
snellings- en vertragingsverschijnselen in de beweging der con-
junctuurcomponenten. Externe oorzaken hebben daardoor econo-
mische gevolgen die hunne beteekenis verre te boven gaan, ja,
er treden economische bewegingsverschijnselen op die iedere ex-
terne oorzaak missen en uitsluitend op massa-psychologische
reacties moeten worden teruggevoerd. Uit deze reacties moet het
verschijnsel worden verklaard, dat de hausse steeds afbreekt
voordat de potentieele top is bereikt ³; door dezelfde oorzaken
blijft de economische activiteit zich niet duurzaam op een hoog
niveau bewegen. Voor de laat-kapitalistische maatschappij, in
het bijzonder na 1930, is veeleer evenwicht, dat beduidend be-
neden de topcapaciteit is gelegen, karakteristiek ⁴.

¹ F. LUTZ, Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie, Jena 1932, i.h.b. blz. 165 v.v. W. EUCKEN, op. cit., blz. 218 v.v.

² Verg. J. M. KEYNES, op. cit., blz. 46 v.v. en P. B. KREUKNIET, Conjunctuur en conjunctuurtheorieën. Groningen 1939.

³ Verg. J. M. KEYNES, op. cit., blz. 313 v.v.

⁴ Verg. J. M. KEYNES, op. cit., en J. R. M. VAN DEN BRINK: De evenwichtsopvatting in Keynes' General theory of employment interest and money, Maandschrift Economie, 5de jrg., 1939—1940, blz. 568 v.v.

Uit het bovenstaande volgt, dat niet alle soorten van economische bewegingsverschijnselen kenmerkend zijn voor de kapitalistische maatschappij: er zijn *cyclische* en andere bewegingsverschijnselen die ook in de uitgesproken gebonden stelsels niet kunnen uitblijven. Behalve op de economische gevolgen der z.g. structuurveranderingen kan in dit verband b.v. worden gewezen op de *seizoenfluctuaties*. Deze vinden niet hun oorsprong in de structuur van het kapitalistische stelsel, maar berusten op externe oorzaken: schommelingen in de behoeften of in de productiemogelijkheden als gevolg van de opeenvolging der jaargetijden; men denke in dit verband tevens aan de met de seizoenen wisselende mode. Ook in de uitgesproken gebonden stelsels kunnen seizoenfluctuaties niet worden vermeden. Wel is het vermoedelijk mogelijk de seizoenbewegingen door een meer planmatige productie eenigermate vlakker te doen verlopen. In het algemeen kan worden vastgesteld, dat alle bewegingsverschijnselen die samenhangen met *externe* oorzaken (veranderingen in het complex der data) ook in de uitgesproken gebonden stelsels niet kunnen worden vermeden. Het verschil met de kapitalistische maatschappij bestaat alleen hierin, dat in de laatste externe oorzaken — door de werking van het reeds genoemde versnellings- of vertragsingsmechanisme — bewegingsverschijnselen kunnen oproepen, die de beteekenis van de initieerende oorzaken verre te boven gaan, daar zij mede een gevolg zijn van de massale optimistische of pessimistische beslissingen der economische subjecten. Ook kunnen externe oorzaken zich daar langdurig doen gevoelen doordat een economische leiding, die in voldoende mate kracht en richting geeft aan het aanpassingsproces, ontbreekt. De z.g. *trendbeweging* is als regel eveneens niet karakteristiek voor de kapitalistische maatschappij, maar een algemeen economisch bewegingsverschijnsel, dat grootendeels moet worden verklaard uit externe oorzaken (bevolkingstoename etc.). En ook de invloed der *structuurveranderingen* op de afloop van het economisch proces kan niet typisch worden genoemd voor de kapitalistische maatschappij. De uitgesproken gebonden stelsels zijn immers eveneens levende lichamen, die aan voortdurende groei en afval der bouwelementen onderhevig zijn (structuurver-

anderingen op het gebied der data met als gevolg economische structuurveranderingen) — en deze structuurveranderingen laten ook daar niet na hun invloed op de afloop van het economisch proces uit te oefenen. Hoogstens kan men weer zeggen, dat in de kapitalistische maatschappij — door het ontbreken van een voldoende krachtige economische leiding — deze structuurveranderingen somtijds meer langdurig een ongunstige invloed op het economisch leven uitoefenen, doordat de aanpassing, die immers voor het grootste deel spontaan moet geschieden, traag verloopt ofwel geheel of ten deele uitblijft. Als belangrijk kenmerkend bewegingsverschijnsel der kapitalistische maatschappij blijft derhalve slechts de *conjunctuurbeweging* over ¹. Het is echter de vraag of de conjunctuurbeweging ten tijde van het hoog-kapitalisme zich onderscheidt van die in de laat-kapitalistische maatschappij. Wat de duur der cycli betreft schijnt weliswaar de technische ontwikkeling eener volkshuishouding van invloed te zijn, met dien verstande, dat in de hoogontwikkelde landen de golven een neiging hebben korter te worden — ², men kan echter, wat de algemeene quantitatieve zijde van het conjunctuurprobleem betreft, nauwelijks van voldoende duidelijk waarneembare, voor het laat-kapitalisme kenmerkende eigenschappen spreken. Wel is echter een typisch beeld der conjunctuuroorzaken in de laat-kapitalistische maatschappij naar alle waarschijnlijkheid aanwezig.

¹ Ook in de gebonden stelsels kunnen zich, naarmate de binding minder sterk is, conjunctuurachtige verschijnselen voordoen. Verg. § 11.

² Verg. W. C. MITCHEL, op. cit., blz. 383 v.v.

HOOFDSTUK VII

De structuur der arbeidsmarkt

§ 19. DE STRUCTUUR VAN VRAAG EN AANBOD

Het probleem van de werkgelegenheid doet zich in de laat-kapitalistische maatschappij voornamelijk voor in de vorm van werkloosheid; dit geldt in het bijzonder wanneer een meer ontwikkeld stelsel van werklozenondersteuning aanwezig is ¹. De werkloosheid is, als economische categorie, een marktverschijnsel. Het is derhalve noodzakelijk de structuur der arbeidsmarkt in de laat-kapitalistische maatschappij aan een onderzoek te onderwerpen.

De term arbeidsmarkt is niet zonder gevaar. Hij wekt n.l. de indruk, dat op het gebied van de arbeid slechts één markt zou bestaan —, d.w.z. dat de arbeid een volkomen bewegelijkheid en vervangbaarheid zou vertoonen. Dit laatste is, zooals bekend, niet het geval: de arbeid verplaatst zich moeilijk en voor beroepswisseling moeten vele weerstanden en moeilijkheden worden overwonnen. Het is daarom een eigenaardige gewoonte, dat wel van de arbeidsmarkt maar niet van de goederenmarkt doch de goederenmarkten wordt gesproken.

De ruimtelijke en kwalitatieve differentiatie van de arbeid is intusschen niet specifiek voor de kapitalistische maatschappij; zij behoort niet tot de economische structuur, maar tot de structuur der data. Als zoodanig is zij typeerend voor de „moderne” volkshuishouding ².

De „arbeidsmarkt” is een verzameling van arbeidsmarkten

¹ Verg. noot 1 op blz. 49 en § 13.

² Verg. § 4.

die meer of minder nauw samenhangen. Nu eens kan nauwelijks van samenhang worden gesproken — er is dan slechts de algemeene prijzensamenhang —, dan weer is de samenhang zoo nauw, dat welhaast van één markt sprake is. Hierbij maakt het verschil of men de zaak op de korte, een middel-lange of op de lange duur beziet. Over het algemeen kan worden gezegd, dat de samenhang tusschen de arbeidsmarkten op de lange duur bezien het grootst is.

De onderscheidene arbeidsmarkten vertoonen een groote diversiteit van markt vormen. Evenals voor de prijsvorming in het algemeen werd opgemerkt kan echter t.a.v. de structuur der arbeidsmarkt worden vastgesteld, dat de *monopolistische concurrentie* karakteristiek is voor het laat-kapitalistisch stelsel.

Zooals reeds werd uiteengezet, houdt het begrip monopolistische of onvolkomen concurrentie in, dat de marktpartijen in staat zijn de prijs te manipuleeren. Dit is onder omstandigheden van volkomen concurrentie niet mogelijk. Dan immers zijn de individueele vraag en aanbodscurven volkomen elastisch, zoodat geen der marktpartijen in staat is de prijs waarneembaar te beïnvloeden. Deze laatste is in dit geval een datum, dat aan de markt wordt ontleend ¹. Hoe staat het nu met de structuur van vraag en aanbod van arbeidskrachten in de laat-kapitalistische maatschappij? Bezien we allereerst de situatie bij het ontbreken van afspraken tusschen werknemers en werkgevers. In dit geval is de werkgever als regel tot prijsmanipuleering in staat, de werknemer daarentegen niet. Dit beteekent, dat de individueele vraagcurve in hooge mate elastisch is, de individueele aanbodscurve echter niet. Men mag aannemen, dat bij afwezigheid van arbeidersorganisaties en het ontbreken van een ontwikkeld stelsel van werklozenondersteuning, de individueele aanbodscurve sterk onelastisch is. Daardoor zal — althans op de korte duur bezien — de werkgever het loon naar willekeur kunnen vaststellen ². De mate waarin de werkgever van zijn *economische macht* gebruik zal maken is afhankelijk van de concurrentie

¹ Verg. § 9.

² Vrijwel de eenige rem is in dit geval de opvatting van den werkgever over wat behoorlijk is. De gewoonte is hierbij van groote invloed.

die er is tusschen de werkgevers onderling. Deze concurrentie was juist in de periode waar het hier om gaat vrij groot (vele kleine en middel-groote bedrijven). Hoewel derhalve de individueele werknemer tegenover zijn werkgever vrijwel machteloos stond, vormde de groote spreiding der economische macht aan de zijde der werkgevers een rem op de loondruk. Onder dergelijke omstandigheden is de situatie voor de werknemers minder ongunstig, zoodat de individueele aanbodscurven een neiging zullen vertoonen meer elastisch te worden: wanneer een te laag loon wordt geboden kan de werknemer zijn arbeid aan een anderen werkgever aanbieden. Hieruit volgt, dat de mate waarin de concurrentie der werkgevers voor de arbeiders verlichtend werkt, voornamelijk afhankelijk is van de bewegelijkheid van de arbeid en de mogelijkheid van beroepswisseling. Waar beide als regel echter niet groot zijn, is het duidelijk, dat de marktpositie der arbeiders in de tijd, dat organisaties ontbraken, als regel slecht was. Dit geldt in het bijzonder, wanneer de werknemers tegelijkertijd wél georganiseerd waren. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat men in deze periode een op de productiekosten van de arbeid gebaseerde loontheorie aantreft.

Wat de totale vraag en het totale aanbod op een bepaalde arbeidsmarkt betreft kan voor de periode, dat organisaties ontbraken, het volgende worden opgemerkt. Het aanbod was als regel in hooge mate onelastisch. Wanneer de werknemer niet op de hem geboden arbeidsvoorwaarden wenschte in te gaan, bleef hem slechts over van beroep te veranderen. Werkloosheid in haar zuivere vorm was immers door het ontbreken van ondersteuning hooge uitzondering. De werknemer bood zijn arbeid als regel „tegen elke prijs” aan. Wat de totale vraag betreft lijkt het waarschijnlijk, dat deze als regel meer elastisch was dan in latere tijden. Het is weliswaar duidelijk, dat de elasticiteit van de vraag naar arbeid moet worden afgeleid uit de elasticiteit van de vraag naar het product van die arbeid, zoodat er uit dezen hoofde geen enkele reden bestaat een grootere elasticiteit aan te nemen —, naarmate echter het vaste kapitaal en derhalve de vaste kosten een meer beduidende rol gingen spelen bij de productie, en het gewicht, dat de arbeidskosten in de schaal

legden dienovereenkomstig verminderde, zal de vraag naar arbeid meer onelastisch zijn geworden ¹. Dit geldt in het bijzonder wanneer men de zaak op de korte duur beziet: de ondernemer wenscht dan „tegen elke prijs” de benodigde hoeveelheid arbeid te betrekken. Een en ander beteekent, dat het verband tusschen de elasticiteit van de vraag naar het product en de vraag naar arbeid losser is geworden. Meer dan een tendentie in deze richting is echter niet aanwezig en de situatie is vanzelfsprekend verschillend al naar gelang de kostenstructuur in de desbetreffende ondernemingen.

De economische structuur der arbeidsmarkt in de kapitalistische maatschappij sedert de zeventiger jaren der vorige eeuw, doch in het bijzonder sedert de wereldoorlog van 1914—1918, wordt vrijwel geheel beheerscht door de *vakverenigingen* en het instituut der *collectieve arbeidsovereenkomsten* eenerzijds en de toenemende *concentratie* van ondernemingen, met als gevolg oligopolistische en monopolistische tendenzen in de vraag naar arbeid, anderzijds. Men kan niet zeggen, dat deze monopolistische ontwikkeling in de structuur der arbeidsmarkt is gevolgd op een stelsel van volkomen concurrentie. Van volkomen concurrentie was immers in de periode vóór het collectieve optreden der arbeiders, zooals boven werd aangetoond, geen sprake. HALM ziet dan ook in het optreden der vakverenigingen een veredeling der concurrentie ². Inderdaad is dit tot op zekere hoogte het geval. Het inzicht in de marktsituatie wordt immers door de voorlichting der vakverenigingen verbeterd, de bewegelijkheid van de arbeid wordt verhoogd, en door de collectieve vaststelling der arbeidsvoorwaarden wordt de elasticiteit van het individueele aanbod belangrijk vergroot. De vakvereniging is echter naar haar aard een loonkartel —, zij beoogt tegenover de monopolistische of oligopolistische structuur van gene zijde van de arbeidsmarkt een collectief monopolie aan deze zijde te plaatsen. De kartelpolitiek der vakverenigingen heeft, zooals zal blijken bij de bespreking der loonvorming, belangrijke gevolgen. Niet al-

¹ Verg. noot 1 op blz. 60.

² G. HALM: op. cit., blz. 692.

leen het individueele aanbod wordt als gevolg van het optreden der vakvereenigingen vrijwel volkomen elastisch, ook het totale aanbod vertoont een hooge mate van elasticiteit. In het scheppen van een dergelijke elasticiteit ligt immers de economische functie der vakvereeniging. Zij zal haar taak het beste vervullen, wanneer zij de geheele markt bestrijkt zoodat geen concurrentie van buitenstaanders behoeft te worden gevreesd en de kwaliteit van de door hare leden aangeboden arbeid niet te zeer uiteenloopt. Is dit laatste wel het geval, dan ontstaan belangentegenstellingen binnen de vakvereeniging, juist zooals er belangentegenstellingen ontstaan binnen de prijskartels wanneer de kostenstructuur der aangesloten ondernemingen te veel verschilt. De prima vaklieden zullen aandringen op relatief hooge loonen daar zij niet licht door werkloosheid worden getroffen —, de minder bekwame arbeiders daarentegen, zullen de voorkeur geven aan lagere loonen daar zij werkloosheid vreezen die hen immers het eerste treft.

Wanneer wij het bovenstaande nog eens overzien dan blijkt, dat de ontwikkeling in de economische structuur van de arbeidsmarkt aldus is geweest, dat de totale vraag naar alle waarschijnlijk als regel minder elastisch of meer onelastisch is geworden, terwijl het aanbod daarentegen een vrijwel volkomen elasticiteit is gaan vertoonen. Voorts valt, in het bijzonder aan de aanbodzijde, een uitgesproken ontwikkeling in monopolistische richting waar te nemen. Het behoeft geen betoog, dat deze ontwikkeling de positie der arbeiders met betrekking tot de *loonvorming* zeer heeft versterkt. In het geval eener collectieve arbeidsovereenkomst ligt de zaak eenigszins anders; en de vraag en het aanbod zijn dan voor een bepaalde periode (b.v. een jaar) volkomen elastisch en vallen samen. De vraag breekt echter af op het punt waar de ondernemers, bij het overeengekomen loon, met arbeidskrachten zijn verzadigd —, voor het aanbod geldt hetzelfde op het punt waar tegen het overeengekomen loon verder geen arbeidskracht wordt aangeboden. Wanneer beide punten samenvallen is er sprake van *volledige werkgelegenheid*: vraag en aanbod zijn dan bij het geldende loon aan elkaar gelijk, en er is noch werkloosheid, noch een tekort aan arbeidskrachten. Naast de beide volkomen elastische „short-run” curven die wijzen op een mono-

politische prijsvorming kunnen „long-run” curven worden onderscheiden. Deze geven aan hoe vraag en aanbod, gezien gedurende een langere periode dan die waarvoor het contract geldt — doch vanzelfsprekend uitgaande van de momenteele verhoudingen — reageeren. Er is t.a.v. deze curven niet langer sprake van volkomen elasticiteit. De elasticiteit van de vraag vertoont dan immers de reeds eerder beschreven structuur, en de elasticiteit van het aanbod zal weliswaar als regel groot zijn —, zij zal echter geringer zijn naarmate de werkloosheid onder de desbetreffende arbeiders grooter is ¹.

De boven beschreven situatie kan schematisch worden voorgesteld zooals in fig.

5 is geschied. Op de ordinaat $o y$ worden de eenheden van geldloon (b.v. per week), op de abscis $o x$ de eenheden van arbeid (b.v. arbeidsuren per week) in beeld gebracht. De beide rechten V en A die resp. de punten H en P , en H en Q verbinden en die tot punt P samenvallen, geven vraag en aanbod op de korte duur weer (onder vigueur van het collectieve contract).

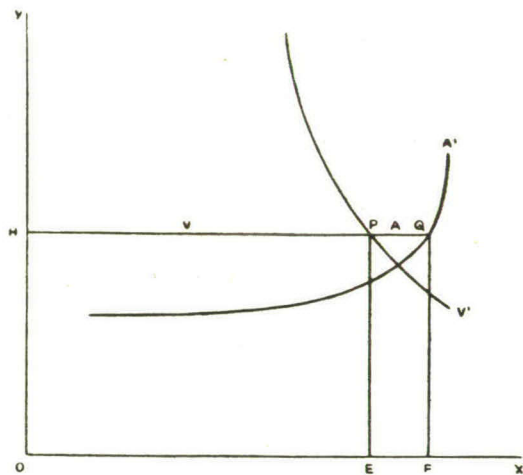

Fig. 5

De beide krommen V' en A' geven vraag en aanbod weer op de langere duur. De werkgelegenheid is in dit geval gelijk aan $O E$; het loon bedraagt $O H$. De omvang der werkgelegenheid zou, aangezien V en A samenvallen, onbepaald zijn indien niet V' het punt aangaf waarop V effectief wordt; evenzoo zou de omvang van het effectieve aanbod niet zonder de curve A' kun-

¹ Verg. § 19 en § 20.

nen worden vastgesteld. De werkloosheid bedraagt in het onderhavige geval $EF = HQ - HP$. Alleen wanneer de horizontale lijn, die de loonhoogte aangeeft, door het snijpunt van A' en V' gaat is er sprake van volledige werkgelegenheid ¹.

Wanneer de organisatie van werknemers en werkgevers geheel vrijwillig is, zullen ook de „short-run” curven niet volkomen elastisch zijn. Buitenstaanders kunnen dan immers van de contractloonen afwijken. Is hun aantal groot dan is het mogelijk, dat de ordenende werking van het collectieve contract ernstig wordt geschaad. Reeds vóór de wereldoorlog treft men dan ook in Engeland wettelijke minimumloonregelingen aan. In Duitschland is sedert 1919 het instituut der *algemeene verbindendverklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten* bekend ². Ten onzent is deze materie geregeld in de wet van 25 Mei 1937. De algemeene verbindendverklaring is van principieele beteekenis met betrekking tot de structuur der arbeidsmarkt. De economische leiding van de hoogste orde oefent door haar immers rechtstreeks toezicht op de loonvorming. De marktpartijen zullen n.l. bij de loonvaststelling — indien zij algemeene verbindendverklaring beoogen — met de desiderata der overheid rekening houden.

§ 20. HET PROCES DER LOONVORMING

Deze paragraaf is een voortzetting van de voorgaande; de totstandkoming van het arbeidsloon als prijs van de arbeid hangt immers samen met de structuur van vraag en aanbod ³. Deze structuur nu wordt bepaald door de overwegingen waardoor de marktpartijen zich laten leiden. Waren echter de beschouwingen in de voorgaande paragraaf in hoofdzaak statisch, thans zullen

¹ Zie echter de opmerkingen in § 20.

² Verg. WALDEMAR ZIMMERMANN: Tarifvertrag, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VIII. Band, Jena 1928, blz. 1 v.v.

³ Het arbeidsloon kan als prijs niet op één lijn worden gesteld met de overige prijzen. De arbeid immers, is op een niet los te maken wijze met den arbeidenden mensch verbonden; hij wordt daardoor tot een goed, dat op een heel bijzondere wijze van hoogere dan louter economische waarde is. Het is echter duidelijk, dat op deze plaats bedoelde aspecten van de arbeid en het arbeidsloon niet aan de orde komen.

zij een dynamisch karakter dragen. Hierbij zal in het bijzonder aandacht worden geschonken aan de reacties der aanbieders, d.w.z. aan de gedragingen der vakverenigingen, bij wijziging in de omstandigheden. Wat de vraag naar arbeid betreft zal thans voornamelijk aandacht worden besteed aan de *nabije determinanten*; de zeer belangrijke *meer verwijderde factoren*, die verband houden met de grondslagen van het laat-kapitalistisch stelsel, komen in een volgend hoofdstuk ter sprake.

De vraag naar arbeid, wij zagen het, hangt samen met de vraag naar de producten van de arbeid. Neemt de vraag naar deze producten toe, dan zal, indien de overige omstandigheden geen verandering ondergaan, de vraag naar de desbetreffende arbeid stijgen. Wanneer de arbeidsprestaties onmiddellijk worden geconsumeerd — b.v. bij dienstbodenarbeid — valt de vraag naar het product van de arbeid geheel met de vraag naar arbeid samen. In het meerendeel der gevallen wordt echter de arbeid tezamen met andere productieve prestaties aangewend; hij is dan een van de „joint costs” en de vraag naar arbeid is een „derived demand”. De vraag naar producten is in dit geval niet langer de eenige determinant van de vraag naar arbeid. Ook de technische mogelijkheden, de prijs en het prijsverloop der overige kostenfactoren en hun beloop bij toeneming of afnemning der productie, zijn dan van invloed.

Het is een vanzelfsprekende zaak, dat de ondernemer den arbeider in den regel niet meer zal willen en op den duur ook niet zal kunnen betalen dan de door dezen gepresteerde arbeid hem oplevert. Wanneer men zich een en ander vereenvoudigd voorstelt dan is de situatie aldus, dat — aannemend, dat de overige kosten geen verandering ondergaan, d.w.z. dat geen verdere bodem-, ondernemers- of kapitaalsprestaties worden toegevoegd — iedere toevoeging eener eenheid van arbeid een toeneming van het productievolume met zich brengt. Nadat een zekere grens is overschreden zal deze toeneming een neiging tot dalen vertoonen. Wanneer men voorts de opeenvolgende bedragen der totale productie vermenigvuldigt met de prijs die telkenmale bij de desbetreffende productieomvang kan worden gemaakt, vindt men een getallenreeks waaruit een curve kan worden samen-

gesteld die de opeenvolgende waardetoevoegingen weergeeft. Deze curve, die op overeenkomstige wijze voor de andere productiefactoren kan worden geconstrueerd, wordt door ROBINSON de curve van de „marginal productivity of labour” genoemd. Zij is tevens de vraagcurve voor arbeid¹. De door ROBINSON geformuleerde „marginal productivity”-curve is ongetwijfeld van groote beteekenis voor het inzicht in de loonvorming, te meer waar de schrijfster wijst op de invloed van de monopolistische concurrentie op de structuur dezer curve. Het is echter zaak, dat men zich van de veronderstellingen waarvan wordt uitgegaan terdege bewust is. De gevolgde methode is immers in wezen een scherp geformuleerde toepassing van de toerekeningsleer. De moeilijkheid is dan ook hierin gelegen, dat geïsoleerde toevoegingen in de werkelijkheid nooit plaats vinden — zoo zal b.v. de toevoeging van een eenheid van arbeid ten minste steeds met de toevoeging van een „dosis” organisatie gepaard gaan — en vervolgens: de als vast aangenomen grootheden zijn in feite nooit geheel vast. Voor de belooning van den ondernemer is dit al dadelijk duidelijk, ook de overige terzake dienende prijzen kunnen echter als regel in meerdere of mindere mate worden gemanipuleerd. Bovendien vertoont het verloop der grootheden in de werkelijkheid vrijwel nooit de geleidelijkheid waarmede een aldus opgezette theorie noodzakelijk moet werken. Uit het bovenstaande kan de conclusie worden getrokken, dat er weliswaar verband bestaat tusschen het verloop van de vraag naar het product van de arbeid en de vraag naar arbeid —, dat dit verband echter niet mechanisch moet worden gedacht en losser zal zijn naarmate de arbeidskosten een geringere rol spelen in het totaal der productiekosten. In het bijzonder wanneer de technische situatie aldus is, dat een relatief geringe hoeveelheid arbeid niet of moeilijk door andere productiefactoren kan worden vervangen, zal de vraag naar arbeid in hooge mate onelastisch zijn, zoodat de arbeiders vrij gemakkelijk en zonder beduidende repercussies op de werkgelegenheid looneischen ingewilligd kunnen krijgen (b.v. stucadoorsarbeid in haussetijd). Uit dit laatste

¹ Verg. JOAN ROBINSON: Economics of imperfect competition, London 1933, blz. 235. v.v.

volgt, dat de *substitutiemogelijkheid* van groot belang is voor de structuur van de vraag naar arbeid. Over het algemeen kan worden aangenomen, dat de elasticiteit van de vraag naar arbeid groter zal zijn, naarmate de substitutiemogelijkheid groter is. Het prijsverloop der substitutiegoederen speelt vanzelfsprekend een rol.

In het bovenstaande werd gesproken over de statische structuur van de vraag naar arbeid ¹. Van veel belang is ook de dynamische structuur of *fluctualiteit*, d.i. in dit verband de wijze waarop de vraag naar arbeid reageert op uitzettingen en inkrimpingen van de vraag naar producten. Deze fluctualiteit is op de eerste plaats afhankelijk van de invloed die een wijziging in de koopkrachtige vraag op het productievolume heeft. Slechts in uitzonderingsgevallen is deze invloed aldus, dat een uitzetting of inkrimping van de koopkrachtige vraag met zeg $x\%$ leidt tot een toe- of afnemning der productie met $x\%$. In den regel zal de wijziging in de koopkrachtige vraag zich ten deele uitwerken in een prijsbeweging en ten deele in een verandering van de omvang der productie. De mate waarin een en ander het geval is, hangt af van de elasticiteit van de vraag naar en het aanbod van het desbetreffende product. Dit kan als volgt worden verduidelijkt. Nemen we aan, dat de vraag naar het product A een uitbreiding ondergaat met 60%. Indien nu de aanbodscurve voor het product A volkomen elastisch is zal de verschuiving der vraagcurve naar rechts geen prijsstijging veroorzaken, zoodat de toeneeming van het productievolume

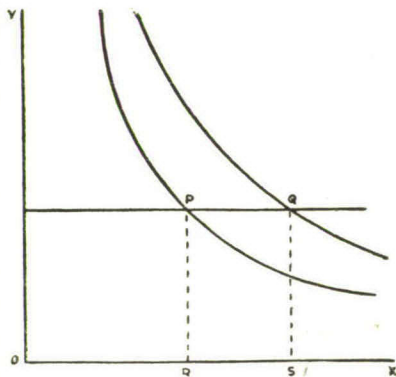

Fig. 6

eveneens 60% bedraagt. In een depressietijdperk, waarin immers beduidende overcapaciteit bestaat, wordt dit geval wellicht vrij goed benaderd. Het wordt in beeld gebracht in fig. 6. Op de

¹ Voor de begrippen dynamische en statische structuur van de vraag zie § 16.

ordinaat $o y$ worden de prijzen en op de abscis $o x$ de hoeveelheden gemeten. Bij een verschuiving der vraagcurve over een afstand PQ neemt de productie toe met een hoeveelheid $RS = PQ$.

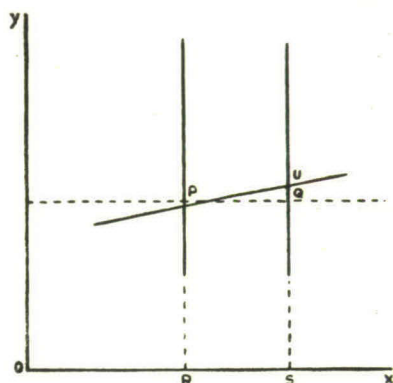

Fig. 7

In vele gevallen zal de aanbodscurve echter niet volkomen elastisch zijn, doch meer of minder stijgen. Ook dan is het in één enkel geval mogelijk, dat de toeneming der productie procentueel gelijk is aan de wijziging van de vraag, n.l. indien de vraag volkomen onelastisch is. Dit geval is in beeld gebracht in fig. 7. Bij een verschuiving der vraagcurve over een afstand PQ neemt de productie met een procentueel gelijke hoeveelheid RS toe: de

stijging van de prijs tot het punt U is niet van invloed op de omvang der productie in de betrokken industrie. Volkomen elastische of onelastische curven komen echter in de werkelijkheid niet voor. In fig. 8 is een meer realistisch geval in beeld gebracht, waarin de elasticiteit van het aanbod op 4 en die van de vraag gelijk aan 1 is gesteld¹. De verschuiving van de vraag over een afstand PQ heeft hier een prijsstijging ten gevolge daar het aanbod niet volkomen elastisch is. Indien nu de vraag volkomen onelastisch was, zooals in fig. 7, zou de prijs stijgen tot het punt U doch zou de toeneming der productie niettemin procen-

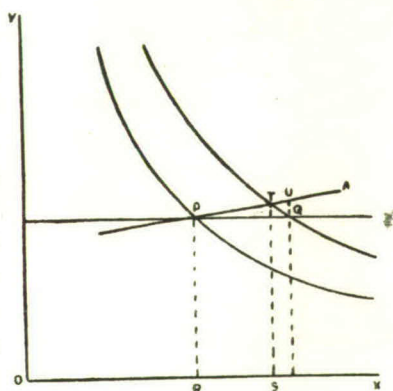

Fig. 8

¹ De elasticiteit van vraag en aanbod zijn geconstrueerd volgens de gebruikelijke formule $\frac{Y \cdot dX}{X \cdot dY}$ voor het aanbod en $\frac{-Y \cdot dX}{X \cdot dY}$ voor de

tueel gelijk zijn aan de toeneming van de vraag. De vraag is echter niet volkomen onelastisch, maar heeft een elasticiteit gelijk aan 1. De toeneming van de vraag zal de prijs nu niet doen stijgen tot het punt U doch tot het lager gelegen punt T. De productie neemt slechts toe met $RS < PQ$. Uit het bovenstaande volgt, dat hoe grooter de elasticiteit van het aanbod is, zooveel te geringer is de invloed van de vorm der vraagcurve. Is echter de elasticiteit van de vraag gelijk aan 0 dan heeft de elasticiteit van het aanbod geen enkele invloed¹.

Het verband tusschen fluctuaties in de koopkrachtige vraag naar producten en de vraag naar arbeid is op de eerste plaats afhankelijk, zoo werd boven betoogd, van het verband tusschen eerstgenoemde fluctuaties en wijzigingen in de omvang der productie. Vervolgens gaat het er om, welke de invloed is van wijzigingen in de omvang der productie op de werkgelegenheid. Neemt de werkgelegenheid proportioneel, progressief of degressief toe bij uitbreiding der productie? Het antwoord op deze vraag is afhankelijk van de situatie waarin zich de desbetreffende onderneming of bedrijfstak bevindt. Als regel zal het verloop, naarmate men het punt der volledige bezetting nadert, zijn: degressief-proportioneel-progressief.

In het bovenstaande wordt het verband tusschen de vraag naar producten en de vraag naar arbeid met betrekking tot een bepaald product en derhalve tot een bepaalde soort van arbeid

vraag. Zie R. G. D. ALLEN: *Mathematical analysis for economists*, London 1938. In werkelijkheid is de zaak nog meer gecompliceerd, daar vrijwel iedere vraagfluctuatie met een wijziging in de elasticiteit gepaard gaat. Verg. noot 1 op blz. 61.

¹ Indien men de elasticiteit van vraag en aanbod resp. EV en EA noemt, en de afstand PQ gelijk stelt aan h, dan kan bovenstaand verband tusschen RS en PQ als volgt wiskundig worden weergegeven:

$$RS = \frac{EA \cdot h}{EA + EV}$$
. Dit beteekent in het onderhavige geval, dat $RS = \frac{EA}{EA + EV} \cdot h = \frac{4}{4 + 1} \cdot h = \frac{4}{5} \cdot h$. Waar h nu gelijk is aan 60% van de oorspronkelijke omvang van de vraag, is de toeneming van het productievolume in fig. 8 gelijk aan $\frac{4}{5} \times 60\% = 48\%$.

uitgewerkt. Alleen op deze wijze kunnen de desbetreffende groot-heden exact worden gebezigd. Vaak heeft men echter bij het leveren van economische beschouwingen behoefte aan meer algemeene verbanden, gelegd tusschen *macro-economische* groot-heden, waarmede de algemeene situatie in groote lijnen kan wor-den geteekend. Hiervoor is het noodig, dat men werkt met macro-economische begrippen. Deze maken het mogelijk groote en vaak belangrijke verbanden aan te wijzen en met behulp daar-van vergelijkingen te trekken tusschen twee of meer volkshuis-houdingen. Bovendien kunnen zij meehelpen de algemeene ont-wikkeling beter te verstaan. Zij hebben echter het bezwaar, door *generaliseerende abstractie* te worden verkregen. Reeds ontmoet-ten wij in dit verband de begrippen vrije en gebonden volkshuis-houding met hun tusschenvormen, en het begrip laat-kapitalis-tische maatschappij. Tot dezelfde soort, maar dan met een *quan-titatief* karakter, behooren b.v. de begrippen: algemeen prijs-niveau en kosten van levensonderhoud. Houdt men de boven-gemaakte beperkingen in het oog, dan kan ook van een algemeen verband tusschen de vraag naar producten en de vraag naar arbeid worden gesproken. Men werkt dan met algemeene vraag-en aanbodscurven die, juist als de bovengenoemde quantitatieve macro-economische begrippen, door generaliseering worden ver-kregen. Ten aanzien van de algemeene vraag naar producten kan worden opgemerkt, dat deze — in tegenstelling tot de bij-zondere vraagcurven, die immers de meest uiteenlopende elas-ticiteiten vertoonen — als regel een elasticiteit zal bezitten die niet ver van 1 ligt. De totale omvang der koopkrachtige vraag is op een bepaald moment immers steeds een vaststaande grootheid, zoodat het product van goederenhoeveelheden en prijzen steeds in hooge mate constant zal zijn ¹. Wat het totale goederenaanbod

¹ Dit product behoeft niet volkomen constant te zijn, daar er be-halve de goederenmarkten ook de arbeidsmarkt is waarop zich een relatief veranderlijk deel der koopkracht kan richten. De mogelijkheid van koopkrachtwegvloeiing of toevloeiing als gevolg van „hoarding”, „disharding” en koopkrachtschepping of credietcontractie is vanzelf-sprekend aanwezig. Deze is echter niet van invloed op de statische doch op de dynamische structuur van de algemeene vraag —, d.w.z. de totale hoeveelheid koopkracht zelve, die immers op een bepaald moment constant is, wordt er door gewijzigd.

betreft, zal de elasticiteit, juist zooals voor één enkele onderneming of tak van industrie geldt, met de bezettingsgraad der volkshuishouding fluctueeren, met dien verstande, dat de elasticiteit grooter zal zijn naarmate de bezettingsgraad slechter is. Hieruit kan de belangrijke conclusie worden getrokken, dat in een *onderbezette volkshuishouding* een toeneming van de totale vraag als regel in meerdere mate tot productieuitbreiding en derhalve toeneming van de werkgelegenheid zal leiden dan tot prijsstijging. In een *volledig bezette volkshuishouding* echter, waar immers de totale aanbodscurve in hooge mate onelastisch is, zal een toeneming van de monetaire omvang der vraag over het algemeen genomen slechts tot prijsstijging leiden ¹.

Wat het algemeene verband tusschen de omvang der productie en de werkgelegenheid betreft geldt, mutatis mutandis, wat met betrekking tot het bijzondere verband werd opgemerkt. Bezie men de zaak op de lange duur, dan kunnen wijzigingen in de arbeidsproductiviteit de relatie wijzigen.

Ten slotte moet t.a.v. de boven opgestelde redeneering nog worden opgemerkt, dat in het geval eener toeneming van de koopkrachtige vraag, de additioneele koopkracht zich geheel of ten deele kan richten op importgoederen. In dit geval zullen productie en werkgelegenheid in het buitenland toenemen. Of dit van invloed zal zijn op de binnenlandsche productie en werkgelegenheid kan niet zonder een nauwkeurige bepaling der omstandigheden, i.h.b. met betrekking tot de internationale handels- en betalingsbalans, worden bevestigd of ontkend.

Werden in het voorafgaande de factoren onderzocht die van

¹ Hieruit volgt, dat het voor de verdere analyse belangrijke begrip *volledig bezette volkshuishouding* kan worden omschreven als: „een zoodanige toestand der volkshuishouding, dat het meerendeel der aanbodscurven sterk onelastisch is, zoodat uitzetting van de geldcirculatie in hoogere mate tot productieuitbreiding dan tot prijsstijging leidt”. Deze omschrijving geldt, mutatis mutandis, voor het begrip *onderbezette volkshuishouding*. Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: De moderne ontwikkeling van het internationale betalingsverkeer, i.h.b. de tegenwerping van VAN BERKUM en de daarop gevolgde repliek, T.A.E.K. Prae-adviezen, Juli 1941, opgenomen in T.A.E.K. Vijfde Jaarboek 1941.

invloed zijn op de vraag naar arbeid en derhalve van die zijde mede bepalend zijn voor de loonvorming, thans zal eenige aandacht worden geschonken aan de factoren die aan de aanbodzijde hun werking uitoefenen.

Zooals reeds werd opgemerkt heeft het aanbod van arbeidskrachten als regel een *collectief monopolistisch* karakter: het zijn de *vakverenigingen* die met betrekking tot de loonvorming een belangrijke rol spelen. Een vraag die zich al dadelijk met betrekking tot de politiek der vakverenigingen opdringt is deze: heeft zij het reële loon of het geldloon tot doel. Deze vraag kan het beste worden beantwoord door er op te wijzen, dat de vakverenigingen, juist zooals iedere andere particuliere collectief monopolistische organisatie, de welvaart harer leden tot doel hebben. Particuliere organisaties, wij zagen het, richten zich niet bewust op het maatschappelijk-economisch doel; ook kan men niet zeggen, dat een vakvereniging zich bekommert om de welvaart van buitenstaanders of andere aanbodsgroepen. Terecht merkt ROBINSON op, dat „Trade Union policy, as it works out in practice, cannot be reduced to terms of even an unconscious decision as to what is in the best interests of „labour as a whole”¹. Waar nu de vakverenigingen zich richten op de welvaart harer leden, zou men verwachten, dat zij zich bezighouden met het reële loon, dat immers bepalend is voor deze welvaart. De onderhandelingen over de vaststelling van het loon geschieden echter noodzakelijk in termen van geldloon. De vakverenigingen kunnen met betrekking tot het reële loon dan ook niet meer doen, dan er voortdurend naar streven het geldloon harer leden te doen stijgen. Dit streven zal krachtiger zijn naarmate een vakvereniging zich, wat haar onderhandelingspositie betreft, sterker voelt. Een volgende vraag is derhalve deze: wanneer is de onderhandelingspositie eener vakvereniging sterk, wanneer zwak?

Uit het bovenstaande volgt, dat men niet kan zeggen, dat de vakverenigingen zich niet bekommeren om het reële loon; zij zijn er immers op uit om door verhooging van het geldloon het reële loon op te voeren. Maar zij onderhandelen in eenheden van geldloon en denken daardoor in hooge mate in eenheden van

¹ J. ROBINSON, *Essays in the theory of employment*, bl. 39.

geldloon. Dit blijkt duidelijk wanneer men bedenkt, dat een vakvereniging zich doorgaans met meer kracht zal verzetten tegen een verlaging van het reële loon die een gevolg is van een verlaging van het geldloon dan tegen een verlaging van het reële loon die het gevolg is van een stijging van de prijzen der goederen die met het geldloon worden gekocht. Van den anderen kant

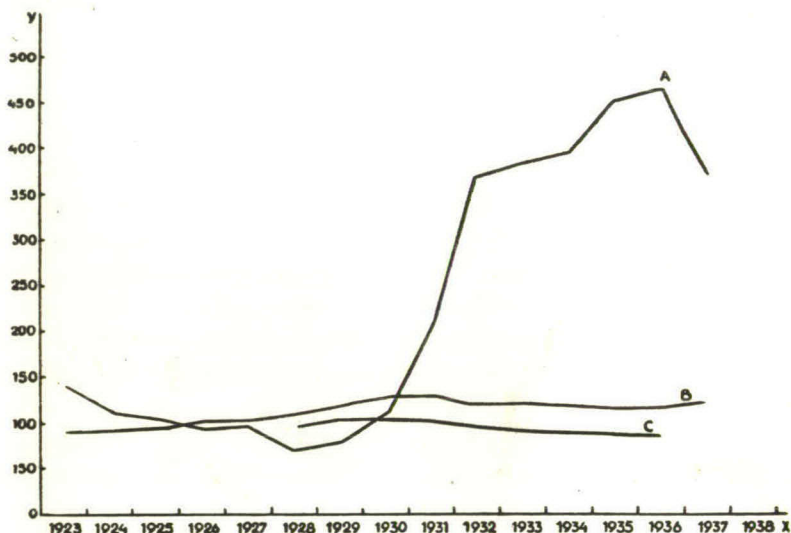

Fig. 9

- A = Werkloosheidsdagen in procenten in de industrie, 1925—1927 = 100 (ontleend aan: Tabellen en grafieken, blz. 38).
 B = Koopkracht arbeiders, 1925—1927 = 100 (ontleend aan: Tabellen en grafieken, blz. 43).
 C = Gemiddelde uurverdiensten van vier groepen industriearbeiders, n.l. metaalarbeiders in Nederland, bouwvakarbeiders te Amsterdam, arbeiders in de Nederlandsche mijnindustrie en arbeiders in dienst van de leden van de R.K. Vereeniging van Werkgevers in de Textielindustrie, 1926—1930 = 100 (ontleend aan praeadvies SERRARENS, Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, 1937).

ondergaat het reële loon in tijden van toenemende economische activiteit en daarmee gepaard gaande prijsstijging vaak een

daling ondanks het feit, dat het geldloon wordt verhoogd¹. Zooals nog zal blijken bestaan de voordeelen eener gunstige conjunctuur voor de arbeiders doorgaans dan ook niet in een stijging van het reële loon, maar in een toeneming van de werkgelegenheid. Niet door een stijging van het reële loon, maar door de toeneming van de werkgelegenheid wordt het totale reële arbeidersinkomen dan vergroot (zie fig. 9). KEYNES trekt uit deze verschijnselen de conclusie, dat de vakverenigingen zich slechts met het reële loon bezighouden voorzoover het de *relatieve* hoogte betreft. Door te waken over de hoogte van het geldloon zorgen zij er voor, dat het aandeel harer leden in het totale reële loon zoo groot mogelijk is. Het geldloon is derhalve het middel waarmee de eene arbeidersgroep zich, wat het reële loon betreft, boven de andere verheft: „Since there is imperfect mobility of labour, and wages do not tend to an exact equality of net advantage in different occupations, any individual or group of individuals, who consent to a reduction of money-wages relatively to others, will suffer a *relative* reduction in real wages, which is a sufficient justification for them to resist it”².

Waarvan is nu, zoo vragen wij ons vervolgens af, de onderhandelingspositie eener vakvereniging afhankelijk. Wanneer voelt zij zich sterk genoeg, zoodat zij eischen tot loonsverhooging kan stellen, wanneer voelt zij zich zwak, zoodat zij in loonsverlaging zal toestemmen? De kracht eener vakvereniging, zoo werd reeds opgemerkt, is op de eerste plaats afhankelijk van haar omvang. Zoolang zij slechts een onbeduidend deel van de markt bestrijkt is haar invloed op de loonvorming gering. Door concurrentie van buitenstaanders zal het aanbod — ook op de korte duur bezien — steeds een neiging hebben aan elasticiteit in te boeten, wat, zooals wij zagen, de marktpositie der arbeiders verzwakt. Alleen wanneer er een intensieve vraag naar de desbetreffende arbeid is, zal de vakvereniging ook in dit geval beduidende invloed op de loonvorming kunnen uitoefenen. Is de vraag daarentegen gering, dan zullen — wanneer er althans geen verschil in vakbekwaamheid

¹ Er zij op gewezen, dat de reactie der reële loonen gedurende de onderscheidene conjunctuurcycli verschillend is geweest.

² J. M. KEYNES, op cit. blz. 14.

bestaat tusschen georganiseerde en ongeorganiseerde arbeiders (wat in de werkelijkheid vaak wél het geval is) — de georganiseerde arbeiders met hun hoogere looneischen het eerst door werkloosheid worden getroffen. In de laat-kapitalistische maatschappij met haar ontwikkelde arbeidersorganisatie bestrijken de vakvereenigingen veelal vrijwel de geheele markt. Concurrentie van buitenstaanders kan dan haar onderhandelingspositie niet noemenswaard schaden, zoodat zij in staat zijn het loon te manipuleeren. Looneischen kunnen echter niet naar willekeur worden gesteld. De vakvereenigingen hebben n.l. niet alleen belang bij een zoo hoog mogelijk loon voor haar leden maar ook bij een zoo groot mogelijke werkgelegenheid. In vrijwel alle gevallen nu, gaat de opvoering van het loon ten koste van de werkgelegenheid en andersom¹. Alleen wanneer de vraag naar arbeid volkomen onelastisch is zal wijziging in de loonhoogte geen enkele directe invloed uitoefenen op de werkgelegenheid². In § 19 werd er op gewezen, dat de structuur van het aanbod van arbeidskrachten, op de korte duur bezien, veelal volkomen elastisch is. Wat de fluctualiteit betreft is het thans duidelijk, dat deze samenhangt met de schommelingen in de werkloosheid. Een daling van de werkloosheid zal, wanneer een zekere grens wordt overschreden, de aanbodscurve verticaal doen stijgen —, een toename der werkloosheid zal haar doen dalen. De praktijk wijst uit, dat de stijgende reactie der aanbodscurve spoediger plaats vindt dan de dalende, d.w.z. in het geval eener afneming van de werkgelegenheid is men eerder geneigd de hardheden der werkloosheid te dragen dan een verlaging van het geldloon te aanvaarden. De toe- of afneming der werkgelegenheid zal, althans op de korte en middel-lange duur bezien, als regel niet een gevolg zijn van bewegingen in de aanbodscurve, maar van vraagfluctuaties. De fluctualiteit van het arbeidsaanbod, zooals deze samenhangt met wijzigingen in de werkgelegenheid als gevolg

¹ Bovendien is het mogelijk, dat hoogere looneischen niet kunnen worden doorgezet doordat de werkgevers eveneens een collectief monopolie vormen. Er ontwikkelt zich dan vaak een heftige machtsstrijd die gepaard gaat met staking en uitsluiting.

² Verg. de beschouwingen op blz. 94.

van veranderingen in de vraag naar arbeid is in beeld gebracht in fig. 10¹. Uitgangspunt is de loonhoogte OH , waarbij de effectieve vraag HP en het effectieve aanbod HQ bedraagt; de werkloosheid is $E F$. Nemen we nu aan, dat de vraag gedurende

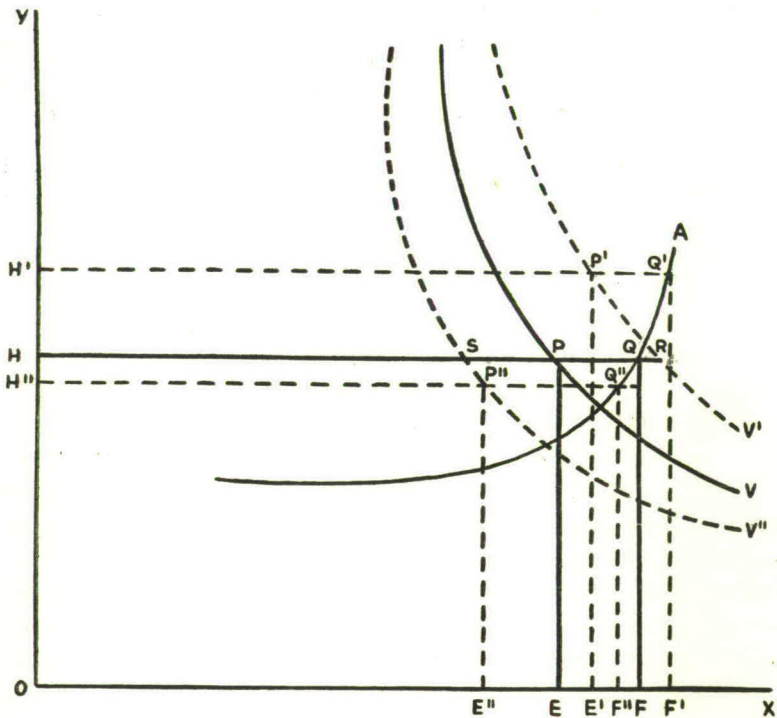

Fig. 10

de periode t toeneemt met een hoeveelheid PR . Zou het loon onveranderd blijven, dan zou de werkloosheid geheel verdwijnen en zelfs een tekort aan arbeidskrachten ontstaan. Het loon wordt echter verhoogd tot OH' zoodat er weer werkloosheid ontstaat, n.l. een hoeveelheid $P'Q'$. Nemen we vervolgens aan, dat gedurende de periode t' de vraag afneemt met een hoeveelheid PS . Zou het loon onveranderd blijven, dan zou de werkloosheid stijgen tot een hoeveelheid overeenkomend met SQ . Het loon

¹ Voor de opzet van het diagram zie de toelichting bij fig. 5.

wordt echter verlaagd tot H'' , zoodat de werkloosheid $P''Q''$ bedraagt ¹. Bij dit alles is aangenomen, dat de loonbeweging niet van invloed is op de *fluctualiteit* van de vraagcurve. In de werkelijkheid is dit echter in meerdere of mindere mate wel het geval. Het arbeidsloon is immers als arbeidersinkomen een van de belangrijke factoren die de vraag naar producten, en bijgevolg de vraag naar arbeidskrachten bepalen. Heeft de loonbeweging echter betrekking op een *bepaalde groep* arbeiders die, in verhouding tot het totale aantal arbeiders, relatief *klein* is, dan kan de repercussie van de loonbeweging op de desbetreffende vraag naar arbeidskrachten worden verwaarloosd. Maar indien de loonbeweging betrekking heeft op een relatief *grote groep* of op *alle* arbeiders, dan mag van het verband tusschen loonbeweging en de fluctualiteit van de vraag naar arbeidskrachten niet worden geabstraheerd. Het totale arbeidersinkomen vormt n.l. een belangrijk deel van het nationale inkomen. DOUGLAS deelt voor diverse landen en onderscheidene perioden de volgende schattingen mede ². Zie tabel I blz. 94.

Loonsverhooging zal, wanneer zij algemeen en van beteekenis is, als regel leiden tot een verschuiving van de vraagcurve naar rechts, terwijl loonsverlaging als regel een verschuiving naar links ten gevolge zal hebben. De reactie kan echter ook anders verlopen. Bij het bovenstaande is n.l. aangenomen, dat de totale vraag naar arbeidskrachten *onelastisch* is. Neemt men

¹ Ten einde misverstand te voorkomen zij er op gewezen, dat het oorzakelijk verband, dat met behulp van fig. 10 wordt geïllustreerd, meer gecompliceerd is dan de figuur bij eerste beschouwing doet vermoeden. De statische en dynamische structuur van A en V zijn n.l. niet de eenige determinanten van de in beeld gebrachte hoeveelheden werkloosheid. Ook andere factoren, die niet quantitatief kunnen worden voorgesteld, spelen n.l. een rol. Als zoodanig kunnen o.m. worden genoemd: de machtspositie der desbetreffende vakvereniging(en) en de mate waarin men loonsverhoogingen wenschelijk acht en bereid is werkloosheid te dragen. Dit laatste hangt weer samen met de bestaande sociale voorzieningen. Voorts speelt ook de machtspositie der werkgevers een rol.

² P. H. DOUGLAS: La theorie et la politique des salaires, Revue internationale du travail, Maart 1939, blz. 363.

TABEL I

Land	Periode	Aandeel van de arbeiders in het nationale inkomen in %
Groot Brittannië . . .	1880	62,5
Groot Brittannië . . .	1913	62,5
Groot Brittannië . . .	1924	67,5
Groot Brittannië . . .	1935	65,5
Vereenigde Staten. . .	1909—1918	71
Vereenigde Staten. . .	1919—1935	67,3
Canada.	voor de oorlog	62,5
Frankrijk.	voor de oorlog	61
Duitschland	1928	66
Duitschland	voor de oorlog	60
Australië.	voor de oorlog	70

echter aan, dat zij *elastisch* is, dan zal juist loonsverlaging tot een verschuiving naar rechts leiden ¹.

De eigenaardige reactie der vakverenigingen op toe- en afnemingen der werkloosheid is van groote beteekenis voor het probleem van de werkgelegenheid in de laat-kapitalistische maatschappij. De vakverenigingspolitiek heeft n.l. ten gevolge, dat een toestand van volledige werkgelegenheid slechts zelden zal worden bereikt. Een dergelijke toestand is immers eerst aanwezig zoodra de volkomen elastische (short-run) aanbodscurve, die tevens de loonhoogte aangeeft, door het snijpunt gaat der beide curven die de structuur van vraag en aanbod op de langere duur weergeven ². Zoodra echter deze toestand aanwezig is, zal, ten gevolge van de stijging van het geldloon, het aanbod toenemen zoodat weer werkloosheid ontstaat. Eerst wanneer de phase is bereikt waarin de aanbodscurve volkomen onelastisch wordt, d.i. wanneer alle beschikbare arbeidskrachten zijn ingeschakeld, is de loonstijging niet langer van invloed op het

¹ Met betrekking tot het vraagstuk van de elasticiteit van de vraag naar arbeidskrachten verg. P. H. DOUGLAS, op. cit.

² Verg. § 19.

aanbod. De toestand van *volledige werkgelegenheid* kan dan voortduren. Er is onder deze omstandigheden echter geen enkele economische rem op het stellen van hogere looneischen door de arbeiders. Dit beteekent, dat de toestand van volledige werkgelegenheid in de laat-kapitalistische maatschappij wordt gekenmerkt door een voortgaande stijging der geldloonen en een dito toeneming van de monetaire omvang van de vraag naar arbeidskrachten. Deze laatste berust op een voortgaande toeneming van de monetaire omvang van de vraag naar producten. Een en ander beteekent, dat de toestand van volledige werkgelegenheid, indien de vraag- en aanbodsreacties verlopen als boven werd beschreven, *inflatie* tot voorwaarde heeft ¹. Hieruit kan de belangrijke conclusie worden getrokken, dat — indien men een maatschappijstructuur met geheel vrije loonvorming wenscht te handhaven — de volledige werkgelegenheid als doel voor de economische politiek niet geschikt is. Er is dan steeds een bepaalde hoeveelheid werkloosheid als veiligheidsklep noodig. Zooals wij nog zullen zien was echter de hoeveelheid werkloosheid in de laat-kapitalistische maatschappij, in het bijzonder na 1930, vele malen grooter dan de noodzakelijke minimum-werkloosheid.

§ 21. DE WERKLOOSHEID ALS MARKTVERSCIJNSEL

De werkloosheid is, zooals wij zagen, de resultante van een aantal krachten die elkander op de arbeidsmarkt ontmoeten. Zij vloeit voort uit inwerkingen zoowel van de zijde van de vraag als van het aanbod. Dit laatste geeft aanleiding de vraag te stellen of er wel „onvrijwillige” werkloosheid denkbaar is: is niet alle werkloosheid „vrijwillig” doordat de looneischen te hoog worden gesteld? Als voorloopig antwoord kan worden gewezen op de ruim 40% werkloosheid die in Nederland in Januari 1936 in de industrie bestond; wel niemand zal durven beweren, dat deze werkloosheid „vrijwillig” was. Toch bevinden wij ons in de eigenaardige situatie, dat de werkloosheid een gevolg is van het

¹ Verg. J. ROBINSON: *Essays in the theory of employment*, i.h.b. blz. 24 v.v.

feit, dat het loon boven het punt is gelegen waar vraag en aanbod, op de langere duur bezien, met elkander in evenwicht zijn. Formeel gesproken kan derhalve niet worden ontkend, dat de werkloosheid „vrijwillig” is. Nu dient er op de eerste plaats op te worden gewezen, dat de aanbieders slechts aan hun *geldloon*-eischen vasthouden, d.w.z. dat zij tot verlaging van het *reële* loon, als gevolg van prijsstijging, bereid zijn. Op dit feit heeft KEYNES zijn definitie van „onvrijwillige” werkloosheid gebaseerd¹. Het komt mij echter voor, dat het belangrijkste argument hierin is gelegen, dat de geldloonen in het meerendeel der gevallen door collectieve onderhandeling tot stand komen. En wanneer dit laatste niet het geval is, kan toch een bepaalde loonshoogte als de algemeen geldende worden aangewezen. De afzonderlijke aanbieders oefenen op de collectieve onderhandelingen slechts een te verwaarloozen invloed uit en de bepalingen van het collectieve contract of hun solidariteit met de aanbodsgroep dwingen hen aan het geldende loon vast te houden. Voorts zal ook de werkgever doorgaans een arbeider niet beneden het geldende loon mogen of willen aannemen. Bovendien is een belangrijke toeneming der werkloosheid vrijwel steeds een gevolg van een inkrimping van de vraag naar arbeid als gevolg van een afnemning van de vraag naar producten. Wanneer de laatste onelastisch is of de loonkosten relatief gering zijn zou het loon zeer sterk moeten dalen, wil deze daling van eenige beteekenis zijn voor de werkgelegenheid. Het in totaal uitbetaalde loonbedrag zou dan echter een beduidende teruggang vertoonen. Was een dergelijke loonsverlaging algemeen dan zou, door de inkrimping van de koopkracht der arbeiders, de vraag naar producten en derhalve de vraag naar arbeid verder inschrompelen². Dit argument klemmt te meer, daar juist in de lagere

¹ J. M. KEYNES, op. cit., blz. 15 v.v.

² Deze opmerking geldt vanzelfsprekend niet zonder meer met betrekking tot de loonen van arbeiders in de exportbedrijven. De elasticiteit van de vraag naar exportproducten is echter minder groot dan men op theoretische gronden wel aanneemt. Zij werd berekend op 1 à 2 als bovenste grens, d.w.z. een prijsdaling met 1% leidt tot een toeneming van de geëxporteerde hoeveelheid met 1 à 2%.

inkomensklassen, zooals nog nader zal worden uiteengezet, de „propensity to consume” het grootst is. En deze „propensity to consume” is, zooals eveneens nog zal blijken, van groote beteekenis voor de werkgelegenheid. Bovenstaande argumenten maken het plausibel van de veronderstelling uit te gaan, dat alle arbeiders die tegen het geldende loon geen werk kunnen vinden „onvrijwillig” werkloos zijn. Zij die echter de noodige vakbekwaamheid missen of een hooger loon dan het algemeen geldende of collectief gecontracteerde vragen, worden niet tot de „onvrijwillig” werkloozen gerekend.

Er werd reeds op gewezen, dat het verband tusschen werkloosheid en loonbeweging het sterkst is wanneer het een afneming der werkloosheid betreft: de loonbeweging voorkomt doorgaans, dat de werkloosheid geheel verdwijnt —, zij kan echter niet voorkomen, dat de werkloosheid vaak belangrijk toeneemt. Bovendien zijn bewegingen in de werkloosheid, die snel verlopen (b.v. seizoenbewegingen) vrijwel in het geheel niet van invloed op de loonvorming, zoodat zij zich integraal doorzetten. Een en ander heeft tot gevolg, dat het werkloosheidsverschijnsel een vaak heftig schommelend verloop vertoont. Dit dynamisch aspect wordt in de volgende paragraaf, wat de quantitatieve zijde betreft, nader gezien.

§ 22. HET DYNAMISCH ASPECT; EENIGE QUANTITATIEVE GEGEVENS

In § 18 werd eenige aandacht besteed aan de bewegingsverschijnselen in de laat-kapitalistische maatschappij. Wij kwamen daar tot de conclusie, dat in het bijzonder de *conjunctuurbeweging* samenhangt met de structuur van het kapitalistische stelsel —, de *seizoenbeweging* en de beweging die een gevolg is van *structuurveranderingen* zullen ook in de uitgesproken gebonden stelsels niet kunnen worden vermeden. Wel is het mogelijk, dat

Zou de prijsverlaging door loonsverlaging moeten worden gevonden, dan zou bovendien de loonsverlaging procentueel groter moeten zijn, daar het loon slechts een deel van de kosten vormt. Verg.: Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid, blz. 22 v.v.

de seizoenbeweging in de relatief vrije maatschappij meer geprononceerd is en de „structuurbeweging” zich meer langdurig en hevig doet gevoelen. Hoe weerspiegelen zich nu deze bewegingsverschijnselen in de werkloosheidscijfers?

De werkloosheidscijfers, die, voor de periode waar het hier om gaat, ter beschikking staan zijn:

1. werkloosheidspercentages,
2. absolute werkloosheidscijfers.

ad. 1. De *percentages* berustten in Nederland, gedurende de periode waar het hier om gaat, op mededeelingen betreffende de werkloosheid van alle leden der vereenigingen, die ten behoeve van haar werkloozenkassen — ingevolge het Werkloosheidsbesluit 1917 — gesubsidieerd werden —, dus ook van die leden, die krachtens hun leeftijd niet tegen werkloosheid waren verzekerd. De werkloosheidspercentages zijn als regel de meest bruikbare cijfers voor de beoordeeling van de beweging der werkloosheid. Wanneer de basis voldoende breed is kunnen zij van jaar tot jaar worden vergeleken, ook al is intusschen de totale arbeidende bevolking toegenomen. Bovendien zijn de georganiseerde arbeiders als regel de meest vakbekwame zoodat het gevaar gering is, dat voor hun taak ongeschikte arbeiders als werkloozen worden meegeteld. Een bezwaar van de percentages is, dat, vooral toen de organisaties aan het begin hunner ontwikkeling stonden, de bases doorgaans te smal waren, zoodat de toenmalige percentages niet representatief kunnen worden geacht.

ad 2. De *absolute* werkloosheidscijfers werden, gedurende de onderzochte periode, in Nederland berekend uit de mededeelingen van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Zij hadden betrekking op de geheel werkloze werkzoekenden, als zoodanig bij de organen der openbare arbeidsbemiddeling ingeschreven. Een verplichting tot inschrijving bestond voor alle werklozen, die uitkeering of steun ontvingen en voor alle te werk gestelden, benevens voor hun, tot werken in staat zijnde, niet verdienende gezinsleden van 15 jaar en ouder waarvoor zij kostwinner waren. De verplichting tot inschrijving was, zooals blijkt, niet algemeen en de absolute cijfers zijn derhalve niet volledig. Ook is het waarschijnlijk, dat zich onder de

ingeschrevenen een niet onbeduidend aantal tot arbeiden ongeschikten bevond. Uit het werkloosheidsonderzoek, dat in 1937 van rijkswege werd ingesteld, bleek, dat 5,9% der onderzochte arbeiders, wegens redenen van persoonlijke aard, niet meer in staat was in het bedrijfsleven terug te keeren ¹. Bij de vergelijking der absolute cijfers dient men voorts te bedenken, dat deze worden beïnvloed door de aanwas der bevolking en door maatregelen van administratieve aard, die beoogen de arbeidsbemiddeling te bevorderen ².

In fig. 11 worden absolute werkloosheidscijfers gedurende de

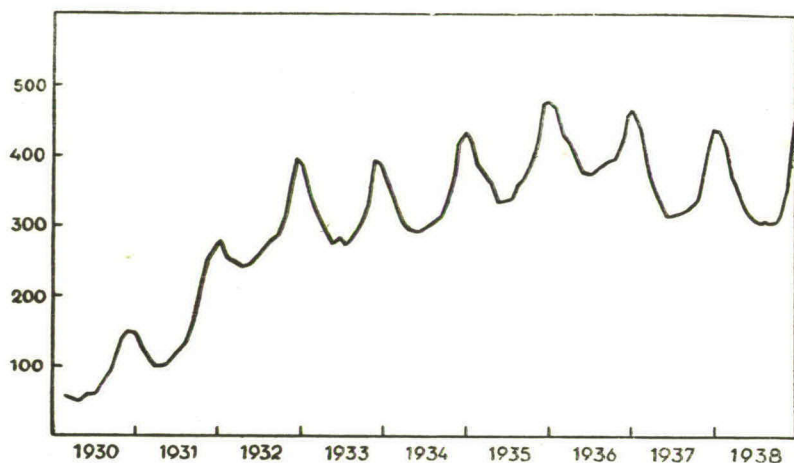

Fig. 11³. Aantal geheel werklozen $\times 1000$, aan het einde der maand ingeschreven bij de organen der openbare arbeidsbemiddeling.

periode van April 1930 tot Januari 1939 in beeld gebracht. Wanneer men deze cijfers vergelijkt met onderstaande gegevens betreffende het aantal, als gevolg van de bevolkingstoename, nieuw in het beroepsleven tredenden, dan blijkt, dat ruwweg genomen het economisch leven in Nederland na 1930 niet in staat

¹ Er werden 104038 gevallen onderzocht.

² Verg.: Tabellen en grafieken betreffende de Nederlandsche conjunctuur, samengesteld door het Centraal Bureau voor de Statistiek, blz. 44, noot 17.

³ Ontleend aan: Tabellen en grafieken, blz. 39.

was de jaarlijks additioneel in het beroepsleven tredenden te absorbeeren (zie tabel II) ¹.

Gedurende de jaren vóór 1930 was dit als regel wel het geval. Behalve de bevolkingsaanwas kan ook de technische vooruitgang, voorzoover deze leidt tot opvoering der arbeidsproductiviteit, een stijgende trend in de werkloosheidscijfers ten gevolge hebben. De stijging der arbeidsproductiviteit heeft n.l. niet noodzakelijk compensatie t.a.v. de werkgelegenheid ten gevolge ². De arbeidsproductiviteit is „in de 19de eeuw en daarna bijna steeds gestegen, na 1920 waarschijnlijk in een sneller tempo dan daarvoor ³. Wanneer men rekening houdt met de relatieve belangrijkheid der onderscheidene bedrijfstakken voor de werk-

TABEL II

Nieuw in het beroepsleven tredenden in Nederland							
Mannen				Vrouwen			
1927	41.251	1933	38,478	1927	14.530	1933	14.265
1928	40.426	1934	51.506	1928	14.660	1934	18.105
1929	36.388	1935	48.089	1929	13.630	1935	17.460
1930	38.250	1936	46.100	1930	14.730	1936	16.880
1931	47.843	1937	47.700	1931	14.350	1937	17.370
1932	36.964	1938	45.400	1932	13.830	1938	16.940

gelegenheid, dan kan het gemiddelde jaarlijksche stijgingspercentage in de industrie in Nederland voor de periode 1925—1937

¹ De gegevens betreffende de nieuw in het beroepsleven tredenden — d.z. alle in het beroepsleven tredenden minus het aantal dat dient ter vervanging van gestorvenen en uit het beroepsleven tredende arbeiders — zijn ontleend aan een nota van J. H. VAN ZANTEN: De invloed van den groei der bevolking op de arbeidsmarkt, Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, 1937.

² Verg. M. J. H. COBBENHAGEN: Rationalisatie en werkloosheid. Prae-advies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, 1933.

³ J. TINBERGEN: Het streven naar efficiency en de werkgelegenheid, Nederlandsch Instituut voor Efficiency, 1941, blz. 32.

op 3% worden gesteld. Neemt men dit percentage voor de periode 1929—1939 dan beteekent het, dat een zelfde hoeveelheid werk, waarvoor in 1929 100 arbeiders noodig waren in 1939 door

$\frac{100}{100 + 10 \times 3} = 77$ arbeiders werd verricht ¹. Wanneer men het

aantal personen, dat jaarlijks een nieuwe functie zoekt op 2% van het totale aantal in het beroepsleven werkzaam stelt dan kan worden aangenomen, dat de *relatieve werkgelegenheid* ² in het meest ongunstige geval — d.i. bij geheel uitblijven van compensatie en een absorptievermogen van het economisch leven gelijk aan 0 — jaarlijks ongeveer met $2\% + 3\% = 5\%$ afneemt ³. Dat compensatie- en opnemingsvermogen als regel wel aanwezig zijn, blijkt uit het feit, dat de werkloosheid in de industrie in Nederland gedurende de jaren 1923 t/m 1929 gemiddeld niet meer bedroeg dan 7,8%. De snelle toeneming der werkloosheid na 1930 moet dan ook naar alle waarschijnlijkheid voor het overgrote deel aan andere factoren worden toegeschreven.

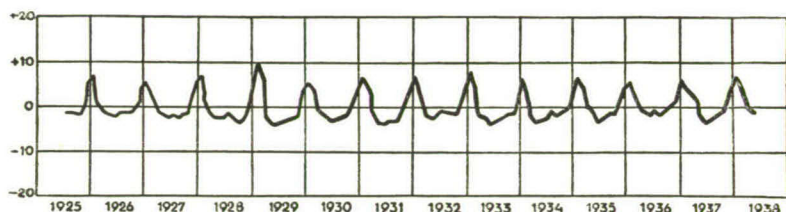
In fig. 12 is het verloop der werkloosheid in de industrie in Nederland, in werkloosheidsdagen in procenten van het aantal dagen, dat gewerkt had kunnen worden indien er geen werkloosheid ware, gedurende de jaren 1925 t/m 1938 weergegeven. Aan de hand van deze cijfers zal worden gepoogd de quantitatieve zijde van de werkloosheidsbeweging te ontleden. Al dadelijk valt het op, dat de *seizoenbeweging* een groote gelijkmatigheid vertoont: relatief geringe werkloosheid gedurende de zomermaanden en een top in December en Januari, met vrijwel steeds Januari als maximum. De eenige uitzondering hierop valt waar te nemen in de strenge winter van 1929 gedurende welke het verloop was: December 1928: 9,6%, Januari 1929: 16,2%,

¹ Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid, blz. 20 en 21.

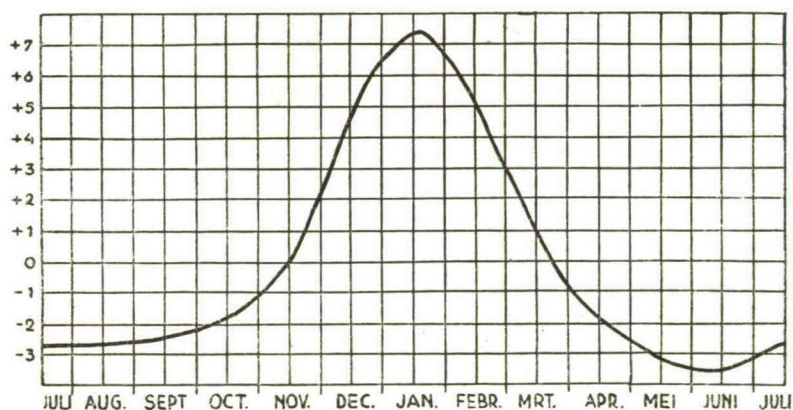
² Onder relatieve werkgelegenheid wordt verstaan de werkgelegenheid in verhouding tot het totale aantal werkwilligen.

³ Het totale aantal in een beroep werkzame mannen en vrouwen bedroeg bij de volkstelling van 1930 3.074.540. Het aantal mannen en vrouwen, dat een nieuwe functie zocht bedroeg in dat jaar 52.980, d.i. nog geen 2%.

Februari 1929: 17,2%. Het laagterecord gedurende de zomermaanden van 1929 moet, voor zoover het de seizoenbeweging betreft, waarschijnlijk als reactie op de groote winterwerkloosheid worden beschouwd. In fig. 13 is de seizoenbeweging geïso-

Fig. 13 ¹

leerd weergegeven. Hiertoe werd voor de periode van 1925—1938 een reeks van twaalfmaandelijksche bewegende gemiddelden berekend. Vervolgens werden de positieve en negatieve afwijkingen der empirische curve van deze gemiddelden vastgesteld. De gevolgde methode brengt mee, dat de berekening voor

Fig. 14 ²

de vleugeljaren niet kon worden uitgevoerd. Uit het verloop der curve in fig. 13 blijkt, dat er een groote regelmaat in de seizoen-

¹ Werkloosheid in %.

² idem.

fluctuaties bestaat. De gemiddelde seizoenbeweging gedurende de jaren 1925—1938 wordt weergegeven door de kromme in fig. 14. Zooals blijkt, is de seizoenbeweging in de werkloosheid niet onbelangrijk, temeer wanneer men bedenkt, dat zij ook in de meer gebonden economische stelsels slechts zeer ten deele zal

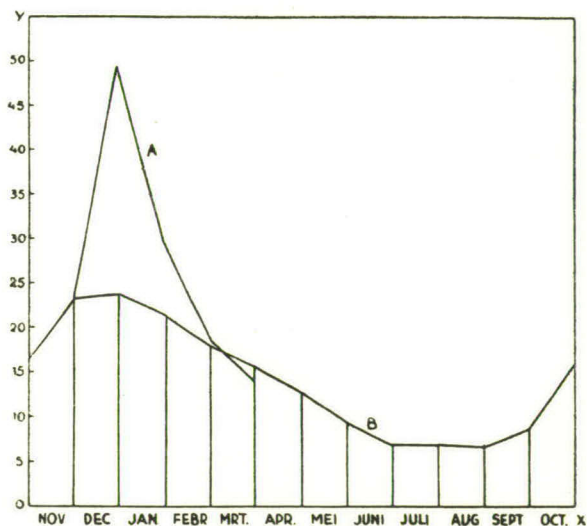

Fig. 15¹. Werkloosheid onder landarbeiders in %.

A = Werkloosheid in % onder de leden van vereenigingen met een werklozenkas (maandgemiddelde 1936—1939).

B = Werkloosheid, berekend in % van het totaal, onder de ingeschrevenen bij de organen der openbare arbeidsbemiddeling (maandgemiddelde 1936—1939).

kunnen worden vermeden. De gemiddelde afstand tusschen top en dal bedraagt ruim 10%, terwijl b.v. de totale werkloosheid in de topmaand Januari 1936 41,3% bedroeg.

Zooals gezegd, vertoont de seizoenwerkloosheid in de industrie een groote gelijkmatigheid. Wat de landbouw betreft, blijkt dit

¹ T.a.v. de werkloosheid in de landbouw is het ter beschikking staande statistische materiaal vrij gebrekkig. De absolute cijfers liggen gedurende de onderzochte periode naar schatting $\pm 20\%$ beneden het werkelijke aantal werklozen, doordat vele landarbeiders zich niet

in Nederland niet het geval te zijn. Niet alleen is de seizoenwerkloosheid in de landbouw veel intensiever — uit fig. 15 blijkt, dat het gemiddelde verschil tusschen top en dal gedurende de

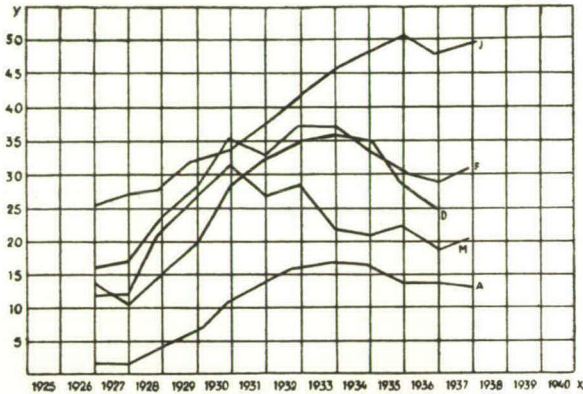

Fig. 16 ¹

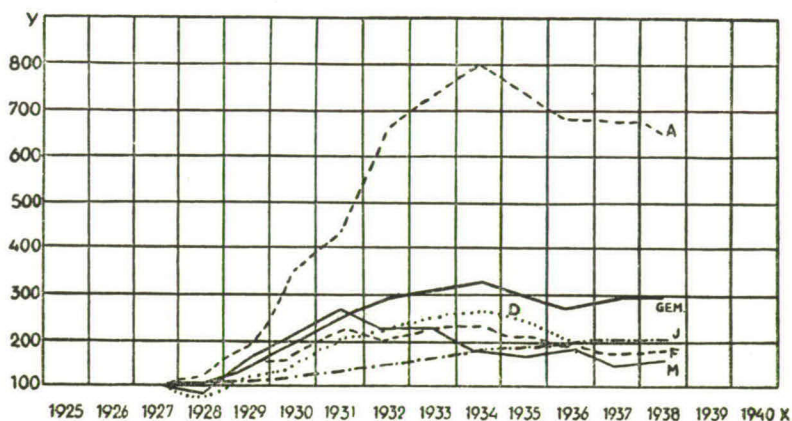
D = December, J = Januari, F = Februari, M = Maart, A = April.

jaren 1936—1939 ruim 40% bedroeg — ook vertoont zij een toenemende intensiteit, d.w.z. terwijl de zomerwerkloosheid

bij de organen der openbare arbeidsbemiddeling deden inschrijven. In het bijzonder gedurende de wintermaanden — wanneer toch geen uitzicht op werk bestaat — was het aantal „onzichtbare” werklozen in de landbouw zeer groot. Wat de werkloosheidspercentages betreft is het te betreuren, dat deze uitsluitend gedurende de maanden December, Januari, Februari, Maart en April werden verstrekt. Gedurende de drukke zomermaanden, wanneer de penningmeesters der kassen veelal zelf op het land werkzaam waren, werden geen gegevens verstrekt. Teneinde nu toch tot een inzicht in de seizoenwerkloosheid in de landbouw te komen zijn in fig. 15 de percentages der werklozen-kassen en de absolute cijfers (omgerekend in een percentage, waarbij met de bovengenoemde 20% werd rekening gehouden), gecombineerd weergegeven. Duidelijk blijkt de groote omvang der „onzichtbare” werkloosheid in de winter. Voor de wijze van berekening zie: J. R. M. VAN DEN BRINK: De statistische methode en de mogelijkheden en grenzen der sociaal-economische statistiek, Lering en leiding, April 1941, blz. 212 v.v.

¹ De cijfers hebben betrekking op de periode 1925—1940.

gering is gebleven is de werkloosheid in de maanden December, Januari, Februari, Maart en April belangrijk toegenomen (zie fig. 16). In fig. 17 is de *relatieve* toeneming voor de bovengenoemde maanden in beeld gebracht. Het is duidelijk, dat hier niet van normale seizoenoorzaken kan worden gesproken: de toenemende

Fig. 17¹

Gem. = gemiddeld, D = December, J = Januari, F = Februari, M = Maart, A = April.

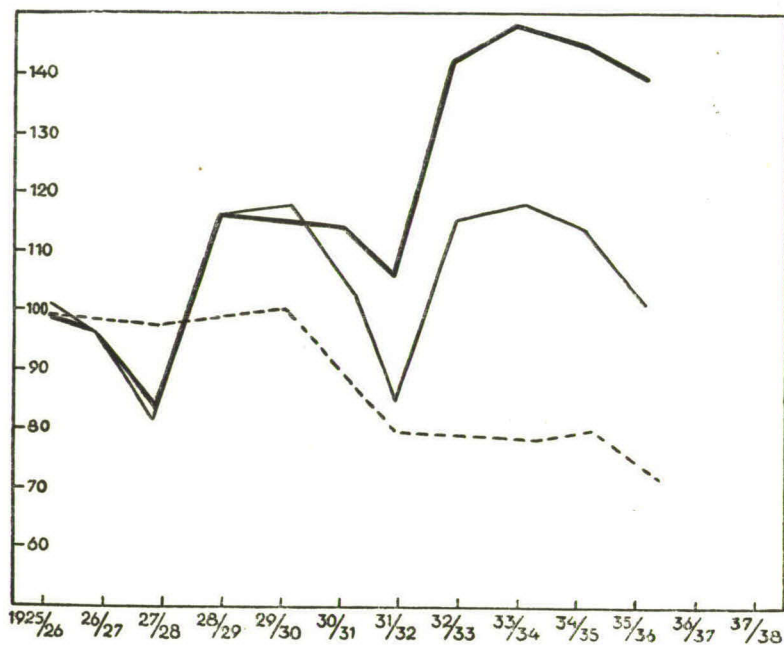
intensiteit van de seizoenwerkloosheid in de landbouw bevat conjuncturele en structurele elementen. Onder de oorzaken van deze ontwikkeling kunnen de volgende worden aangewezen:

1. Door de groote landbouwdepressie, die een gevolg is van conjuncturele factoren en van structurele wijzigingen in de internationale voortbrenging en afzet van agrarische producten, nam de werkgelegenheid in de Nederlandsche landbouw af. De dalende bedrijfsrendabiliteit noodzaakte den boer een steeds grooter deel van de winterwerkzaamheden voor rekening van zichzelf en zijn gezin te nemen.

2. De dalende bedrijfsrendabiliteit verbrak de band, die tusschen boer en arbeider voordien bestond. Steeds makkelijker ging de eerste er toe over den arbeider voor korte of zeer korte

¹ De cijfers hebben betrekking op de periode 1925—1940.

tijd te ontslaan. De betrekking tusschen boer en arbeider werd zoodoende meer en meer gecommmercialiseerd. Vooral de toene-
ming der werkloosheid gedurende de maand April demonstreert
het verschijnsel duidelijk (zie fig. 17). Deze maand immers, is

Fig. 18¹

Indexcijfers (1925/'26 t/m 1928/'29 = 100)

—————	productie	} totaal zeekleigebieden
.....	man-uren	
—————	arbeidsproductiviteit	

¹ Tot de zeekleigebieden worden gerekend: Groningen: Noordelijke bouwstreek, Noordelijk Westerkwartier, Centrale bouwstreek, Klein-Oldambt, Nieuw-Oldambt, Oud-Oldambt; Friesland: Kleibouwstreek; Noord-Holland: Wieringermeerpolder, Noordoostpolder, Meerlanden; Zuid-Holland: Rijn- Delft- en Schielandsche droogmakerijen, Eilanden; Zeeland: de geheele provincie; Noord-Brabant: Noordwestelijke zeekleigronden.

Ontleend aan: Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid, blz. 171 v.v.

een relatieve rustpooze tusschen twee duidelijk onderscheiden fasen in de landbouwwerkzaamheden, te weten: het zaaien en de verpleging van het gewas; ten gevolge van rationalisatie en mechanisatie kwamen beide fasen nog verder uit elkaar te liggen.

3. Het onder 2 genoemde verschijnsel is een onderdeel van het algemeene streven op agrarisch gebied naar verhooging van de bedrijfsrationaliteit. Door deze algemeene rationalisatie — meer in het bijzonder ten gevolge van mechanisatie — is de arbeidsproductiviteit in de landbouw sterk toegenomen, zoodat de werkgelegenheid dienovereenkomstig ongunstig werd beïnvloed. Wat de landbouw in de zeekelegebieden betreft, is de ontwikkeling der arbeidsproductiviteit gedurende de jaren 1925 t/m 1936 weergegeven in fig. 18.

4. De nataliteit op het platte land is grooter dan die in de steden. Er vindt bijgevolg een voortdurende verschuiving plaats in de relatieve dichtheid der bevolking ten gunste van het platte land. Deze overtollige plattelandsbevolking vloede normaliter af naar de steden en vond werk in de industrie. De groote depressie heeft echter het absorptievermogen van de industrie sterk verminderd. Het is zelfs niet uitgesloten, dat tijdelijk een afvloeiing in tegengestelde richting plaats vond.

Behalve de seizoenbeweging kunnen in de empirische werkloosheidscurve (zie fig. 12) nog een tweetal bewegingen met een minder regelmatig karakter worden waargenomen: een golvende beweging, de z.g. *conjunctuurcomponent* en een langzaam stijgende algemeene beweging, de z.g. *structuurcomponent*. Opvallend is ook de betrekkelijk lange golf die inzet omstreeks 1929—1930; zij is geïsoleerd weergegeven in fig. 19. Deze curve is een parabool van de tweede graad, berekend uit het desbetreffende deel der empirische curve volgens de methode van de kleinste som der quadraten. De algemeene formule van een dergelijke curve luidt $y = a + bx + cx^2$, waarbij x en y de ordinaten voorstellen voor de respectievelijke punten van de gezochte parabool, terwijl a , b en c de parameters zijn, grootheden met een vaste waarde, die het beloop der curve bepalen. Voor de gezochte parabool werd een waarde gevonden $y = 33,228 + 0,172 x +$

+ $0,00736 x^2$ ¹. Wanneer men ieder van de op deze wijze berekende waarden van y gelijk stelt aan 0, en de twaalf-maande-

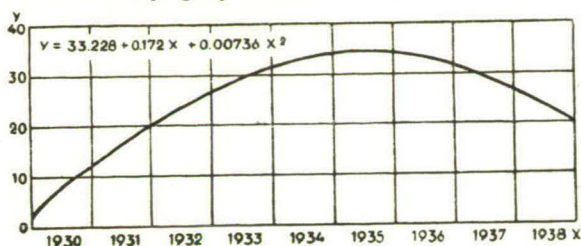

Fig. 19

lijksche bewegeende gemiddelden waarvan boven sprake was als positieve en negatieve afwijkingen van de meer algemeene beweging beschouwt, wordt het volgende beeld verkregen (zie fig. 20). Hoewel de in fig. 19 gevonden curve een langgolvende be-

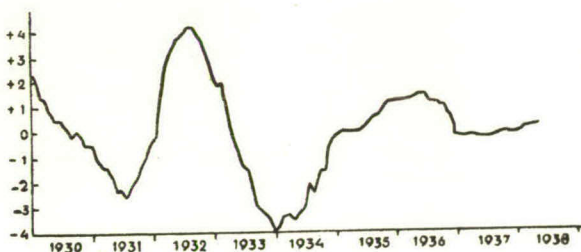

Fig. 20

weging vertoont kan uit het aldus verkregen resultaat worden besloten, dat deze langgolvende beweging niet als structuurcomponent kan worden beschouwd. Ware dit wel het geval, dan zou immers blijken, dat in Januari 1930 een beduidende hoeveelheid conjunctuurwerkloosheid bestond. Dit nu is, blijkens onze algemeene kennis van het conjunctuurbeeld op dit tijdstip, stellig niet het geval. We zullen dan ook moeten aannemen, dat de structuurbeweging in de werkloosheid reeds vóór het jaar 1930

¹ Voor de wijze van berekening vergelijkte men: MANUEL SAITSEW und JULIUS WYLER: Mathematisch-statistischer Nachweis der langen Welle der Arbeitslosigkeit in der Nachkriegszeit, opgenomen in: MANUEL SAITSEW: Die Arbeitslosigkeit der Gegenwart, blz. 99 v.v.

inzette. Hiermede sluiten wij ons aan bij een constateering in het „Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid” waarin het heet, „dat er reeds vóór 1931 een stijgende algemeene tendentie

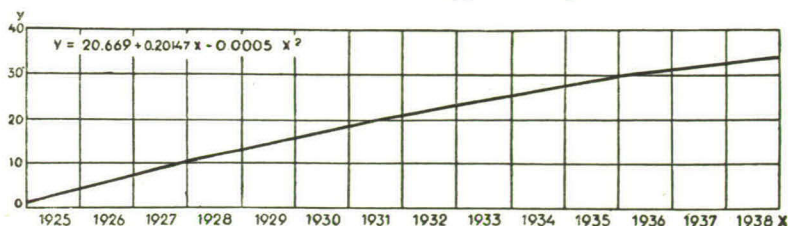

Fig. 21

in de werkloosheid was, welke eveneens in andere landen, in het bijzonder bij vergelijking met vóór den oorlog, is aangetroffen ¹.

Teneinde nu de conjunctuur- en structuurbeweging van de onderzochte empirische werkloosheidscurve te isoleren is een pa-

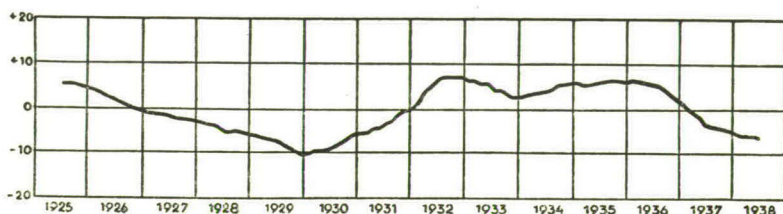

Fig. 22

rabool van de tweede graad berekend, volgens de boven aangegeven methode, voor de periode 1925 t/m 1938. Het beloop dezer curve, waarvan de formule luidt $y = 20,669 + 0,20147 x - 0,0005 x^2$, is weergegeven in fig. 21, terwijl in fig. 22 de positieve en negatieve afwijkingen der twaalfmaandelijksche bewegende gemiddelden in beeld zijn gebracht. De op deze wijze gevonden conjunctuurbeweging blijkt een bevredigende overeenstemming te vertoonen met de in het „Onderzoek naar de „blij-

¹ blz. 11.

vende" werkloosheid" op andere wijze berekende. Deze laatste is weergegeven in fig. 23¹.

Wat de waarde van bovenstaande berekeningen betreft, moet er op worden gewezen, dat de cijfermanipuleering ten slotte neerkomt op het mathematisch ontleden eener statistisch gevonden beweging in een drietal bewegingen van een steeds langer golvend karakter. Wat de langste golf betreft (de structuurcomponent) wordt alleen de opgaande beweging in de onderzochte jaren aangetroffen. Men zal aan de resultaten der berekeningen slechts een beperkte betekenis mogen hechten. Nog groter

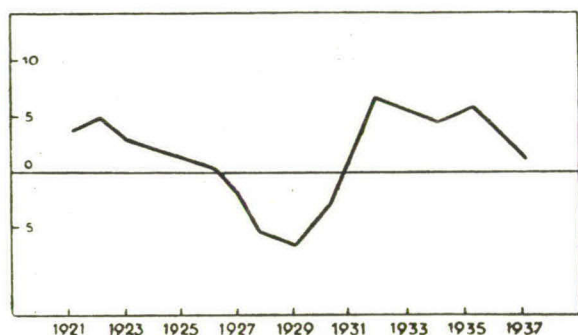

Fig. 23

voorbehoud moet worden gemaakt, wanneer men zich met behulp der gevonden curven een beeld tracht te vormen van de opbouw der totale werkloosheid gedurende de jaren 1925 t/m 1938. Hiertoe moet van de veronderstelling worden uitgegaan, dat op het tijdstip waarop de curve der seizoenwerkloosheid haar minimum bereikt, geen seizoenwerkloosheid doch hoogstens conjunctuur- en structuurwerkloosheid aanwezig is, en op het tijdstip, dat de curve der conjunctuurwerkloosheid haar minimum bereikt, geen conjunctuurwerkloosheid, maar hoogstens structuur- en seizoen-

¹ De structuurcomponent is in dit onderzoek — in tegenstelling met de door ons gevolgde methode — niet gevonden door mathematische ontleding der empirische werkloosheidscurve, maar met behulp van diverse z.g. spanningsbarometers. Zie: Onderzoek naar de „blijvende" werkloosheid, blz. 13 v.v.

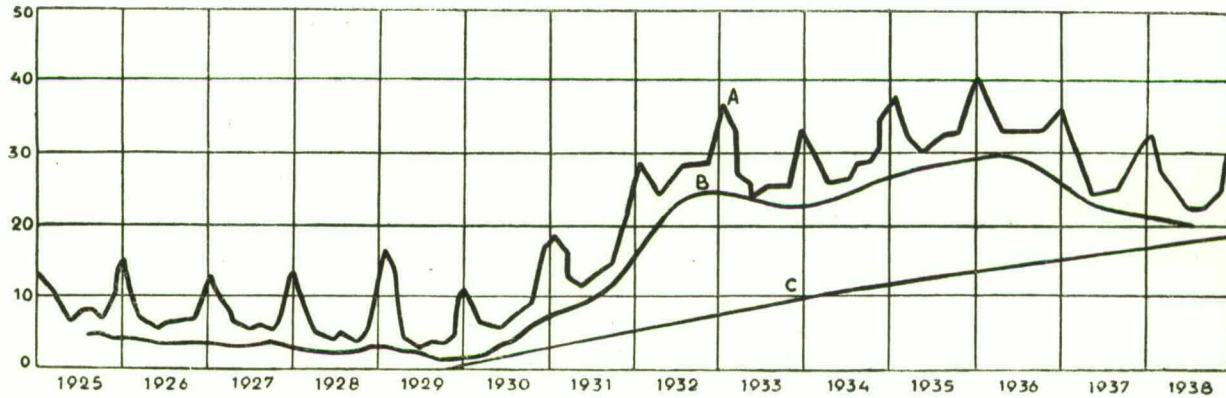

Fig. 24

A = curve der seizoenwerkloosheid, B = curve der conjuncturewerkloosheid en C = curve der structuurwerkloosheid

werkloosheid aanwezig is. Uitgaande van deze veronderstellingen kan de opbouw der totale werkloosheid worden gevonden, door de curve van het twaalf-maandelijksche bewegende gemiddelde zooveel te laten „zakken”, dat zij de empirische curve raakt waar de „seizoencurve” een minimum bereikt (Juni 1929: — 4,4% en Juni 1933: — 4,4%) —, en de „structuurcurve” op haar beurt zooveel te laten „zakken”, dat zij de „conjunctuurcurve” raakt op het punt waar deze laatste een minimum bereikt (Januari 1930: — 10,1%). Het beeld, dat aldus wordt verkregen is weergegeven in fig. 24. Hieruit blijkt, dat b.v. in Januari 1936, bij een totale werkloosheid van $\pm 40\%$, $\pm 10\%$ seizoenwerkloosheid, $\pm 15\%$ conjunctuur- en $\pm 15\%$ structuurwerkloosheid bestond. Dat de gevolgde methode echter noodzakelijk gebrekkig is blijkt wel hieruit, dat volgens fig. 24 vóór het einde van 1929 geen structuurwerkloosheid aanwezig was, terwijl wij toch aannamen, dat de structuurbeweging reeds vóór 1930 inzette. Men dient de resultaten der berekeningen dan ook te beschouwen als een ruwe benadering van de quantitatieve zijde van het vraagstuk: er wordt slechts een indruk gegeven van de orde van grootheid van de quantiteiten waar het om gaat.

HOOFDSTUK VIII

De meer verwijderde determinanten van de vraag naar arbeidskrachten

§ 23. HET VERBAND TUSSCHEN SCHOMMELINGEN IN DE INVESTEERINGSACTIVITEIT EN DE WERKGELEGENHEID

De beweging der werkloosheid is, op de korte en middel-lange duur bezien, als regel niet een gevolg van wijzigingen in het aanbod van arbeidskrachten doch van vraagfluctuaties. De reacties van het aanbod volgen immers doorgaans op bewegingen in de werkloosheid en gaan er niet aan vooraf. In het vorige hoofdstuk werd uiteengezet hoe de fluctuaties in de vraag naar arbeidskrachten samenhangen met fluctuaties in de vraag naar producten. De meer verwijderde determinanten van de vraag naar arbeidskrachten zijn derhalve de factoren die de vraag naar producten bepalen ¹. Hoe komt het, zoo vragen wij ons af, dat in de laat-kapitalistische maatschappij de vraag naar producten niet steeds zoo groot is, dat alle arbeidskrachten emplooi vinden?

Wel beschouwd, zou het welhaast een wonder kunnen worden genoemd wanneer in een maatschappelijk-economische organisatie waar vrijheid van consumptie en vrijheid van productie en arbeid bestaat, alle arbeiders voortdurend waren ingeschakeld. Het arbeidsaanbod is immers een sterk gedifferentieerde grootheid met een voor langere tijd vastliggende structuur. Volledige werkgelegenheid veronderstelt een dienovereenkomstig gepro-

¹ Wanneer de arbeidsprestaties onmiddellijk worden geconsumeerd, zijn de meer verwijderde determinanten van de vraag naar arbeid vanzelfsprekend de factoren die de desbetreffende vraag naar arbeid bepalen. De hierboven met betrekking tot de vraag naar producten ontwikkelde redeneering kan dan mutatis mutandis worden toegepast.

portioneerde structuur van de vraag naar arbeid en derhalve van de vraag naar de producten van die arbeid. Een dergelijke overeenstemming zou alleen kunnen worden verwacht, wanneer het economisch leven statisch van aard was. Zij is dan ook in de werkelijkheid niet aanwezig; normaal is, dat in de eene bedrijfstak een hooge bezettingsgraad, *volledige werkgelegenheid* of zelfs een tekort aan arbeidskrachten wordt aangetroffen, terwijl in de andere een beduidende *onderbezetting* bestaat. Niettemin kunnen, zooals in de vorige paragraaf bleek, in de bezetting der onderscheidene bedrijfstakken fluctuaties worden waargenomen, waarbij nu eens de gemiddelde bezettingsgraad hoog is, dan weer van een relatief groote onderbezetting kan worden gesproken. Van waar komen deze fluctuaties en op welke wijze hangen zij samen met de structuur van de laat-kapitalistische voortbrenging.

Het kan niet de bedoeling zijn, binnen het bestek dezer studie een uitgewerkte visie op het conjunctuurprobleem te geven. Het gaat er slechts om het structureele verband tusschen productieschommelingen en de laat-kapitalistische economische organisatie aan te wijzen.

De totale productie eener volkshuishouding kan worden onderscheiden in de productie van consumptiegoederen en de productie van productiemiddelen. De laatste, de voortbrenging van productiemiddelen, vertoont krachtige fluctuaties, de z.g. schommelingen in de investeringsactiviteit. Deze schommelingen in de investeringsactiviteit zijn als regel de quantitatief belangrijkste factoren in de economische op- en neergangen. Terecht merkt EUCKEN op, dat „die Haupttatsache, welche den meisten modernen Konjunkturbewegungen ihren Charakter verleiht, die Schwankung im Investitionstempo ist. Warum und wie aber”, zoo vervolgt de schrijver, „diese Investitionsschwankungen jeweils stattfanden, ist ganz von der gesamtgeschichtlichen Lage eines Landes und einer Zeit bedingt”¹. Ik zou hieraan willen toevoegen, dat dit laatste in hooge mate van de structuur van het desbetreffende economisch systeem afhangt.

¹ W. EUCKEN: op. cit., blz. 219 v.v.

Een indruk van de omvang der schommelingen in de investeringsactiviteit kan worden verkregen uit fig. 25 waarin de activiteit op de Nederlandsche emissiemarkt van Nederlandsche en Nederlandsch-Indische ondernemingen gedurende de jaren 1924 t/m 1936 in beeld is gebracht (in millioenen guldens). Bij de beschouwing van fig. 25 moet worden bedacht, dat kapitaalvorming in ondernemingen, die niet in N.V.-vorm worden ge-

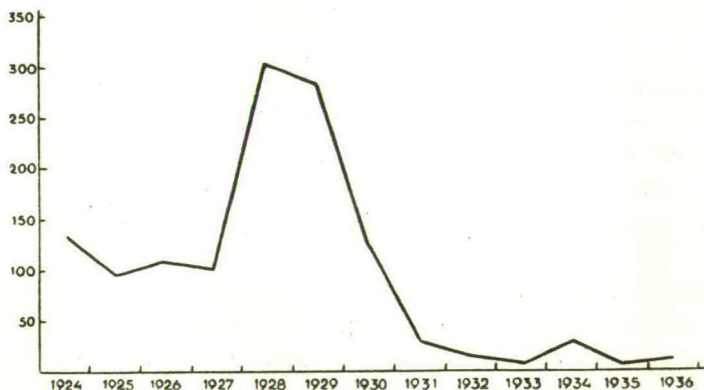

Fig. 25

dreven, alsmede kapitaalvorming in N.V.'s door inhouding van winst, buiten beschouwing blijven. Ook de sterke verschuiving die gedurende de betrokken jaren heeft plaats gehad in het hypothecaire crediet van banken naar particulieren doet afbreuk aan de beteekenis der cijfers ¹.

Voordat wij ons nu afvragen waarvan de heftige fluctuaties in de investeringsactiviteit een gevolg zijn, dient allereerst te worden nagegaan wat in dit verband onder *investeeringen* moet worden verstaan en welke samenhang er is tusschen investeringen en werkgelegenheid.

Slechts weinig schrijvers laten zich nauwkeurig uit over de inhoud van het begrip investering. Veelal wordt de term gebruikt in aansluiting aan het spraakgebruik, zonder dat een dui-

¹ De gegevens zijn ontleend aan J. GOUDRIAAN: Praeadvies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek 1937, blz. 106 v.v.

delijke omschrijving wordt gegeven. Bij KEYNES heeft de term een weloverwogen beteekenis. In „A treatise on money” definieert hij als volgt: „The aggregate of the real capital and the loan capital we shall call the amount of investment”¹.

Onder „real capital” verstaat hij dan de volgende drie categorieën:

a. „fixed capital”, dat bestaat uit goederen in gebruik, die slechts geleidelijk hun prestaties leveren,

b. „working capital”, goederen in het productieproces in de uitgebreide zin, die niet tot a behooren, en

c. „liquid capital”, goederen in voorraad, die geen opbrengst leveren, maar die op het een of ander tijdstip in het productieproces worden aangewend of worden geconsumeerd. „Loan capital” is het saldo van vorderingen op- en schulden aan het buitenland. Deze laatste categorie, die negatief kan zijn, veronderstelt een open volkshuishouding. In „The general theory of employment, interest and money” heeft KEYNES onderscheidene opvattingen die hij in zijn „Treatise” aanhing, herzien. Het begrip investering heeft echter weinig verandering ondergaan; het wordt gelijk gesteld aan de totale productie (= het totale inkomen), verminderd met de totale consumptie, dus de niet-geconsumeerde productie².

De omschrijving die VON HABERLER geeft, vertoont veel overeenkomst met die van KEYNES: „Gross investment = net investment + reinvestment. Gross investment is roughly the same as production of producersgoods, the only difference being production of consumersgoods which are not consumed but stored up, or of durable consumersgoods (motorcars, houses), but the latter are better regarded as producersgoods producing consumable services”³.

De beide bovenstaande omschrijvingen van het begrip inves-

¹ J. M. KEYNES: A treatise on money, vol I, London 1930, blz. 130.

² Er zij op gewezen, dat Keynes in „A treatise on money” het *totaal* aan investeringen op het oog heeft, terwijl hij in de „General theory” de jaarlijksche *toeneming* daarvan definieert.

³ G. VON HABERLER: Prosperity and depression, Geneva 1939, blz. 293.

teering zou men reële omschrijvingen kunnen noemen, d.w.z. zij beschouwen hun voorwerp in sterke mate van de goederenzijde. Men kan het begrip investering echter ook van de geldzijde benaderen¹. Aan dit laatste geven wij, in verband met het vraagstuk dat ons bezighoudt, de voorkeur: investeringen zijn geldsommen die worden vastgelegd, hetzij in het productieproces als vast- of vlottend kapitaal, hetzij in duurzame consumptiegoederen. Het verschil tusschen deze begripsbepaling en de beide hiervoor genoemde is niet zeer groot. Zoo zijn de drie kapitaalcategorieën van KEYNES de reële tegenhangers van wat in onze definitie vast en vlottend kapitaal wordt genoemd.

De opname der duurzame consumptiegoederen onder de investeringsgoederen is om een drietal redenen gewenscht:

a. De duurzame consumptiegoederen reageeren op overeenkomstige wijze als de overige investeringsgoederen op een geringe toeneming van de vraag naar (hun) consumptieve prestaties. Een geringe toeneming van de vraag naar de desbetreffende consumptieve prestaties heeft, wanneer de overcapaciteit gering is, een vele malen grootere toeneming van de vraag naar duurzame consumptiegoederen tengevolge.

b. Belegging in duurzame consumptiegoederen heeft een zelfde invloed op de kapitaalmarkt als belegging in het bedrijfsleven.

c. Het algemeen gebruikte begrip „overheidsinvestering” zou bij niet-opneming der duurzame consumptiegoederen in vele gevallen onjuist zijn.

Niettemin heeft het zin, vooral in verband met het vraagstuk van de werkgelegenheid, de investeringen in het bedrijfsleven en die in duurzame consumptiegoederen te blijven onderscheiden. De beleggingen in het bedrijfsleven zou men *regenererende* investeringen kunnen noemen omdat de belegde geldsommen, wanneer zij geen „Fehl-investierungen” blijken te zijn, nadat zij zijn vrijgekomen, automatisch herbelegd worden: de voort-

¹ Dit doet W. L. VALK, die onder investeringen verstaat „de geldsommen die men in het economisch leven productief aanwendt.” Deze worden, behoudens eenige restricties, gelijkgesteld aan de omzetten op de markt van productiefactoren. Zie: W. L. VALK: *Conjunctuurdiagnose*, Haarlem 1935, blz. 124.

durende kringloop van het kapitaal in de prospereerende onderneming. Bovendien wordt door de investeringen in het bedrijfsleven blijvend arbeidskracht gebonden, d.w.z. de kapitaalgoederen worden in combinatie met arbeid in het productieproces aangewend. De investeringen in duurzame consumptiegoederen daarentegen zijn *aflopende* investeringen, d.w.z. wanneer het investeringsgoed is te niet gegaan is een nieuw zelfstandig initiatief noodig —, tevens scheppen zij geen duurzame werkgelegenheid maar hebben zij alleen een verlevendiging van de economische activiteit ten gevolge, die voortvloeit uit de productie der investeringsgoederen.

Welke invloed heeft nu een toeneming der investeringen op de werkgelegenheid. Er is de laatste jaren, in aansluiting aan een artikel van R. F. KAHN: „The relation of home-investment to unemployment” in de literatuur over de hier behandelde materie een terminologie ontstaan, die in theoretische zoowel als in meer direct op de practijk gerichte verhandelingen vrijwel algemeen wordt gebruikt ¹. Deze terminologie kan als volgt worden samengevat: Onder totale werkverruiming wordt de totale vermeerdering van de werkgelegenheid verstaan die voortvloeit uit de toegevoegde investeringen. Zij bestaat uit:

1. Primaire werkverruiming, die weer is opgebouwd uit twee elementen:

a. directe primaire werkverruiming, d.i. de werkverruiming die een gevolg is van de uitvoering der investeringswerkzaamheden, en

b. indirecte primaire werkverruiming, d.i. de werkverruiming die een gevolg is van de productie van productiemiddelen, die voor de voortbrenging der investeringsgoederen noodzakelijk zijn.

¹ De terminologie van R. F. KAHN in: The relation of home-investment to unemployment, Economic Journal, 1931, vindt men o.a. bij:

J. M. KEYNES: The means to prosperity, en: The general theory of employment, interest and money, J. M. CLARK: Economics of planning public works. „Het plan van de arbeid”, en J. TH. WESTHOFF: De directe mogelijkheid der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding.

2. Secundaire werkverruiming, d.i. de werkverruiming die een gevolg is van de toeneming van de vraag naar consumptiegoederen, als gevolg van de stijging der inkomens die voortvloeit uit de toegevoegde investeringen; onder de totale inkomensvergrooting valt ook die, welke voortvloeit uit de secundaire werkverruiming zelve. Voorts is het in de gangbare terminologie gebruikelijk, dat men zich van de indirecte primaire en de secundaire werkverruiming slechts rekenschap geeft, voorzover zij plaats vindt binnen het nationale gebied, waarin de directe primaire werkverruiming tot stand wordt gebracht. Dit laatste is eenigszins bevreemdend. De afvloeiing van een gedeelte van het bedrag der investering naar het buitenland zal immers als regel via het betalingsbalansmechanisme een gunstige invloed uitoefenen op de bedrijvigheid in de exportindustrie. Een dwingend verband is echter niet aanwezig, en waar de boven aangehaalde terminologie is ontstaan in een periode van toenemende bemoeilijking van het internationale handels- en betalingsverkeer behoeft het niet te verwonderen, dat men naar het buitenland afvloeiende koopkracht veiligheidshalve als voor de economische activiteit in de nationale volkshuishouding verloren beschouwde.

Wanneer men zich afvraagt, welke de gunstige werking is eener additioneele investering op de werkgelegenheid, dan kan hierop niet zonder meer een antwoord worden gegeven. De *directe primaire werkgelegenheid* houdt rechtstreeks verband met dat deel van de prijs van het investeringsgoed, dat voor loonbetalingen dienst doet. Hierbij moet al dadelijk met het tijdelement rekening worden gehouden: de duur van de productie van het investeringsgoed bepaalt de directe primaire werkgelegenheid per eenheidsperiode. J. M. CLARK berekent de normale arbeidsintensiteit in de productiemiddelenindustrie op 40% van de besteding. De winsten schat hij op ongeveer 10% terwijl naar zijn meening de resteerende 50%, die doorgegeven wordt, een indirecte werkverruiming van ongeveer $\frac{7}{10} \times 50\% = 35\%$ teweeg brengt. Deze schattingen kloppen vrij goed met die van KAHN. Deze gaat eenigszins anders te werk, n.l. volgens de methode van de geaccumuleerde loonen en winsten. De prijzen

der producten vallen volgens hem uiteen in geaccumuleerde loonen, winsten en prijzen van importgoederen, die in de onderscheidene stadia van het geheele productieproces betaald zijn, en wel in een verhouding van 7 : 2 : 1¹. Deze schattingen gelden voor Engeland in 1931. Het primaire werkverruimende deel eener investeeering zou dus 70% bedragen. Dat CLARK tegelijkertijd tot een totaal van 40% + 35% = 75% komt is voor een meer gesloten systeem als de Vereenigde Staten zeer plausibel. Het cijfer voor Nederland zal door de belangrijkheid der importen van productiemiddelen waarschijnlijk beneden de 70% hebben gelegen. In deze richting wijzen ook de gemaakte berekeningen, die de volgende resultaten te zien geven²:

TABEL III

Samenstelling van de kostprijs van additioneele productie, in %				
Bron	Loon	Invoer	Soc. verz.	Winst
REUCHLIN, e.a.	50.1 ³	22	2.5	25.4
DERKSEN	60 ³	30		10
TINBERGEN	27	22	2.0	49 ³

Het optreden der *indirecte werkverruiming* is o.m. van het al of niet aanwezig zijn van bovenmatige voorraden afhankelijk. In tijden van depressie is het niet uitgesloten, dat door de aanwezigheid van groote voorraden de indirecte werkverruiming aanzienlijk geringer is dan de berekeningen aangeven. Voortzetting der investeeeringen doet echter automatisch de indirecte werkverruiming toenemen. Verder veronderstelt de berekening der primaire werkgelegenheid, dat productie en werkgelegenheid

¹ Het is naar het mij voorkomt beter de door KAHN gebruikte term „winst” te vervangen door „niet-arbeidersinkomen”.

² Ontleend aan J. TINBERGEN: Nog eens: de berekening van „multipliers”, Economisch-Statistische Berichten, 26. jrg., blz. 113.

³ Omvat hier eveneens ondernemersloon.

steeds proportioneel toenemen. Dit is, zooals reeds werd opgemerkt, niet het geval ¹.

De *secundaire werkverruiming* tengevolge eener investeeing is afhankelijk van de omvang der bedragen die, eenmaal inkomen geworden, wederom tot uitgave komen. In normale omstandigheden, wanneer de omloopsnelheid van het geld stabiel is, zal het geheele bedrag, hetzij voor de aankoop van consumptie-artikelen, hetzij — via besparing — voor de aankoop van productiemiddelen of duurzame consumptiegoederen, weer worden uitgegeven. In tijden van depressie ontstaan echter koopkrachtlekken die tengevolge hebben, dat het bedrag der initiale investeeing in een tweede en volgende periode slechts ten deele wordt uitgegeven, enzovoorts, totdat het geheel is weggelekt. Dit beteekent, dat de omloopsnelheid van het geld voortdurend afneemt. Ook is het echter mogelijk, n.l. in tijden van opgaande conjunctuur — wanneer de massale toekomstverwachtingen immers gunstig zijn —, dat de omloopsnelheid van het geld toeneemt. Er heeft dan „disharding” plaats, waardoor in de tweede periode méér wordt uitgegeven dan in de eerste. Het gevolg hiervan is, dat de algemeene situatie zich steeds meer ontwikkelt in de richting van een toestand van volledige werkgelegenheid.

Gaan wij nu meer in bijzonderheden na, hoe de secundaire repercussies verlopen in een periode van afnemende omloopsnelheid van het geld („hoarding”) en onder de veronderstelling, dat koopkracht die naar het buitenland afvloeit voor de economische activiteit binnen de landsgrenzen verloren is.

Het bedrag der investeeing, dat wij verder I zullen noemen, vloeit, zooals werd uiteengezet, voor een kleiner gedeelte af naar het buitenland, voor het overige wordt het inkomen van de leden der volkshuishouding, hetzij in de vorm van arbeidsloon, hetzij in de vorm van „winst”. Dit bedrag aan inkomens is echter niet geheel additioneele koopkracht. Immers, wanneer men het totale loonbedrag W noemt en het steunbedrag, dat door de primaire werkverruiming vervalt, U, dan is de additioneele koop-

¹ Zie blz. 85.

kracht gelijk aan $W - U$. Stellen we verder de additioneele winst voor door de letter P dan is de totale inkomstenstijging gelijk aan $(W - U) + P$. Niet dit geheele bedrag vloeit echter in de tweede phase terug in de kassen der ondernemingen. Een gedeelte verdwijnt naar het buitenland —, een ander gedeelte wordt bespaard, hetzij reeds binnen de onderneming in de vorm van ingehouden winst, hetzij door particulieren, en komt niet tot investering. Men mag n.l. aannemen, dat in een tijdperk van economische contractie een belangrijk deel van het bespaarde wordt gebruikt voor schuldaflossing of neerslaat in de vorm van grotere kasvoorraden. Wanneer we nu het tot uitgave komende deel van $(W - U)$ gelijkstellen aan $m \cdot (W - U)$ en hetzelfde van P aan $n \cdot P$, dan is de additioneele vraag in de eerste secundaire phase $m(W - U) + n \cdot P$. De verhouding tot de primaire vraagvermeerdering is gelijk aan de breuk
$$\frac{m(W - U) + n \cdot P}{I}$$

De waarde van deze breuk stellen we verder voor door de letter k . Zij is in ons geval kleiner dan 1. Hoe meer de waarde van k het getal 1 nadert of overschrijdt, hoe grooter de omloopsnelheid van het geld, hoe grooter ook de secundaire werkverruiming is. De waarde van k is afhankelijk van de bestedingsgewoonten der inkomstenstrekken. Deze gewoonten loopen veelal uiteen al naargelang de algemeene economische situatie. *Massa-psychologische reacties*, die, zooals wij zagen, samenhangen met de structuur van het kapitalistische stelsel, spelen hierbij een belangrijke rol. Vandaar o.m. de typische versnellings- en vertragingstendenzen in de kapitalistische op- en neergangen.

In de eerste secundaire phase is de additioneele vraag $k \times I$; in de tweede bedraagt zij $k \times k \times I = k^2 \times I$, enz. De totale secundaire vraag is dan $I(k + k^2 + k^3 + \dots + k^n)$ of

$I \left(\frac{k}{1 - k} \right)$; $\frac{k}{1 - k}$ is de som van een oneindig afdalende meet-

kundige reeks. De som van de primaire en secundaire toeneming

van de vraag is gelijk aan $I + I \left(\frac{k}{1 - k} \right) = I \left(1 + \frac{k}{1 - k} \right)$.

De formule $I \left(1 + \frac{k}{1-k} \right)$ kan eenvoudiger worden geschreven als $I \left(\frac{1-k}{1-k} + \frac{k}{1-k} \right) = I \left(\frac{1}{1-k} \right)$.

Waar we nu aannemen, dat het directe en indirecte loonaandeel van I tezamen een vast breukdeel is en we ditzelfde voor alle secundaire vraagvermeerderingen mogen veronderstellen kunnen we zeggen, dat de secundaire werkverruiming gelijk is aan $\frac{k}{1-k}$ maal de primaire.

De totale werkverruiming is dan $\left(1 + \frac{k}{1-k} \right) = \frac{1}{1-k}$ maal de primaire werkverruiming. De breuk $\frac{1}{1-k}$ staat bekend als de „multiplier”. Nemen we aan, dat $k = \frac{1}{2}$, dan is de „multi-

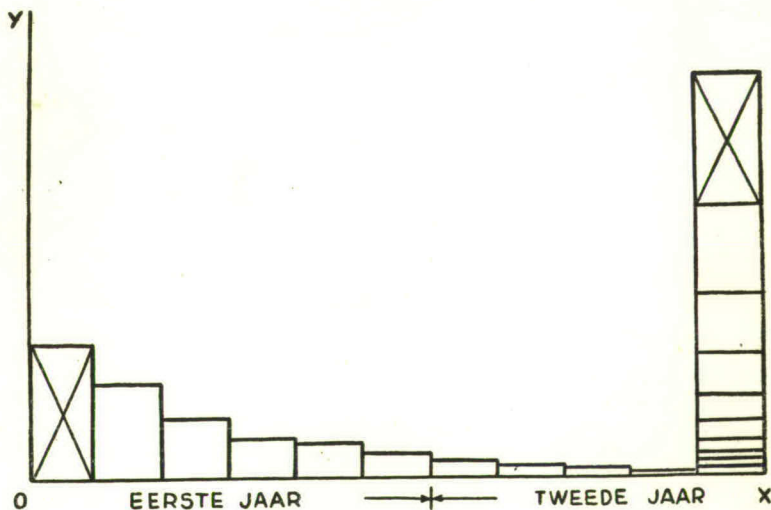

Fig. 26

plier” gelijk aan 2 en de totale werkverruiming het dubbele van de primaire. Eenanschouwelijk beeld van de totale werkverruiming en van de distributie hiervan in de tijd wordt gegeven

in fig. 26¹. Hierbij is aangenomen, dat de uitgavencyclus twee maanden bedraagt, d.w.z., dat binnen twee maanden de additioneele koopkracht een overeenkomstige hoeveelheid werkgelegenheid veroorzaakt en wederom tot uitgave komt. Binnen de volgende twee maanden wordt de als inkomen ontvangen koopkracht, vermenigvuldigd met de breuk k , wederom aangewend met de secundaire gevolgen voor de werkgelegenheid, enz. De primaire werkverruiming, die overeenkomt met de grootheid I , is in het diagram door een gekruist vak aangegeven. De open vakken hebben betrekking op de secundaire repercussies. Verder wordt op de ordinaat $o y$ de werkgelegenheid en op de abscis $o x$ de tijdfactor gemeten. Het totaal der koopkrachtlekken is gesteld op $\frac{1}{3}$. K is bijgevolg $\frac{2}{3}$ en de „multiplier” is $\frac{1}{1 - k} =$

$\frac{1}{1 - \frac{2}{3}} = 3$. De totale werkverruiming, die bij elkaar is geteld in de lange kolom bij x , is, verdeeld in de tijd, 3 maal de primaire. Het diagram laat duidelijk uitkomen, dat reeds betrekkelijk snel het grootste deel der gunstige repercussies wordt ondervonden. In het betrokken geval is binnen het eerste jaar reeds 90% van het totaaleffect bereikt. Hoe dichter de waarde van k echter het cijfer 1 nadert, hoe langer en intensiever de secundaire effecten zich zullen doen gevoelen.

In de bovenstaande redeneering werd aangenomen, dat de additioneele investeeering, behalve de vermindering der steunuitkeering, geen enkele koopkrachtinkrimping op andere gebieden ten gevolge heeft. Toch is een dergelijke inkrimping zeer wel mogelijk. Van belang is de phase der conjunctuur en de wijze van financiering der initiale investeeering. Uitbreiding der economische activiteit kan immers alleen plaats vinden, wanneer de financiering zoo geschiedt, dat de omloopsnelheid van het geld toeneemt of credietcreatie plaats vindt. Ook werd aangenomen, dat de waarde van de „multiplier” gedurende geruime tijd onveranderd blijft. Dit laatste is niet waarschijnlijk; hoe snel kunnen zich *massa-psychologische reacties* niet voltrekken. Het is

¹ Ontleend aan J. M. CLARK, op. cit., blz. 91.

dan ook zeer goed mogelijk, dat de waarde van de breuk k met het verstrijken van de tijd aangroeit of afneemt. Bij de uiteenzetting van de invloed eener investee­ring op de werkgelegenheid werd voorts aangenomen, dat de prijzen van de goederen waarop de additioneele vraag zich richt constant zijn of althans niet stijgen. Hoewel deze veronderstelling in tijden van depressie (overcapaciteit) plausibel is, gaat ze in een herstelperiode niet op. Men kan zeggen, dat zoodra de investeringen belangrijke gevolgen voor de werkgelegenheid hebben, zoodat een toestand van *volledige werkgelegenheid* in zicht komt, de veronderstelling moet worden losgelaten. De invloed van de dan plaats hebbende prijsstijging op de werkgelegenheid werd reeds elders uiteengezet ¹.

Wij hebben thans nagegaan wat in dit verband onder het begrip investee­ring moet worden verstaan en op welke wijze de investeringsactiviteit van invloed is op de werkgelegenheid. Rest nog de vraag, waardoor de *schommelingen in de investeringsactiviteit* worden veroorzaakt, en op welke wijze zij samenhangen met de structuur der laat-kapitalistische maatschappij.

Het laat-kapitalistische stelsel kent tweeërlei investeringen: particuliere investeringen en investeringen door de overheid. De eerste categorie is quantitatief het belangrijkste —, de tweede is echter van toenemende beteekenis. Het onderscheid tusschen beide soorten is van groot belang omdat particuliere investeringen alleen dan plaats vinden, wanneer verwacht wordt, dat zij geldelijk rendabel zullen zijn, terwijl overheidsinvesteringen — behoudens in het geval der publieke onderneming — niet op financieele rendabiliteit zijn gericht. De overheidsinvesteringen zijn hierdoor niet afhankelijk van de ontwikkeling van de rentevoet en de *toekomstverwachtingen* omtrent de ontwikkeling der koopkrachtige vraag ², maar van het inzicht der overheid inzake de wenschelijkheid van publieke investeringen. Wel is de gang van zaken in de laat-kapitalistische landen als regel aldus, dat de

¹ Zie § 20. *Woy*

² Dit wordt nader uiteengezet in de hieronder volgende beschouwingen met betrekking tot de golvingen in de particuliere investeringsactiviteit.

publieke investeringen min of meer toe- of afnemen naarmate de inkomsten der overheid stijgen of dalen. Alleen wanneer de overheid bewust *actieve conjunctuurpolitiek* voert, zien wij haar in de laat-kapitalistische landen, op betrekkelijk geringe schaal, investeringen doen „dwars tegen de conjunctuur in”. Behoudens het verband met de conjunctureele ontwikkeling via het verloop van de inkomsten der overheid, kan worden vastgesteld, dat de publieke investeringen, voorzoover zij niet geschieden uit een oogpunt van financieele rendabiliteit, min of meer stabiliseerend op de investeringsactiviteit en derhalve op de werkgelegenheid inwerken. De verhouding tusschen particuliere en publieke investeringen is echter van dien aard, dat aan deze stabiliseerende werking geen groote beteekenis mag worden gehecht, temeer daar deze stabilisatie — waar immers de economische leiding in de laat-kapitalistische maatschappij weinig ontwikkeld is — doorgaans niet bewust geschiedt.

De omvang der particuliere investeringsactiviteit is afhankelijk van de *verwachtingen* der ondernemers en beleggers omtrent de financieele rendabiliteit hunner beleggingen. Indien de verwachte geldelijke opbrengst de geldelijke offers overtreft gaat de ondernemer, of hij die investeert in duurzame consumptiegoederen, tot belegging over. De omvang van de financieele offers is afhankelijk van de momenteele prijs van het investeringsgoed en de hoogte van de rentevoet —, de geldelijke opbrengst is gelijk aan de verwachtingen omtrent de opbrengst der toekomstige prestaties van het investeringsgoed. Er zijn derhalve drie categorieën die op de omvang der investeringsactiviteit inwerken: de prijs der investeringsgoederen, de rentevoet en de verwachtingen der ondernemers en andere beleggers omtrent de opbrengst der toekomstige prestaties van de investeringsgoederen. De beweging van ieder dezer categorieën hangt, zooals nog zal blijken, in meerdere of mindere mate samen met de structuur der laat-kapitalistische maatschappij. Het meest fundamenteel is echter de groote *vrijheid* van belegging, die voortvloeit uit de overwegende beteekenis van het beginsel der economische *zelfverantwoordelijkheid*. Deze vrijheid van belegging heeft als keerzijde de vrijheid om niet te beleggen, met als

gevolg, massale golvingen in de particuliere investeeringsactiviteit en de werkgelegenheid.

KEYNES heeft de bovenstaande gedachtengang met betrekking tot de particuliere investeeringsactiviteit meer nauwkeurig geformuleerd met behulp van het begrip „marginal efficiency of capital”, dat vertaald kan worden met *grens-kapitaalrendement*¹. Hij vergelijkt hiertoe de verwachte serie jaarlijksche opbrengsten $Q^1, Q^2 \dots Q^n$ die een additioneel investeeringsgoed zal leveren, met de kosten van een toegevoegde eenheid van een dergelijk investeeringsgoed („replacement costs”). De „marginal efficiency of capital” is dan de rentevoet waarbij de contante waarde van de verwachte jaarlijksche opbrengsten gelijk is aan de huidige prijs van het investeeringsgoed. Men moet deze rentevoet niet verwarren met de kapitaalrente („rate of interest”). Deze laatste immers is t.a.v. de bepaling van de investeeringsactiviteit de tegenhanger van de „marginal efficiency of capital”: men zal zoolang doorgaan met investeren totdat het *grens-kapitaalrendement* zoozeer is gedaald, dat het gelijk is geworden aan de *kapitaalrente*. Anders dan volgens de klassieke opvatting komt de gelijkheid van het grens-kapitaalrendement en de kapitaalrente niet zoozeer tot stand door de stijging van de rentevoet tengevolge van de toeneming van de vraag naar kapitaal voor de nieuwe investeringen, alswel door de daling van het grens-kapitaalrendement als gevolg van de verwachte daling der toekomstige opbrengsten en de prijsstijging der investeeringsgoederen, die beide voortvloeien uit de toeneming der desbetreffende investeringen: de vraag naar monetair kapitaal voor investeeringsdoeleinden vormt slechts een sector van de totale vraag naar monetair kapitaal; en de rentevoet volgt daardoor een, tot op zekere hoogte, eigen baan². Uit het bovenstaande volgt, dat de onderscheidene investeeringsmogelijkheden op een bepaald moment ieder een eigen grens-kapitaalrendement

¹ Verg. J. M. KEYNES: General theory, blz. 135 v.v.

² Verg. de uiteenzettingen van J. M. KEYNES in zijn „General theory”, blz. 194 v.v. KEYNES onderscheidt naast het „transactions-motive” als oorsprong van de vraag naar geld nog het „precautionary-motive” en het „speculative-motive”.

vertoonen. Het hoogste hiervan kan men, zoo merkt KEYNES op, beschouwen als het *algemeene* grenskapitaalrendement; het bepaalt de richting waarin zich de investeringsactiviteit het eerste zal ontwikkelen. Op den duur echter zal, als gevolg van de toeneming der investeringen, het grens-kapitaalrendement in alle investeringskanalen dalen tot het niveau van de kapitaal-rente. Een en ander is schematisch voorgesteld in fig. 27, waarin

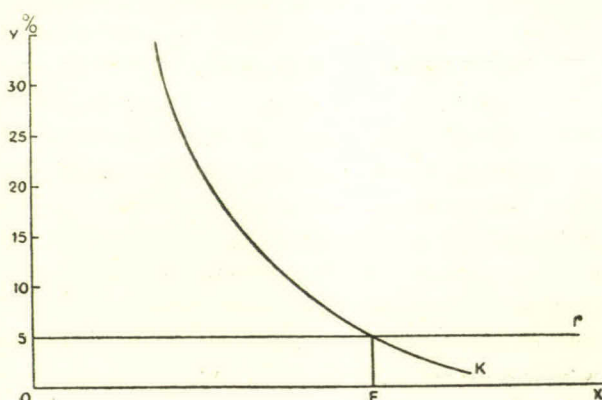

Fig. 27

de curve K het verloop aangeeft van het grens-kapitaalrendement bij toeneming der hoeveelheid investeringen, terwijl de lijn r de hoogte van de kapitaalrente aanduidt. In het onderhavige geval zal de investeringsactiviteit tot rust komen bij een hoeveelheid OF .

Zooals uit het bovenstaande blijkt, spelen de *toekomstverwachtingen* van ondernemers en andere beleggers een belangrijke rol in het investeringsproces. KEYNES wijst hierop uitdrukkelijk. De huidige opbrengsten zijn slechts van belang, inzoverre zij een aanwijzing geven voor de vermoedelijke toekomstige revenuen. Alleen indien het economisch leven statisch was, zouden de huidige opbrengsten van doorslaggevende beteekenis zijn.

De toekomstverwachtingen van ondernemers en beleggers worden in hooge mate beïnvloed door het *vertrouwen*, dat zij hebben in het voortduren van de bestaande situatie. Men heeft de depressie van de dertiger jaren wel een *vertrouwenscrisis*

genoemd. Deze naam is niet zonder beteekenis; en in vele gevallen speelden verwachtingen t.a.v. de politieke ontwikkeling onder de factoren die het vertrouwen bepaalden een belangrijke rol. Bij dit alles dient men echter te overwegen, dat de groote beteekenis van de vertrouwensfactor voor het economisch leven „comes in through its influence on the schedule of the marginal efficiency of capital” ¹.

De *massale* veranderingen in de toekomstverwachtingen van ondernemers en andere beleggers zijn de belangrijkste oorzaken van schommelingen in de investeringsactiviteit. De stijgingen en dalingen van de kapitaalrente zijn van geringe beteekenis. Zoo zou in sommige gevallen een negatieve rente (subsidie) vereischt zijn om de ondernemers tot het doen van investeringen te anmeeren. Van den anderen kant is in tijden van economische voorspoed zelfs een zeer hooge rente vaak niet in staat de investeringsdrang te beteugelen. Wanneer wij ons afvragen in hoeverre de beteekenis der toekomstverwachtingen verband houdt met de structuur van de laat-kapitalistische maatschappij kan er op worden gewezen, dat de toekomstverwachtingen het voor deze maatschappijstructuur karakteristieke *massa-psychologische* karakter vertoonen: „It is important to understand the dependence of the marginal efficiency of a given stock of capital of changes in expectation, because it is chiefly this dependence which renders the marginal efficiency of capital subject to the somewhat violent fluctuations which are the explanation of the Trade Cycle” ².

Somtijds zijn deze golven van optimisme en pessimisme geheel of ten deele van reële grond ontbloot ³. Het *irrationeele* element

¹ J. M. KEYNES: op. cit., blz. 149.

² idem 143, 144.

³ „A conventional valuation which is established as the outcome of the mass psychology of a large number of ignorant individuals is liable to change violently as the result of a sudden fluctuation of opinion due to factors which do not really make much difference to the prospective yield . . . In abnormal times in particular, when the hypothesis of an indefinite continuance of the existing state of affairs is less plausible than usual, even though there are no express grounds to anticipate a definite change, the market will be subject to waves of

in de golven van optimisme en pessimisme in de laat-kapitalistische maatschappij is een meer beduidende rol gaan spelen naarmate de effectenbeurs voor de investeringsactiviteit van meer belang is geworden. Dit geldt in het bijzonder voor die landen waar niet de belegger maar de speculant zijn stempel op de effectenmarkt heeft gedrukt. De speculant immers vraagt zich, wanneer hij geld steekt in een bepaald fonds, niet zoozeer af wat de toekomstige opbrengsten zullen zijn alswel wat de toekomstige koers zal zijn: hij wenscht gunstige financiële resultaten op korte termijn: „In one of the greatest investment markets of the world, namely, New York, the influence of speculation . . . is enormes. Ever outside the field of finance, Americans are apt to be unduly interested in discovering what average opinion believes average opinion to be”¹. Een dergelijke overwegende beteekenis van het speculatieve element bergt groote gevaren in zich².

Er kunnen onderscheidene omstandigheden worden aangevoerd, die oorzaak zijn, dat het investeringsproces in de laat-kapitalistische maatschappij steeds meer *labiel* is geworden. KEYNES somt de volgende op:

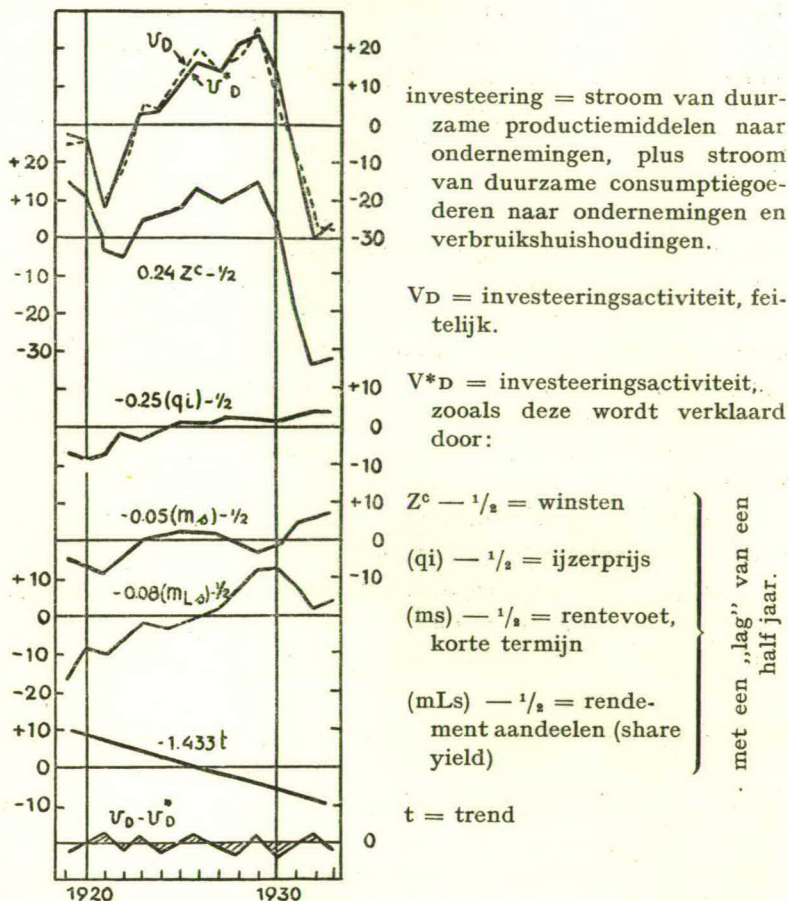
1. De toenemende scheiding van kapitaalverschaffing en leiding in de onderneming heeft tot gevolg, dat een steeds grooter deel der investeringen geschiedt door personen die geen speciale kennis hebben van de momenteele of toekomstige omstandigheden van de onderneming waarin zij hun geld steken.

optimistic and pessimistic sentiment, which are unreasoning and yet in a sense legitimate where no solid basis exists for a reasonable calculation”. J. M. KEYNES, op. cit., blz. 154.

¹ J. M. KEYNES: op. cit., blz. 158, 159.

² „Speculators may do no harm as bubbles on a steady stream of enterprise. But the position is serious when enterprise becomes the bubble on a whirlpool of speculation. When the capital development of a country becomes a by-product of the activities of a casino, the job is likely to be ill-done”, J. M. KEYNES: op. cit., blz. 158, 159. Onder „enterprise” verstaat KEYNES in dit geval: „the activity of forecasting the prospective yield of assets over their whole life”. Het begrip staat in tegenstelling tot „speculation”, die hij omschrijft als: „the activity of forecasting the psychology of the market”, blz. 158.

2. Dagelijksche fluctuaties in de winsten van bestaande ondernemingen, die klaarblijkelijk kortstondig en onbeteekenend zijn, hebben de neiging een bovenmatige en zelfs absurde invloed op de beleggingsmarkt uit te oefenen.

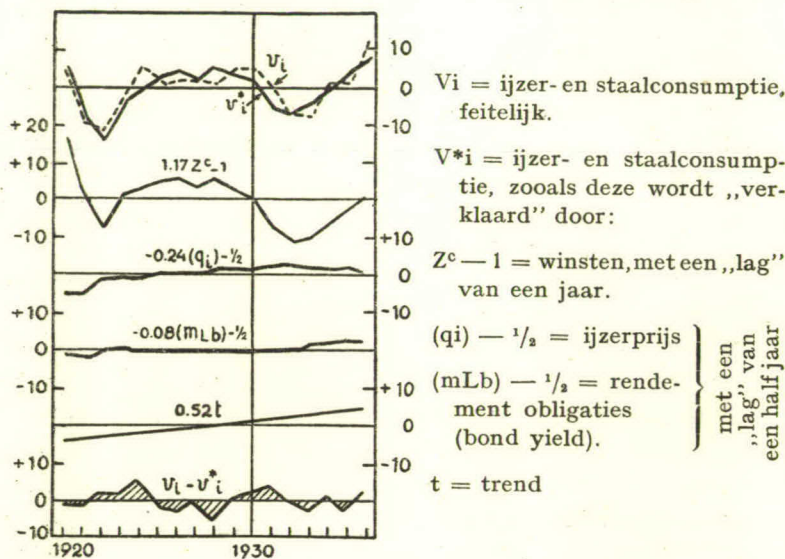

„Verklaring” der investeringsactiviteit, Vereenigde Staten 1919—1933.

Fig. 28

3. Door de onwetendheid van het groote publiek is de massapsychologische invloed van factoren, die niets met de toekomstige opbrengst te maken hebben, nog vergroot.

4. Men zou verwachten, dat de invloed van experts die inzicht hebben in de „reële” factoren een tegenwicht zou vormen tegen de vaak irrationeele reacties van het groote publiek. De zaak ligt echter anders. Experts zijn er in vele gevallen niet op uit de

Verklaring van de ijzer- en staalconsumptie in Groot-Brittannië, 1920—1936.

Fig. 29

toekomstige opbrengsten te taxeeren, maar zij trachten zich een beeld te vormen van de vermoedelijke ontwikkeling der algemeene opinie, waarbij het er om gaat de massa steeds juist voor te zijn.

Hoewel de golvingen in de investeringsactiviteit in de laatkapitalistische maatschappij, zooals uit het bovenstaande blijkt, door subjectieve factoren worden bepaald, berusten deze subjectieve factoren — de toekomstverwachtingen der ondernemers — ten slotte weer op een aantal *objectieve* feiten. Als zoodanig kunnen worden genoemd: de grootte van de loopende winst, de hoogte van de rentevoet, het prijsverloop van investeringsgoederen, het algemeene prijsverloop enz. Al deze fac-

toren oefenen, via de toekomstverwachtingen der ondernemers, een grotere of kleinere invloed uit op de omvang der investeringsactiviteit. TINBERGEN heeft langs econometrische weg, n.l. met behulp der regressie-analyse, een onderzoek ingesteld naar de aanwezigheid en relatieve belangrijkheid der onderscheidene beïnvloedende factoren¹. Hierbij komt hij tot de conclusie, dat de golvingen in de investeringsactiviteit voornamelijk worden bepaald door schommelingen in de winst die in het bedrijfsleven als geheel eenige maanden voordat tot investering wordt overgegaan, wordt gemaakt. De invloed van de overige factoren, zoo stelt de schrijver vast, is niet belangrijk en daardoor in vele gevallen cijfermatig onzeker. Ook bestaan er geen karakteristieke verschillen tusschen de opgaande en neergaande phase der conjunctuur.

De fluctuatie in de winstvoet is derhalve in de laat-kapitalistische maatschappij de belangrijkste beïnvloedende factor der investeringsactiviteit. Aan haar ontleent de belegger zijn meening omtrent de vermoedelijke toekomstige opbrengsten van het investeringsgoed. Hieruit volgt echter niet, dat de beweging van de rentevoet zonder betekenis is. Het is n.l. mogelijk, zoo merkt TINBERGEN op, dat de rentevoet een grotere invloed zou hebben gehad indien hij krachtiger had gefluctueerd dan in feite in het onderzochte materiaal het geval was².

Tenslotte laten wij een tweetal grafieken volgen, waarin het verband tusschen de investeringsactiviteit en een aantal verklarende factoren wordt weergegeven. Fig. 28 heeft betrekking op de investeringsactiviteit in de Vereenigde Staten gedurende de jaren 1919—1933 en Fig. 29 „verklaart” de ijzer- en staalconsumptie in Groot-Brittannië gedurende de periode van 1920—1936³.

¹ J. TINBERGEN: *Statistical testing of business-cycle theories, I, A method and its application to investment activity*, Geneva 1939.

² J. TINBERGEN: op. cit., blz. 49, noot 1.

³ Ontleend aan J. TINBERGEN: op-cit., blz. 56 en 57.

§ 24. DE INVLOED DER MONETAIRE FACTOREN

In het laat-kapitalistische stelsel spelen monetaire factoren een belangrijke rol met betrekking tot de werkgelegenheid. De gevolgen van het monetaire beleid doen zich o.m. via de drie volgende gebieden gevoelen:

1. de beweging van de rentevoet,
2. het algemeene prijsverloop, en
3. de ontwikkeling van de in- en uitvoer.

ad. 1. Indien de *rentevoet* steeds gelijk was aan het *grens-kapitaalrendement* zou er geen investeringsvraagstuk en ook geen probleem van de werkgelegenheid bestaan. De volkshuishouding zou in dit geval voortdurend in een toestand van volledige werkgelegenheid verkeeren. In tijden, dat de toekomstverwachtingen der ondernemers dermate somber zouden zijn, dat zij een negatief grens-kapitaalrendement, d.w.z. een verlies verwachtten, zou ook de rentevoet negatief moeten zijn, d.w.z. er zou dan aan de beleggers een subsidie moeten worden gegeven. In feite is de rentevoet steeds positief¹. Hierdoor kan onder omstandigheden een ongunstig verschil ontstaan tusschen rentevoet en grens-kapitaalrendement zoodat de investeringsactiviteit tot stilstand komt. De hoogte van de rentevoet wordt bepaald door onderscheidene factoren waarvan het meerendeel niet met het grens-kapitaalrendement in verband staat². Deze factoren oefenen hun werking uit via vraag en aanbod van geld. Met betrekking tot de aanbodzijde nu, is het monetaire beleid van de overheid van groote beteekenis. Het is de overheid die direct of indirect, door het voeren eener politiek die varieert tusschen een streven naar geldschaarschte en een streven naar geldruimte, de grootte van het aanbod van geld beïnvloedt.

De monetaire politiek was in diverse laat-kapitalistische landen — i.h.b. onder vigueur van de gouden standaard — schadelijk voor de binnenlandsche bedrijvigheid. Het stelsel van de gouden standaard legt immers de overheid de plicht op zorg te

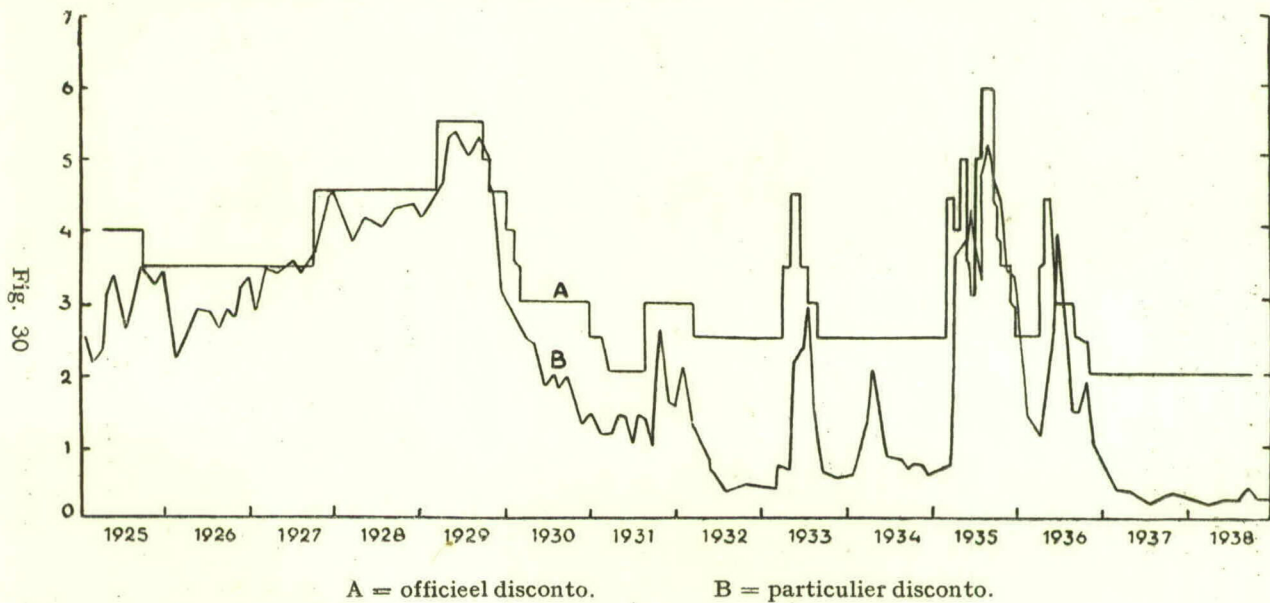
¹ Verg. J. M. KEYNES: op. cit., blz. 233.

² Verg. blz. 128, i.h.b. noot 2.

dragen voor stabiele wisselkoersen. Het voordeel van stabiele wisselkoersen kan echter in vele gevallen slechts worden verkregen ten koste van groote nadeelen. Als zoodanig kunnen worden genoemd, een hooge en heftig schommelende rentevoet en een onstabiel, i.h.b. een dalend prijsniveau. Wat de schommelingen in de rentevoet betreft kan worden verwezen naar fig. 30 waarin het verloop van het officieel en particulier disconto in Nederland gedurende de jaren 1925—1938 in beeld is gebracht ¹. Afgezien van de directe invloed van dergelijke abrupte bewegingen in de rentevoet op de investeeringsactiviteit schaden zij bovendien het algemeene vertrouwen en daardoor het grenskapitaalrendement en de werkgelegenheid.

ad. 2. Het monetaire beleid der overheid is ook van directe invloed op het *algemeene prijsverloop*. Een politiek die is gericht op een ruime geldvoorziening oefent een opwaartsche druk uit op het algemeene prijsniveau —, een politiek van credietcontractie werkt daarentegen prijsverlagend. Beide kunnen onder omstandigheden doelmatig zijn. In een *volledig bezette volkshuishouding*, d.w.z. in een volkshuishouding waar het meerendeel der aanbodscurven onelastisch is, leidt geldverruiming niet tot opvoering der bedrijvigheid — deze is immers reeds maximaal — maar tot inflatie. Deze laatste kan in een dergelijk geval alleen worden voorkomen door prijsbeheersching, als gevolg waarvan echter z.g. zwevende koopkracht ontstaat die zich o.m. richt op de illegale markt. In een volledig bezette volkshuishouding is een politiek van geldverruiming dan ook niet op haar plaats. De toeneming der geldhoeveelheid vindt daar immers geen rechtvaardiging in een toeneming van het productievolume. In een dergelijke volkshuishouding dient de monetaire politiek er zooveel mogelijk op te worden gericht het prijsniveau stabiel te houden, en wanneer zwevende koopkracht aanwezig is of het inflatieproces reeds is begonnen, is een politiek van credietcontractie gewenscht. In een *onderbezette volkshuishouding* daarentegen, waar het meerendeel der aanbodscurven elastisch is en de productie op korte termijn belangrijk kan worden uit-

¹ Verg.: Tabellen en grafieken, blz. 7 en blz. 11.

gebreid, is een politiek van geldverruiming doelmatig. De geldverruiming zal ook daar, indien zij althans niet door tegenwerkende oorzaken onvruchtbaar wordt gemaakt, weliswaar leiden tot een zekere prijsstijging —, daarnaast zal de toeneming

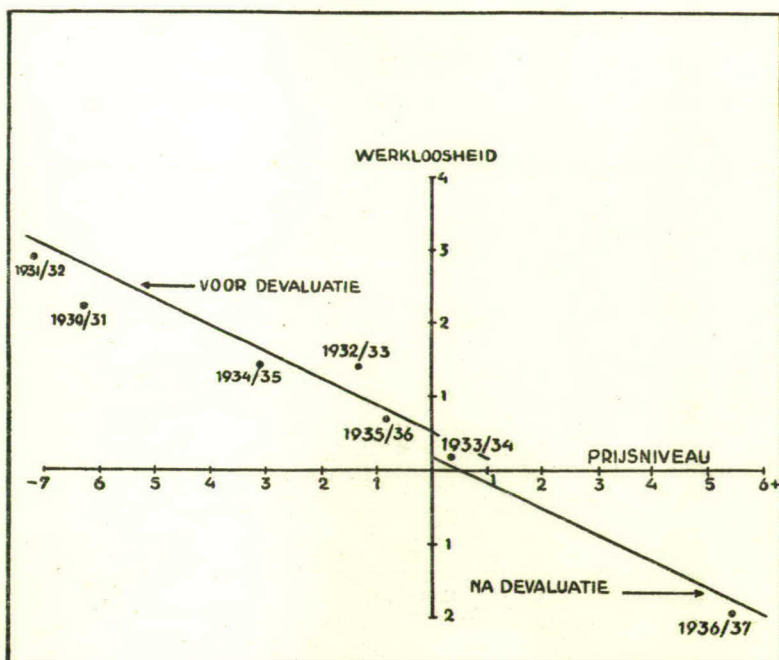

Fig. 31

van de koopkrachtige vraag het productiequantum echter doen toenemen ¹. Een in geringe mate en geleidelijk stijgend prijsniveau heeft, ook op den duur, een gunstige invloed op de werkgelegenheid daar het de *toekomstverwachtingen* der ondernemers en andere beleggers in *optimistische* zin beïnvloedt. Een dalend prijsniveau daarentegen is, door zijn ongunstige invloed op het grens-kapitaalrendement, — in het bijzonder in een belangrijk onderbezette volkshuishouding — zeer nadeelig voor de werkgelegenheid. GOUDRIAAN heeft de correlatie tusschen de daling

¹ Verg. de uiteenzettingen op blz. 83 v.v.

van het prijsniveau en de toeneming van de werkloosheid in Nederland gedurende de jaren 1930—1937 in beeld gebracht zooals weergegeven is in fig. 31¹.

Wanneer men de monetaire politiek in de laat-kapitalistische

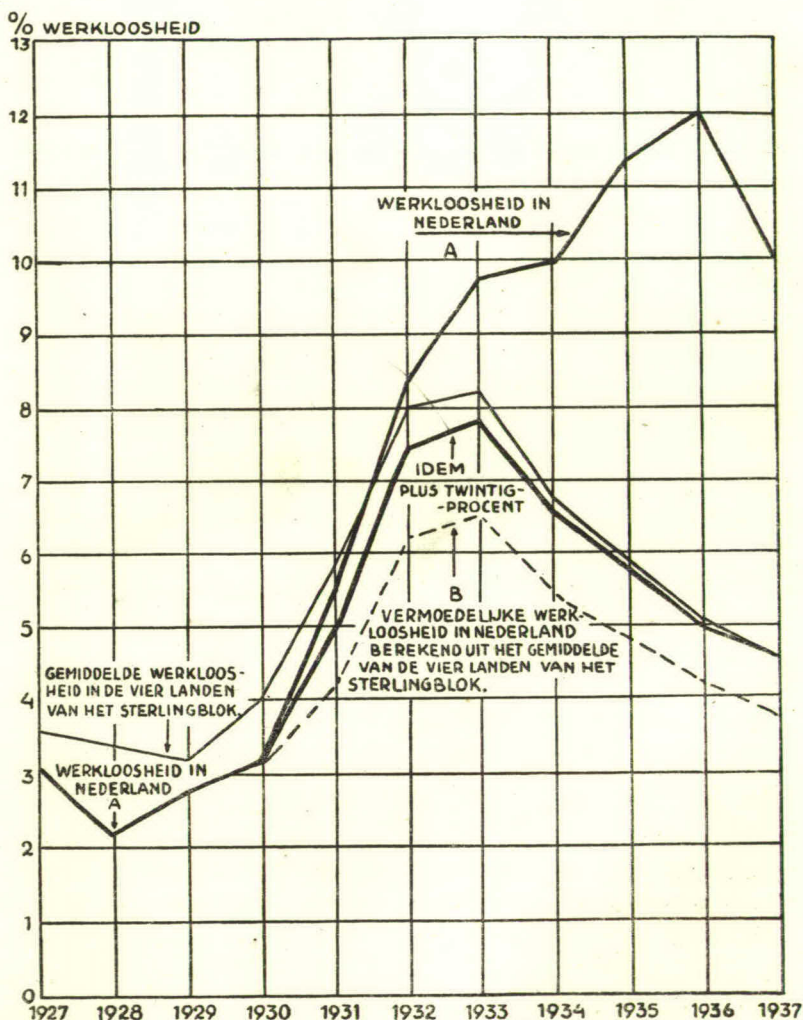

Fig. 32

¹ Ontleend aan: J. GOUDRIAAN: op. cit., blz. 96.

landen, voorzover dit mogelijk is, tracht te karakteriseeren, dan moet worden vastgesteld, dat zij niet vrij is van een voor de volkshuishouding als geheel schadelijke dogmatiek. Stelregels, afkomstig uit een periode van sterke integratie van een op vrijheid gebaseerd internationaal economisch verkeer worden toegepast onder geheel gewijzigde omstandigheden ¹. Zoo kan men zeggen, dat de in Nederland tot het tijdstip van het verlaten van de gouden standaard gevoerde monetaire politiek nadeelig is geweest voor de binnenlandsche bedrijvigheid. Een schatting van de nadeelige gevolgen dezer monetaire politiek voor de werkgelegenheid vindt men in fig. 32 ².

Een in meerdere of mindere mate dogmatische economische politiek is karakteristiek voor de economische leiding in de laat-kapitalistische maatschappij. In vele gevallen worden de eischen die het economisch doel der volkshuishouding, al naargelang de omstandigheden, stelt, niet in hun juiste proporties gezien en mist de economische leiding het vermogen zich soepel en snel aan gewijzigde omstandigheden aan te passen. Het is waarschijnlijk, dat de politieke constellatie der laat-kapitalistische landen in sommige gevallen aan de ontwikkeling eener meer efficiënte economische leiding in de weg heeft gestaan.

ad. 3. De monetaire politiek is niet alleen van beteekenis voor de ontwikkeling van het *binnenlandsch prijsniveau*, maar ook voor de verhouding van het binnenlandsche tot het *wereld-prijsniveau*. Deze verhouding bepaalt de internationale handelspositie eener volkshuishouding. Is het binnenlandsch prijsniveau relatief hoog, dan is de handelspositie der nationale volkshuishouding ongunstig met betrekking tot de werkgelegenheid; de export zal dan immers een neiging tot dalen, de import een neiging tot stijgen vertoonen ³. In Nederland zien we, zooals blijkt

¹ Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: De moderne ontwikkeling van het internationale betalingsverkeer.

² Ontleend aan: J. GOUDRIAAN: op. cit., blz. 101.

³ Ten einde misverstand te voorkomen zij erop gewezen, dat hier wordt gesproken van ongunstig *met betrekking tot de werkgelegenheid*. Een relatief hoog prijsniveau is immers als regel een bewijs voor de welvarendheid der betrokken volkshuishouding, die zich manifesteert in een gunstige ruilvoet.

uit fig. 33, vanaf de dertiger jaren het binnenlandsch prijsniveau geleidelijk dalen; ondanks deze daling vertoonde het Nederland-

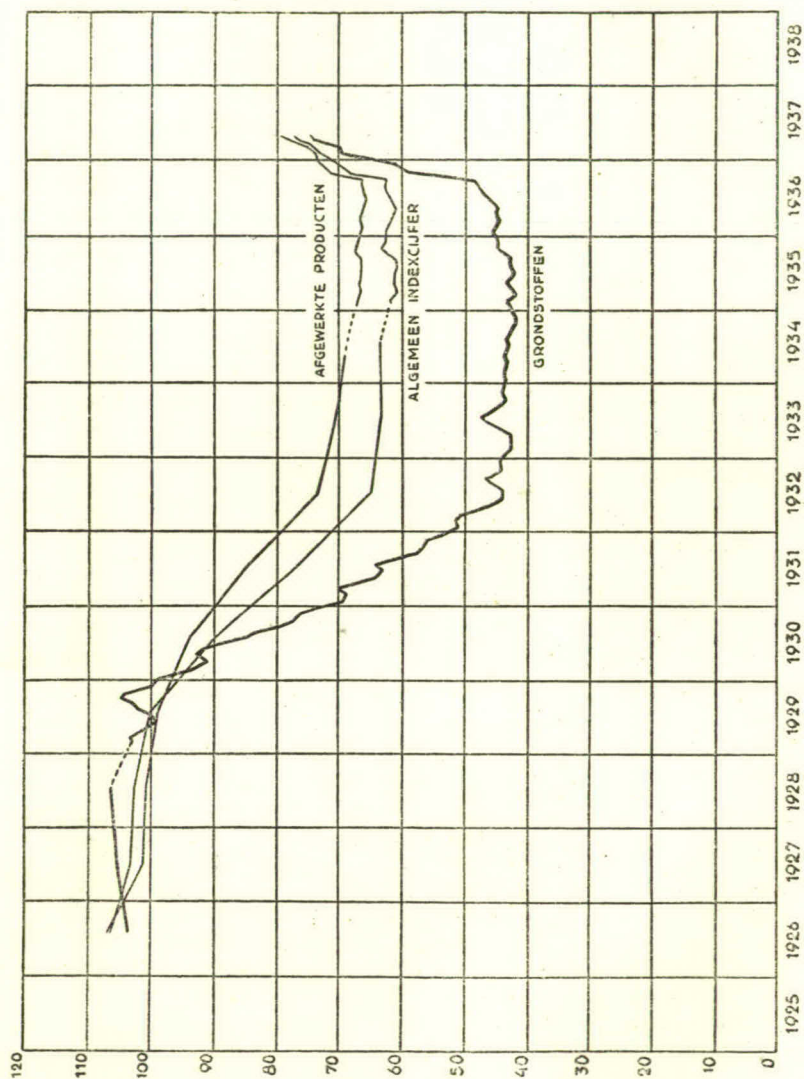

Fig. 33¹

¹ Ontleend aan: Tabellen en grafieken, blz. 17.

sche prijsniveau een stijging t.o.v. het wereldprijsniveau als gevolg van de devaluatie van onderscheidene buitenlandse valuta's en de gelijktijdig hier te lande gevoerde „gave-gulden-politiek”. De prijsdispariteit die hiervan het gevolg was, heeft een nadeelige invloed uitgeoefend op de werkgelegenheid. Men heeft berekend, dat de situatie aldus was, dat een vermindering van de prijsdispariteit met 1% het aandeel van Nederland in de werelduitvoer met 1 à 2% zou hebben doen stijgen ¹. In fig. 34 is het verband tusschen prijsdispariteit en het aandeel van Nederland in de wereldhandel in beeld gebracht ².

Nauw verwant aan de monetaire politiek als factor van betekenis voor de werkgelegenheid is de *begrootingspolitiek*. Ook al lukte het niet steeds in de depressiejaren tot een jaarlijks sluitende begrooting te geraken, zoo kan toch worden vastgesteld, dat de jaarlijks sluitende begrooting in vrijwel alle laat-kapitalistische landen als financieringsideaal werd gezien. Het behoeft weinig betoog, dat een dergelijke doelstelling onder omstandigheden schadelijk kan zijn voor de werkgelegenheid en daarmee voor het nationale economisch leven als geheel gezien. Immers, indien de overheid in depressietijden, wanneer de particuliere investeringen snel en in belangrijke mate in omvang afnemen, er toe overgaat haar uitgaven aan de dalende inkomsten aan te passen, heeft dit ten gevolge, dat de onder die omstandigheden zoo gewenschte compensatie van particuliere door overheidsinvesteringen te niet wordt gedaan, waarmee de stabiliseerende werking der overheidsinvesteringen op de werkgelegenheid achterwege blijft. Van den anderen kant moet er op worden gewezen, dat in een volkshuishouding die als geheel in belangrijke mate op vrijheid is gebaseerd, een niet sluitende begrooting een ongunstige invloed op de toekomstverwachtingen der ondernemers en daarmee op de werkgelegenheid kan uitoefenen.

¹ Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid, blz. 232.

² Ontleend aan: Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid, blz. 233.

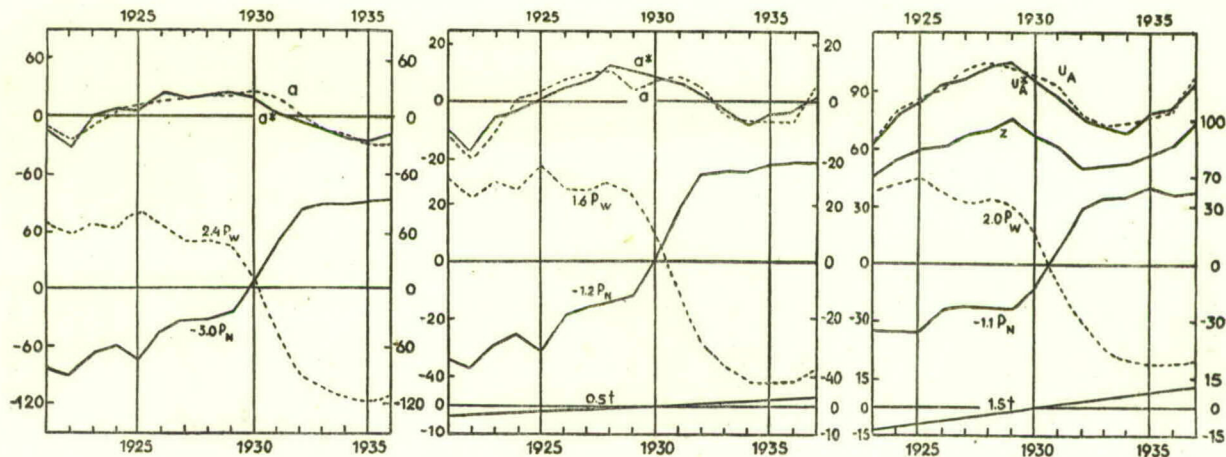

Fig. 34

Nederland's aandeel in de wereldhandel, en de prijsdispariteit.

a = werkelijk, a^* = berekend verloop.

P_W = wereldprijsindex van het „Stat. Reichsamt“, gecorr. voor te weinig afgewerkte producten.

P_N = Nederlandsch prijsniveau (nieuw indexcijfer van groothandelsprijzen).

Andere wijze van berekening van het aandeel (a) van Nederland in het volume van den wereldhandel (met index van de Volkenbond).

a^* = berekend verloop.

P_W = wereldprijsindex van het C.B.S.

P_N = Ned. indexcijfer van groothandelsprijzen.

t = trend.

U_A = volume van de Nederlandse uitvoer.

U_A^* = idem berekend verloop.

Z = werelduitvoer

P_W = wereldprijsindex van het C.B.S., drie maanden vertraagd.

P_N = Nederlandsch export-prijsniveau.

t = trend.

§ 25. HET CONSUMPTIEVERMOGEN DER MAATSCHAPPIJ EN
DE WERKGELEGENHEID

Het consumptievermogen eener volkshuishouding is, in laatste instantie, een der belangrijkste factoren met betrekking tot de werkgelegenheid. Wel zagen wij, dat de heftige schommelingen in het productievolume in de laat-kapitalistische maatschappij voor het overgrootste deel voortvloeien uit schommelingen in de investeringsactiviteit —, de productie van investeringsgoederen zelve is echter niets anders dan uitgestelde consumptie. Terecht merkt KEYNES op, dat „consumption — to repeat the obvious — is the sole end and object af all economic activity. Opportunities for employment are necessarily limited by the extent of aggregate demand.

Aggregate demand can be derived only from present consumption or from present provision for future consumption”¹.

De feitelijke omvang van de werkgelegenheid is niet afhankelijk van de potentieele, maar van de actueele consumptie. Niettemin is de *potentieele* consumptiecapaciteit eener volkshuishouding van groote beteekenis met betrekking tot het vraagstuk van de werkgelegenheid. De aanwezigheid van een verschil tusschen potentieele en actueele consumptie is doorslaggevend voor het antwoord op de vraag, of een bestaande overcapaciteit door productieuitbreiding kan worden opgeheven². COBBENHAGEN heeft in dit verband gewezen op het feitelijk bestaande verschil in tempo tusschen de ontwikkeling der productiecapaciteit en de ontwikkeling der consumptiecapaciteit, en de eisch het tempo der productieontwikkeling door het juiste tempo der consumptiebeweging te doen bepalen³. Wat de laat-kapitalistische maatschappij betreft, komt het mij voor, dat weliswaar het tempo van de ontwikkeling der productiecapaciteit somtijds te snel was, maar dat anderzijds het tempo der consumptieontwikkeling te traag was —, met name geldt dit voor de lagere

¹ J. M. KEYNES, op. cit., blz. 104.

² Verg.: CH. L. H. TRUYEN, op. cit., blz. 157 v.v.

³ M. J. H. COBBENHAGEN: Het tempo en de tempoverschillen in het economisch leven, Maandschrift Economie, 1e jrg., 1935—1936, blz. 149 v.v.

inkomensklassen die, zooals bekend, het overgrootste deel der inkomensstrekkers uitmaken ¹.

Men heeft voor de Vereenigde Staten een schatting gemaakt van de omvang der potentieele consumptie ². Hierbij werd uitgegaan van de gedachte, dat op eenigerlei wijze armoede geheel kon worden opgeheven en ook de middenklassen een geringe toeneming van het gezinsinkomen ten deel viel. Een en ander werd als volgt geconcretiseerd:

TABEL IV

Aantal gezinnen (× 1000)	Inkomen in 1929 (in dollars)	Veronderstelde procentueele toene- ming v/h in- komen	Gemiddeld inko- men na de stij- ging (in dollars)
5.779	0 tot 1000	75	1139
5.754	1000 „ 1500	60	1994
4.701	1500 „ 2000	50	2608
5.192	2000 „ 3000	40	3389
2.440	3000 „ 4000	30	4468
1.232	4000 „ 5000	20	5336
2.376	boven 5000	0	—

Voorts werd aangenomen, dat de bestedingsgewoonten van de gezinnen, die als gevolg van de veronderstelde inkomenstoename in een hogere inkomensklasse geraakten, gelijk zouden zijn aan de bestedingsgewoonten van de feitelijk in die klasse thuis behorende gezinnen. De hieruit voortvloeiende toename der consumptie zou een beeld vertoonen als weergegeven in tabel V.

Het bovenstaande beteekent, dat het totaal der consumptieve uitgaven met ± 15 milliard dollar zou toenemen, dat is tot ongeveer 25% boven het niveau van 1929.

¹ Zie in dit verband tabel I op blz. 94 en tabel IV.

² M. LEVEN e.a.: America's capacity to consume, Washington 1934, blz. 117 v.v.

TABEL V

Gezinsinkomen in 1929 (in dollars).	Totale consumptieve uitgaven (in millioenen dollars)			Procentueele toeneming der con- sumptieve uitgaven
	feitelijk 1929	bij gestegen inkomen ¹	additioneele uitgaven	
0 tot 1000	4065	6634	2569	60
1000 „ 1500	7025	10205	3180	45
1500 „ 2000	7538	10823	3285	40
2000 „ 3000	11069	14904	3808	34
3000 „ 4000	7069	8913	1844	26
4000 „ 5000	4480	5247	767	17
boven de 5000	20704	20704	—	—
Totaal	61977	77430	15453	25

Wanneer wij naar aanleiding van het bovenstaande aannemen, dat de actueele consumptie beneden de potentieele is gelegen, rijst de vraag hoe het komt, dat in de laat-kapitalistische maatschappij, die immers wordt gekenmerkt door een vrijwel permanente overcapaciteit over de geheele linie, de productie en daarmee de werkgelegenheid niet tot het maximum worden opgevoerd. Hoe kan de paradox worden verklaard, dat de ontoereikendheid van de koopkrachtige vraag, d.i. van de feitelijke consumptie, aan de zoozeer gewenschte uitbreiding der consumptie in de weg staat. De beantwoording van deze vraag is eerst mogelijk, nadat het karakter der consumptie, i.h.b. van de *beslissing om tot consumptie over te gaan*, nader is bezien. Men zou de beslissing om tot consumptie over te gaan en de bepaling der consumptiequantiteit een *afgeleide* economische beslissing kunnen noemen in tegenstelling tot het meer *op zich zelf staande* besluit tot investering. De grootte van iemands consumptie zal immers, behoudens de secundaire invloed van een aantal andere objectieve en subjectieve factoren, voornamelijk van de grootte van zijn inkomen afhangen ². Hoe grooter zijn inkomen,

¹ Stijgingspercentages als in tabel IV.

² Verg. de opsomming die KEYNES geeft van de objectieve en sub-

hoe grooter als regel ook zijn consumptie zal zijn —, hoe kleiner daarentegen zijn inkomen, hoe kleiner zijn consumptie. De wijziging in de consumptiebeslissing vloeit blijkens de ervaring volgens een tot op zekere hoogte vastliggend schema uit de verandering van het inkomen voort. De grootte van het inkomen zelf wordt echter bepaald door tal van persoonlijke en maatschappelijke factoren die met de consumptiebeslissing geen verband houden. Veranderingen in de totale consumptie vloeien derhalve slechts minimaal voort uit wijzigingen in de consumptiegewoonten maar worden vrijwel bepaald door veranderingen in het totale inkomen. KEYNES heeft het consumptievraagstuk scherp gesteld met behulp van het door hem geïntroduceerde begrip „marginal propensity to consume”, dat door TINBERGEN wordt vertaald met *marginale consumptiequote*¹. Het leerstuk van de *marginale consumptiequote* kan worden beschouwd als een bijzonder geval van de wetten van ENGEL. Het houdt in, dat bij een toeneming van het inkomen de consumptie zal toenemen, doch niet in gelijke mate als het inkomen. Wanneer een geringe toeneming van het inkomen wordt voorgesteld door ΔY_w en de hiermede gepaard gaande toeneming van de consumptie met ΔC_w dan is $\Delta Y_w > \Delta C_w$. De *marginale consumptiequote* is in dit geval gelijk aan $\frac{\Delta C_w}{\Delta Y_w}$; de waarde van deze breuk zal als regel grooter

zijn naarmate het inkomen kleiner is. R. en W. STONE hebben op het gebied der *marginale consumptiequote* het eerste grootere statistische onderzoek gepubliceerd². Zij nemen bij hun berekeningen aan, dat alle gezinnen een proportionele inkomensvermeerdering te zien geven. Zij vinden dan de volgende waarden voor de *marginale consumptiequote*:

jectieve factoren die, naast de grootte van het inkomen, een rol spelen bij de bepaling der consumptiequantiteit. J. M. KEYNES, op. cit., blz. 89 v.v.

¹ Verg. J. M. KEYNES, op. cit., blz. 89 v.v. en J. TINBERGEN: *Econometrie*, Gorinchem 1941, blz. 92 v.v.

² R. en W. STONE: *The marginal propensity to consume and the multiplier, a statistical investigation*, Review of economic Studies, VI, 1938—1939, blz. 1, medegedeeld bij TINBERGEN, op. cit., blz. 92.

Duitschland 1926/1927.	0.73
Vereenigde Staten 1929	0.67
In alleen boerengezinnen.	0.50
Andere gezinnen.	0.67

Voor Nederland werden door A. L. G. M. ROMBOUTS de volgende waarden berekend ¹:

Handarbeiders.	0.83
Hoofdarbeiders	0.82
Landarbeiders.	0.79
Boeren.	0.44

In bovenstaande gegevens valt het op, dat de marginale consumptiequote van boerengezinnen relatief gering is. TINBERGEN merkt dienaangaande op, dat „zich hierin de gester van het bedrijfsleven in het algemeen (waarschijnlijk weerspiegelt), dat in de budgetstatistieken gewoonlijk slechts door de boeren is vertegenwoordigd. Waar bedrijf en gezin gescheiden zijn, zal zich de marginale consumptiequote in het gezin sterk vergroten, doch daarnaast staat dan dat in goede jaren het meerdere inkomen van het bedrijf in het geheel niet voor consumptie wordt besteed. Voor de volkshuishouding manifesteert zich dit hierin, dat een belangrijk gedeelte van een stijging van het nationale inkomen de vorm aanneemt van niet uitgekeerde winsten en daardoor tot een toeneming van de „propensity to save” bijdraagt. Voor Nederland is ongeveer 25% van de stijging van het nationale inkomen in de periode 1923—1933 toeneming van de niet-uitgekeerde winst. RADICE ² toont voor Groot-Brittannië aan, dat in de periode 1922—1935 43% van de toeneming van de winsten der N.V.'s de vorm van niet-uitgekeerde winst aannam ³.

De breuk $\frac{\Delta C w}{\Delta Y w}$, d.i. de marginale consumptiequote, zal — zoo

¹ A. L. G. M. ROMBOUTS: Statistische meting van KEYNES' begrip-pen „propensity to consume” enz. voor Nederland. De Nederlandsche conjunctuur XI, 1940, blz. 21, medegedeeld bij TINBERGEN, op. cit., blz. 93.

² E. A. RADICE: Saving in Great Britain, 1922—1935, Oxford University Press 1939.

³ J. TINBERGEN: op. cit., blz. 95.

werd hierboven opgemerkt — als regel grooter zijn naarmate het inkomen kleiner is. Dit beteekent, dat het bedrag der besparingen procentueel sterker stijgt dan het inkomen —, het consumptiebedrag daarentegen minder sterk. Een en ander blijkt duidelijk uit tabel VI, waarin, naar inkomensgroepen, de totale bedragen aan besparingen en consumptieve uitgaven van Amerikaansche gezinnen in 1929 zijn weergegeven ¹.

TABEL VI

Inkomensgroepen (in dollars)	Totale inkomen ²	Totale consumptieve uitgaven ²	Directe belastingen en bijdragen v. liefdadige doeleinden ²	Totale besparingen ²	Besparingen in % van het inkomen ²
4600 en meer	34.6	20.4	1.2	13.0	38
3100 tot 4600	10.3	8.4	0.1	1.8	17
2450 „ 3100	7.7	6.7	—	1.0	13
2000 „ 2450	6.4	5.4	—	0.7	11
1700 „ 2000	4.8	4.4	—	0.4	8
1450 „ 1700	4.2	4.0	—	0.2	5
1250 „ 1450	3.6	3.5	—	0.1	3
950 „ 1250	3.0	3.0	—	0.0	0
600 „ 950	2.2	2.3	—	— 0.1	— 5
0 „ 600	0.9	1.3	—	— 0.4	— 44
onder 0	— 0.6	1.0	—	— 1.6	—
Totaal	77.1	60.7	1.3	15.1	20

Uit het bovenstaande volgt, dat de *relatieve consumptiecapaciteit* ³ eener volkshuishouding met naar verhouding veel lage en middel-hooge inkomens grooter is dan die van een volkshuishouding met verhoudingsgewijs een groot bedrag aan hooge inkomens. De toenemende ongelijkheid in de inkomensverdeling in

¹ M. LEVEN e.a.: op. cit., blz. 96.

² In milliarden dollars.

³ Onder *relatieve consumptiecapaciteit* wordt verstaan de consumptie in verhouding tot het nationale inkomen.

de Vereenigde Staten heeft dan ook een toeneming van de „propensity to save” ten gevolge gehad¹. In dit verband zij er op gewezen, dat, wanneer loonsverlaging wordt aanbevolen ten einde, via de gunstige invloed op de productiekosten, de werkgelegenheid te vergrooten, steeds een ongunstige inwerking op de „propensity to consume”, en bijgevolg op de vraag naar arbeidskrachten ontstaat. Het koopkrachtaspect van het arbeidsloon is te meer van beteekenis, daar juist de „propensity to consume” van de arbeidende klasse groot is².

Uit Tabel VI blijkt niet alleen, dat er verband bestaat tusschen de hoogte van het inkomen en de omvang der consumptie, maar ook, dat $\frac{\Delta C_w}{\Delta Y_w}$ groter wordt naarmate het inkomen daalt. Dit laatste beteekent, dat de consumptiecapaciteit eener volkshuis-

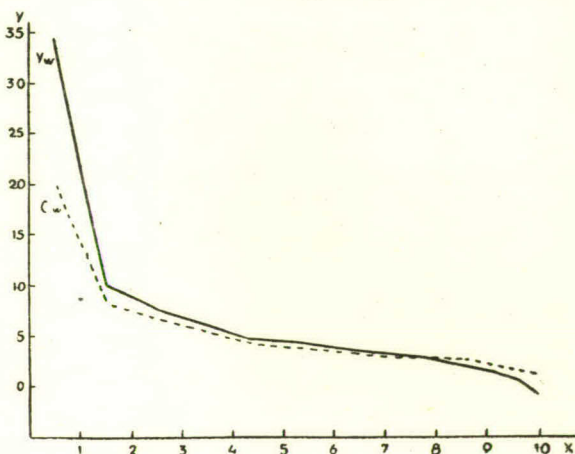

Fig. 35

x = inkomensgroepen (zie tabel VI). y = milliarden dollars.
 y_w = totale inkomen. C_w = totale consumptieve uitgaven.

¹ Verg. M. LEVEN e.a. op cit., blz. 126.

² Verg. P. H. DOUGLAS: The theory of wages, idem: La theorie et la politique des salaires, Revue internationale du travail, Maart 1939, E. LEDERER: La theorie du cycle economique et la politique des salaires. Etudes de quelques points controversés, Revue internationale du Travail, Januari 1939.

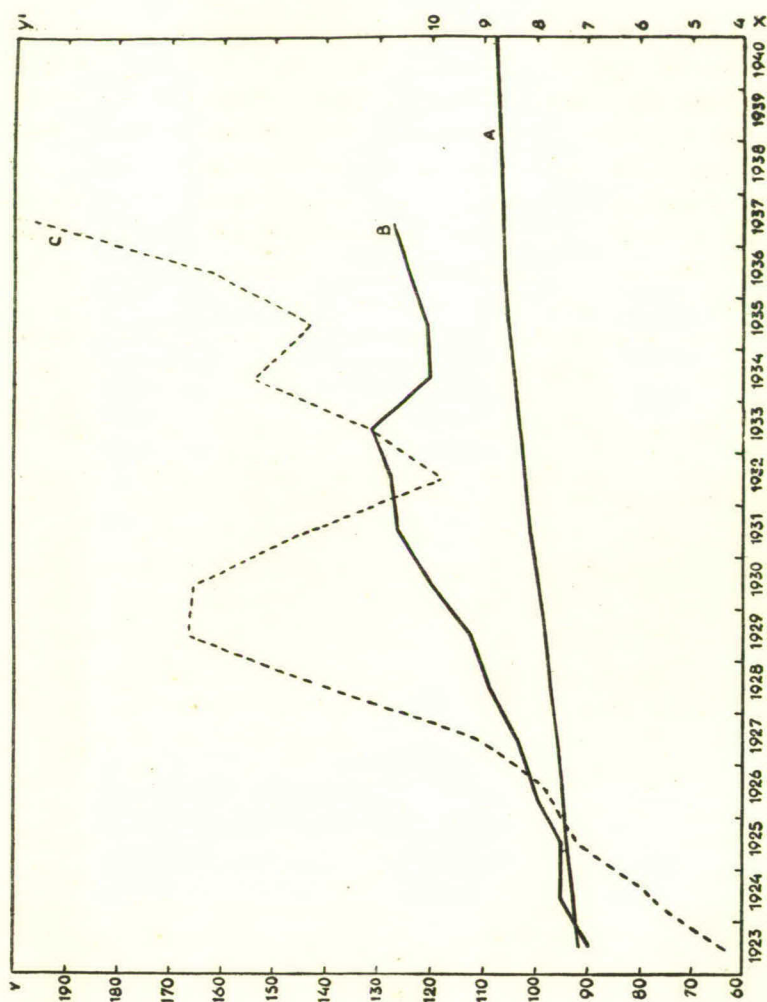

Fig. 36

y = indexcijfer (1925—1927 = 100)

y' = $\times 1000.000$

A = bevolking op 31 December ¹

B = totale binnenlandsch verbruik van consumptiegoederen ²

C = binnenlandsche afzet van productiemiddelen ²

¹ Ontleend aan: J. H. VAN ZANTEN, op. cit., blz. 82.

² Ontleend aan: Tabellen en grafieken, blz. 43 en supplementen.

houding — voorzoover deze althans samenhangt met de individuele beslissingen tot consumptie der consumenten — een relatieve stabiliteit vertoont. Duidelijker blijkt dit uit fig. 35 waarin de gegevens uit tabel VI in graphische vorm zijn weergegeven: de besparingen nemen progressief af naarmate het inkomen daalt en wanneer het inkomen een zeker minimum heeft bereikt vindt zelfs negatieve besparing, d.i. vermogensinteeding, plaats. De relatieve *stabiliteit* der individuele *beslissing tot consumptie* heeft tengevolge, dat de totale consumptie eener volkshuishouding relatief stabiel is. In fig. 36 wordt het verloop van het totale binnenlandsche verbruik van consumptiegoederen in Nederland gedurende de jaren 1923–1937 vergeleken met de totale binnenlandsche afzet van productiemiddelen. Terwijl laatstgenoemde — als gevolg van de reeds besproken fluctuaties in de investeringsactiviteit — een heftig schommelend verloop vertoont, is de eerste relatief stabiel. Dit geldt in het bijzonder wanneer men de curven B en C zou corrigeren voor de toeneming der bevolking die is weergegeven in curve A. Uit de relatieve stabiliteit der consumptie volgt een belangrijke conclusie met betrekking tot de volkshuishouding als geheel, die naar alle waarschijnlijkheid ook met betrekking tot de gebrekkige functioneering der laat-kapitalistische voortbrenging van beteekenis is: *de stijgende productiecapaciteit eener volkshuishouding heeft weliswaar een toeneming der consumptie ten gevolge, deze toeneming houdt echter geen gelijke tred met de productiestijging zoodat de maatschappelijke capaciteit tot kapitaalvorming relatief groter wordt.* Of deze capaciteit ook inderdaad wordt benut hangt af van factoren, die in de vorige paragraaf werden besproken. Zooals werd uiteengezet spelen hierbij de *toekomstverwachtingen* der ondernemers een belangrijke rol. Het is duidelijk, dat op den duur de dalende *marginale consumptiequote* deze toekomstverwachtingen ongunstig moet beïnvloeden. Het heeft immers geen zin door vergrooing der kapitaaluitrusting de productiecapaciteit en toekomstige consumptiemogelijkheid op te voeren, wanneer men niet van plan is de totale productie van verbruiksgoederen te consumeeren. Naarmate de maatschappij zich technisch-economisch meer ontwikkelt, ontstaat derhalve een zich

voortdurend verwijdende kloof tusschen productiecapaciteit en actueel consumptievermogen. De individueele spaarzin, d.i. (als regel) de zorg voor een zoo groot mogelijke toekomstige consumptie, beteekent op den duur een ernstige rem voor de economische ontwikkeling. Zoo is het actueele consumptievermogen der laat-kapitalistische maatschappij niet voldoende om — gegeven de productiviteit der bestaande voortbrenging — een toestand van *volledige werkgelegenheid* in het leven te roepen. In dit verband is de opmerking van KEYNES van beteekenis, dat „failing some novel expedient, there is . . . no answer to the riddle, except that there must be sufficient unemployment to keep us so poor that our consumption falls short of our income by no more than the equivalent of the physical provision for future consumption which it pays to produce to-day”¹.

Gegeven de marginale consumptiequote der consumenten, zijn er slechts twee wegen om uit de impasse te geraken; beide komen er op neer, dat de overheid de consumptiecapaciteit der volkshuishouding vergroot. De eerste bestaat hierin, dat zij een politiek volgt die leidt tot inkomensnivelleering —, dit is derhalve een politiek van *indirecte* beïnvloeding der consumptiecapaciteit; de tweede is hierin gelegen, dat de overheid — naarmate de kloof tusschen productiecapaciteit en consumptievermogen wijder wordt — de voorziening in collectieve behoeften uitbreidt. Beide wegen eischen een krachtige en zich van haar doel bewuste economische leiding². In de laat-kapitalistische maatschappij is een dergelijke economische leiding, zooals reeds eerder werd betoogd, niet aanwezig, zoodat de beperkte consumptiecapaciteit als een der belangrijke oorzaken van de chronische werkloosheid moet worden beschouwd³. Het mankeert de laat-

¹ J. M. KEYNES, op. cit., blz. 105.

² Zie § 10.

³ In dit verband moge worden herinnerd aan de bekende artikelen- en brochureserie van W. C. SICKESZ waarin deze uitgang van de stelling, dat het feitelijke consumptievermogen van de maatschappij te gering is voor de handhaving van een toestand van volledige werkgelegenheid. Hoewel de door hem aanbevolen methode van consumptiestimuleering (goederenvernietiging) niet als doelmatig kan worden beschouwd, is het uitgangspunt van SICKESZ ongetwijfeld juist.

kapitalistische maatschappij aan het vermogen de voortdurend in omvang toegenomen technische productiemogelijkheden tot economische werkelijkheid te maken: „The Middle Ages built cathedrals and sang dirges. Two pyramids, two masses for the dead, are twice as good as one; but not so two railways from London to York. Thus we are so sensible, have schooled ourselves to so close a semblance of prudent financiers, taking careful thought before we add to the „financial” burdens of prosperity by building them houses to live in, that we have no such easy escape from the sufferings of unemployment”¹.

¹ J. M. KEYNES, op. cit., blz. 131.

VIERDE DEEL
SLOTBESCHOUWINGEN
HOOFDSTUK IX

Samenvattende opmerkingen en conclusies

§ 26. HET VERBAND TUSSEN MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR EN
WERKGELEGENHEID IN DE LAAT-KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ

De rationeele maatschappelijke behoeftenvoorziening als doel der volkshuishouding eischt niet alleen rationaliteit in de toedeeeling der middelen, d.i. in het verzorgingsproces, maar ook in de keuze der doeleinden. Het gaat bij dit laatste niet alleen om de behoeften op zichzelf genomen — b.v. een juiste proportioneering van persoonlijke en maatschappelijke behoeften — maar tevens om de gevolgen die het economisch gebeuren heeft voor de overige menselijke doeleinden. COBBENHAGEN spreekt in dit verband van een synthese die tot stand moet worden gebracht tusschen het economisch doel der maatschappij en de hogere menselijke doeleinden¹. Eén van de menselijke doeleinden, die weliswaar geen behoeftekarakter dragen, maar toch met betrekking tot het economische relevant zijn, is de arbeid. De arbeid speelt n.l. niet alleen een rol in de wereld der middelen, maar ook in die der doeleinden². Uit dit laatste vloeit voort, dat een doelmatige organisatie der voortbrenging tevens een waarborg moet bieden voor voldoende en duurzame werkgelegenheid. Werkgelegenheid is echter niet het ingeschakeld-zijn van menselijke arbeidskracht zonder meer, maar rationeele inschakeling. Irrationeele inschakeling is *vermomde* werkloos-

¹ M. J. H. COBBENHAGEN: Synthese in de economie, Maandschrift Economie, 5de jrg., 1939-1940, blz. 226.

² Zie § 12, i.h.b. noot 1 op blz. 50.

heid¹. Toch is irrationeele inschakeling in vrijwel alle gevallen te prefereeren boven niet-inschakeling; het doelgoed van de arbeid wordt dan immers in meerdere of mindere mate verkregen. Rationeele inschakeling blijft echter het einddoel van iedere arbeidspolitiek.

Hoe staat het nu met de doelmatigheid van het laat-kapitalistische stelsel met betrekking tot de werkgelegenheid? Bezien we eerst de inschakeling tout court. Het laat-kapitalistische stelsel wordt gekenmerkt door heftige schommelingen in de werkgelegenheid en een vrijwel permanente aanzienlijke werkloosheid. Dit beteekent, dat het doelgoed van de arbeid slechts ten deele, meer nauwkeurig, slechts door een deel van de leden der volkshuishouding wordt bereikt.

Wanneer we echter het werkend deel van de laat-kapitalistische volkshuishouding bezien dan kan worden vastgesteld, dat de inschakeling rationeel is, inzooverre althans het prijsvormingsproces, maatschappelijk gezien, een rationeel resultaat oplevert. Een van de kenmerkende eigenschappen van de laat-kapitalistische maatschappijstructuur is, dat het prijzenstelsel een belangrijke rol vervult bij de ordening van het maatschappelijk-economisch gebeuren. Een relatief vrij prijzenstelsel is een waarborg voor een rationeele toebedeeling der middelen; irrationaliteit in de toebedeeling wordt onder vigueur van een relatief vrij stelsel vermeden, inzooverre althans — door *te groote vrijheid* bij de prijsvorming — de maatschappelijk-economische rationaliteit niet in gevaar wordt gebracht. Alleen wanneer *voldoende* vrijheid aanwezig is, mag worden verwacht, dat de productie en de distributie een betrouwbare basis vinden in de persoonlijke behoeften der staatsburgers. Niet zoozeer in de bepaling der *productierichting*, de samenstelling van het nationale product, ligt de zwakheid van het laat-kapitalistische stelsel, maar in de labiliteit van de *productiehoeveelheid* en met name de permanente overcapaciteit en daarmee samenhangende werkloosheid.

Het proces der loonvorming vertoont in de laat-kapitalistische maatschappij gunstige en ongunstige eigenschappen. Als bij-

¹ Verg. noot 1 op blz. 49.

zondere soort van relatief vrije prijsvorming bevat de loonvormingen een zekere waarborg voor doelmatige aanwending der beschikbare arbeidskrachten. Vrije loonvorming brengt echter mee, dat de marktpartijen zich uitsluitend door privaát-economische overwegingen laten leiden. Een gevolg hiervan is, dat de toestand van *volledige werkgelegenheid* in de laat-kapitalistische maatschappij een labiele is. Volledige werkgelegenheid beteekent een permanente opwaartsche loonbeweging, die haar „natuurlijk” tegenwicht vindt in een toeneming der werkloosheid. Een zekere minimum-werkloosheid is daardoor steeds noodzakelijk voor de stabiliteit van het laat-kapitalistische systeem ¹.

Wanneer men de, met *betrekking tot de werkgelegenheid belangrijke strategische punten zoekt in het laat-kapitalistische stelsel, dan kunnen als zoodanig worden aangewezen: het *investeringsproces* en daarmee samenhangend — indirect via de *toekomstverwachtingen* der ondernemers, direct via de *investeringsactiviteit der overheid* — het *consumptievermogen* der maatschappij en de *monetaire politiek*. Het investeringsproces vertoont in de laat-kapitalistische maatschappij, grootendeels als gevolg van massa-psychologische factoren, een groote en voor de werkgelegenheid schadelijke labiliteit. Het consumptievermogen blijkt, als gevolg van de ontwikkeling der *marginale consumptiequote* bij toeneming van het inkomen, geen gelijke tred te houden met de toeneming der productiecapaciteit, en ook de monetaire politiek is in vele gevallen schadelijk voor de werkgelegenheid. Wanneer men wil nagaan of de gebonden economische stelsels meer geëigend zijn het probleem van de werkgelegenheid tot oplossing te brengen dan dient te worden onderzocht of zij op de bovengenoemde strategische punten mogelijkheden bieden, die het

¹ Uitdrukkelijk zij er op gewezen, dat in de evenwichtsconstructie zooals b.v. WALRAS deze geeft, de toestand van *volledige werkgelegenheid* tevens een toestand van evenwicht, van rust in de economische samenhangen is: evenwicht op alle markten. In onderscheiding van een dergelijke statische beschrijving van het economisch leven beoogt de boven gegeven weergave van de toestand van volledige werkgelegenheid een meer realistisch beeld te geven, waarin wordt rekening gehouden met de werking van dynamische factoren.

laat-kapitalistische stelsel niet kent. Daarnaast zal moeten worden nagegaan of de gebonden stelsels nadeelen vertoonen die in de meer vrije systemen niet worden aangetroffen.

§ 27. IN HOEVERRE KUNNEN IN DE GEBONDEN STELSELS DE ZWAKHEDEN DER LAAT-KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ MET BETREKKING TOT DE WERKGELEGENHEID WORDEN OVERWONNEN?

Ook in die gebonden stelsels waar de arbeid op autoritaire wijze in het productieproces wordt ingeschakeld, blijft het probleem van de werkgelegenheid bestaan. Wel is daar de eene helft van het vraagstuk, het probleem der inschakeling, opgelost —, de andere helft echter, het vraagstuk van de economische doelmatigheid, blijft bestaan en is tevens onoplosbaar geworden. Het probleem van de werkgelegenheid is in een dergelijke maatschappij teruggebracht tot een vraagstuk van economische leiding, dat zonder prijs- en loonvorming echter niet rationeel kan worden opgelost. In dit verband moge de constateering van COBBENHAGEN worden aangehaald, „dat in de moderne socialistische economische litteratuur niet zoo zeer meer op de voorgrond staat, zooals in de oudere litteratuur, de bespreking van de weg en de middelen, om tot de socialiseering der productiemiddelen te geraken, maar de wijze, waarop binnen de gewenschte centrale leiding, de economisch fundamentele voorwaarden en met name de prijsvorming kunnen worden behouden. Men ziet in, dat de weg en de middelen pas kunnen worden bepaald, nadat het systeem, dat economisch functionneeren kan, gevonden is. Het probleem der economische leiding is primair geworden”¹.

Wanneer men, zeer in het algemeen en als eerste benadering, de relatief gebonden stelsels in vergelijking met de meer vrije systemen, met betrekking tot hun geschiktheid om het vraagstuk van de werkgelegenheid tot oplossing te brengen, wenscht te karakteriseeren, dan kan worden vastgesteld, dat de kracht der gebonden stelsels is gelegen in hun *inschakelingscapaciteit*, de zwakheid echter in de moeilijkheid om tot *economisch doelmatige* in-

¹ M. J. H. COBBENHAGEN: De economische probleemstelling in het socialisme. Uitgave R.K. Werkliedenverbond in Nederland, blz. 19.

schakeling te komen. In de vrije stelsels ligt de zaak, zooals wij zagen, „grosso modo” andersom¹.

Een groote *inschakelingscapaciteit* is niet noodzakelijk aan ieder gebonden stelsel eigen. Indien b.v. de gebondenheid beperkt blijft tot intensieve overheidsbemoeienis met de prijsvorming is het denkbaar, dat zich omvangrijke schommelingen in productie en werkgelegenheid blijven voordoen. Duurzame benadering van een toestand van volledige werkgelegenheid zal slechts kunnen worden bereikt indien en voorzoover de overheid het productievolume onder contrôle heeft. Alleen in die gebonden stelsels waar de economische leiding over organen beschikt, waarmee een dergelijke contrôle kan worden uitgeoefend, zal een groote inschakelingscapaciteit worden aangetroffen.

Een stabiel *investeeringsvolume* is in de gebonden stelsels, evenals in de vrije systemen, de belangrijkste voorwaarde voor stabiliteit in de werkgelegenheid. De overheid kan op onderscheidene wijzen invloed uitoefenen op het totaal der investeringen. Als indirecte methode is de *monetaire politiek* van belang. Door het voeren van een politiek van lage rente en geldverruiming, kan, in het geval eener onderbezette volkshuishouding de particuliere investeringsactiviteit worden geprikkeld. Men vergete echter niet, dat de eindbeslissing over de additioneele investeringsdaad aan de ondernemers en andere *private* beleggers wordt gelaten; hierdoor is het mogelijk, dat onder bepaalde omstandigheden de credietverruiming haar uitwerking mist. Een op productiestabilisatie gerichte *monetaire politiek* is een vorm van overheidsbemoeienis met het economisch leven waarbij aan de ondernemers een groote vrijheid wordt gelaten; de overheid beperkt zich immers tot het scheppen van een economische atmosfeer waarin de *private investeringsactiviteit* kan

¹ Hierbij dient de beperking te worden gemaakt, dat de inschakeling alleen dan economisch doelmatig zal zijn, wanneer de functionering van het vrije stelsel niet door een ongelijke spreiding der economische macht wordt belemmerd. Met name is een te groote ongelijkheid in vermogens en inkomens schadelijk. Verg. § 9 en § 10; verg. ook M. J. H. COBBENHAGEN: Streven naar behoeftendeckking en streven naar winst, Maandschrift Economie, 7e jrg., 1941—1942, blz. 52 v.v.

gedijen. Heftige schommelingen in de investeringsactiviteit blijven daardoor mogelijk: massa-psychologische reacties kunnen zich integraal doorzetten. Een stap verder gaat de *rechtstreeksche bemoeienis* met alle of een deel van de *prijzen*. Door haar prijszettingen bepaalt de overheid meer direct de economische mogelijkheden die zich aan de ondernemers voordoen. Een politiek van rechtstreeksche prijszetting ondergraaft echter spoedig de fundamenteele beteekenis van het prijzenstelsel voor het economisch leven. Behoudens in oorlogstijd zien we de overheid dan ook slechts op betrekkelijk kleine schaal van rechtstreeksche prijszetting gebruik maken. Veel meer geëigend is de beïnvloeding van de realiteit die achter de prijzen ligt, de productie en de verdeling zelve: *rechtstreeksche* beïnvloeding van het *productievolume* is de meest doeltreffende vorm van economische leiding op het gebied der *productiestabilisatie*. Hierbij is, door het functionele verband als gevolg van de „multiplier“-werking, de rechtstreeksche beïnvloeding van het *investeringsquantum* het meest belangrijk. De taak der overheid op dit gebied blijft, theoretisch gesproken, beperkt tot de opvulling van de kloof tusschen het totale bedrag aan particuliere investeringen en de hoeveelheid investeringen die noodzakelijk is voor de totstandkoming van een toestand van volledige werkgelegenheid. In de praktijk is de hiervoor vereischte soepelheid echter niet mogelijk. Iedere investering eischt immers tijd; het interval, dat gelegen is tusschen de initieering van de investeringsdaad en de beëindiging van de productie van het investeringsgoed is soms zeer aanzienlijk. Bovendien is het waarschijnlijk, dat snelle en beïnvloeding veranderingen in het volume der overheidsinvesteringen niet-bedoelde gevolgen zullen hebben met betrekking tot de particuliere investeringsactiviteit. Dit heeft ten gevolge, dat de labiliteit van productie en werkgelegenheid toeneemt. Het is dan ook waarschijnlijk, dat de overheid in de gebonden stelsels — alleen reeds uit een oogpunt van stabilisatie van productie en werkgelegenheid — duurzaam een groot deel der investeringen aan zich zal trekken. Zoolang deze additionele overheidsinvesteringen overeenkomen met de hoeveelheid die beantwoordt aan de als normaal te beschouwen overcapaciteit der

relatief vrije volkshuishoudingen is zij een welkome aanvulling van het consumptievermogen der volkshuishouding. Zoodra zij echter ten gevolge heeft, dat persoonlijke behoeften in het gedrang komen wordt de zaak anders. De additioneele werkgelegenheid wordt dan gekocht met als prijs een verminderde voorziening in persoonlijke behoeften. De economische leiding zal dan ook de stabilisatie der productie bij voorkeur op zoodanige wijze moeten doen plaats vinden, dat de productieuitbreiding zooveel mogelijk aan de persoonlijke behoeftenvoorziening ten goede komt. Met de voorziening in collectieve behoeften dient niet verder te worden gegaan, dan uit een oogpunt van evenwichtige behoeftenvoorziening gewenscht is. Alleen wanneer uitbreiding der werkgelegenheid niet op andere wijze kan worden verkregen, zal de overheid ook in dit geval de voorziening in collectieve behoeften mogen uitbreiden. De additioneele inschakeling verkrijgt dan echter noodzakelijk het karakter van *werkverschaffing*.

Directe deelneming der overheid aan het investeringsproces doet financieringsvraagstukken ontstaan die, wanneer het bedrag der overheidsinvesteringen groot is, moeilijk kunnen worden. Het bestek van deze studie laat niet toe op deze materie nader in te gaan. In het algemeen zal aan de regel kunnen worden vastgehouden, dat in een onderbezette volkshuishouding creditcreatie op haar plaats is, terwijl in een volledig bezette volkshuishouding de benodigde gelden door belastingheffing en, eventueel, leening dienen te worden gevonden¹.

Naast een politiek van *productiestabilisatie* zal in de gebonden stelsels toezicht der overheid op de *loonvorming* dringende eisch zijn. Zou de totstandkoming van het arbeidsloon aan de marktpartijen worden overgelaten, dan zou in het geval van volledige werkgelegenheid een voortgaande loonstijging hiervan het gevolg zijn, die tot desorganisatie van het economisch leven zou leiden. De overheid zal bij de loonvaststelling steeds de overkoepelende partij moeten zijn; zij zal er zorg voor moeten

¹ Naarmate de gebondenheid eener volkshuishouding grooter is, geraken de financierings- en daarmee samenhangende monetaire vraagstukken meer op het tweede plan; zij kunnen dan nauwelijks zelfstandig repercussies in het economisch leven veroorzaken.

dragen, dat de loonafspraken het algemeen belang niet schaden. Dit beteekent geenszins, dat een politiek van *productiestabilisering* noodzakelijk tot afkondiging van een *loonstop* leidt. Het gaat er slechts om, dat de loonbeweging een gecontrôleerde is. Zoo zal het arbeidsloon als regel kunnen stijgen naarmate de productiviteit van de arbeid toeneemt. Een soortgelijk overheidstoezicht op de prijzen zal niet kunnen worden gemist. Vermoedelijk zal het tevens gewenscht zijn, dat de overheid bij haar loon- en arbeidspolitiek zich niet beperkt tot contrôle achteraf, maar richting geeft aan het arbeidsaanbod. Inventarisatie van het nationale arbeidspotentieel is hiervoor noodzakelijk; daarnaast zal, o.m. bij de beroepskeuze, invloed op de ontwikkeling van het arbeidsaanbod moeten worden uitgeoefend. Wil de overheid haar omvangrijke taak op het gebied van de arbeid met een minimum aan nadeelige nevengevolgen uitoefenen, dan zullen wegen moeten worden gezocht die tot een zoo groot mogelijke decentralisatie leiden. De beïnvloeding van het investeringsvolume zal uiteraard zooveel mogelijk van uit een centraal punt moeten worden geleid.

§ 28. SLOTOPMERKINGEN

Wat in de vorige paragraaf werd gezegd van de gebonden stelsels *met betrekking tot de werkgelegenheid*, geldt ook voor de gebonden stelsels *in het algemeen*: meer planmatigheid en meer stabiliteit kunnen, nadat een zekere grens is overschreden, slechts worden verkregen ten koste van de mogelijkheid van economische rekening. Uitbreiding van de functie der economische leiding beteekent dan noodzakelijk een vermindering van de beteekenis der prijsvorming. Het is zeer belangrijk te weten waar deze grens ligt; het is even moeilijk haar aan te geven. Zonder economische leiding is prijsvorming ondenkbaar; een minimum aan economische leiding is steeds noodzakelijk wil de prijsvorming doelmatig zijn ¹. Een teveel aan economische leiding maakt het prijzenstelsel tot een paskwil; de overheid slaat daarmee

¹ Zie § 10.

haar eigen kompas stuk: wanneer de productie geheel wordt geregeld door verwerkingsvoorschriften en de verdeling door distributiebepalingen is de economische betekenis van het prijzenstelsel zeer gering¹. Binnen beide uitersten ligt een min of meer neutrale zône, waarbinnen diverse doseeringen van economische leiding en vrijheid in de prijsvorming kunnen worden gekozen. Welke combinatie het meest doelmatig is kan eerst worden aangegeven wanneer alle omstandigheden bekend zijn. En zelfs dan zal het doelmatige economisch stelsel slechts in groote lijnen kunnen worden aangegeven. In feite zal het moeten worden opgebouwd langs banen der *geleidelijkheid* waarbij de *realiteit* voortdurend als leermeesteres moet worden geraadpleegd. Iedere menselijke daad eischt echter verstandelijk overleg; de uitspraak van LIONEL ROBBINS, dat „without economic analysis it is not possible rationally to choose between alternative systems of society” heeft een diepe zin.

¹ Alleen in een tijd van groote goederenschaarschte is een dergelijke inperking van de functie van het prijzenstelsel doelmatig. Verg. J. R. M. VAN DEN BRINK: Prijspolitiek en algemeene economische politiek, Prijsbeheerschingsnummer van Economisch-Statistische Berichten, 26 Nov. 1941, blz. 665 v.v.

LIJST VAN AANGEHAALDE LITERATUUR¹⁾

ALGEMEEN

- EUCKEN, W.: Die Grundlagen der Nationalökonomie, Jena 1941.
KEYNES, J. M.: General theory of employment, interest and money, London 1939.
SOMBART, W.: Der moderne Kapitalismus, historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart, München und Leipzig 1922.
SPANN, O.: Fundament der Volkswirtschaftslehre, Jena 1929.
VERAART, J. A.: Economie, Katholieke Encyclopaedie, dl. 9.

HOOFDSTUK I

- COBBENHAGEN, M. J. H.: In de barning der tijden, Maandschrift Economie, 5de jrg., 1939—1940.
DORP, E. C. VAN: A simple theory of capital and wages, London 1937.
KELLER, R. VON: Das Ende der strukturellen Arbeitslosigkeit?, Weltwirtschaftliches Archiv, 47. Bnd.
MYRDAL, G.: Das politische Element in der nationalökonomische Doktrinbildung, Berlin 1932.
WEBER, M.: R. Stammers „Ueberwindung“ der materialistische Geschichtsauffassung, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1921.

HOOFDSTUK II

- ROBBINS, L.: The nature and significance of economic science, London 1935.
SPANN, O.: Fundament der Volkswirtschaftslehre, Jena 1929.
VERAART, J. A.: Economie, Katholieke Encyclopaedie, dl. 9.
VOIGT, A.: Volkswirtschaft und Volkswirtschaftslehre, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, dl. VIII, Jena 1928.
WOOTTON, B.: Lament for economics, London 1933.
—: Plan or no plan. London 1934.

HOOFDSTUK III

- COBBENHAGEN, M. J. H.: Techniek, Katholieke Encyclopaedie, dl. 22.
HARMS, B.: Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft, Weltwirtschaftliches Archiv, 24. Bnd., 2. Heft.
—: Strukturwandlungen der Weltwirtschaft, Weltwirtschaftliches Archiv, 25. Bnd., 1 Heft.

¹⁾ De werken worden, ook al zijn zij in meerdere hoofdstukken aangehaald, slechts bij één hoofdstuk genoemd.

- HAYEK, F. A. VON: Collectivist economic planning. Critical studies on the possibilities of Socialism by N. G. PIERSON, LUDWIG VON MISES, GEORG HALM und ENRICO BARONE, edited, with an introduction and a conclusion by F. A. VON HAYEK, London 1935.
- SCHMALENBACH, E.: Die Betriebswirtschaftslehre an der Schwelle der neuen Wirtschaftsverfassung, Zeitschrift für handelswissenschaftliche Forschung, 1928.
- SOMBART, W.: Der moderne Kapitalismus, München und Leipzig 1922.
- WAGEMANN, E.: Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft, Hamburg 1931.
- : Wirtschaftspolitische Strategie, Hamburg 1937.

HOOFDSTUK IV

- BIJL, A.: Het rentabiliteitsbegrip als basis voor de economische politiek, Economisch-Statistische Berichten, 26 April 1939.
- BRINK, J. R. M. VAN DEN: Economisch evenwicht en oorlogseconomie, Maandschrift Economie, 7de jrg., 1941-1942.
- : De prijspolitiek der overheid, Bouwen en streven, September 1941.
- BRUTZKUS, B.: Economic planning in Soviet-Russia, London 1935.
- BURROWS, R.: The problems and practice of economic planning, London 1937.
- CASSEL, G.: Theoretische Sozialökonomie, Leipzig 1933.
- COBBENHAGEN, M. J. H.: De verantwoordelijkheid in de onderneming. Roermond 1927.
- EUCKEN, W.: Die Grundlagen der Nationalökonomie, Jena 1941.
- MEINHOLD, W.: Totale Preisbildung, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Bnd. 149.
- POHLE, L.: Kapitalismus und Sozialismus, Leipzig/Berlin, 1920.
- TEMPEL, J. VAN DEN: Macht en economische wet, Haarlem 1927.
- WIBAUT, F. M.: Over waardeproblemen in een socialistische (communistische) maatschappij, De Economist, 1902.

HOOFDSTUK V

- JONG, D. DE: „Werkloos”, Melancholische monologen.
- KOOL, HALBO C.: „Stempellied 1934”, Van één wereld.
- Men without work*, Cambridge 1938.
- Quadragesimo Anno*, Encycliek van Paus Pius XI, uitgave van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland.
- WESTHOFF, J. TH.: De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding, Zwolle 1938.

HOOFDSTUK VI

- BERKUM, P. P. VAN: De betalingsbalans als uitgangspunt eener beschouwing over de recente structuurwijzigingen in het economisch leven, Amsterdam 1938.
- BRINK, J. R. M. VAN DEN: De evenwichtsofpvatting in Keynes' General theory of employment, interest and money, Maandschrift Economie, 5de jrg., 1939-1940.
- : De moderne ontwikkeling van het internationale betalingsverkeer, prae-advies voor de Tilburgsche Academische Economische Kring, Juli 1941.

- CHAMBERLIN, E.: The theory of monopolistic competition, Cambridge U.S.A., 1933.
- CLARK, J. M.: Towards a concept of workable competition, The American economic Review, Juni 1940.
- HABERLER, G. VON: Prosperity and depression, Geneva 1939.
- HALM, G.: Monopolistische Bestrebungen in der Gegenwart, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Ergänzungsband, Jena 1929.
- KREUKNIET, P. B.: Conjunctuur en conjunctuurtheorieën, Groningen 1939.
- LAVERGNE, B.: La theorie des marchés économiques, Paris 1910.
- LECHTAPE, H.: Die Wandlung des Kapitalismus in Deutschland, Berlin-Charlottenburg 1934.
- LUTZ, T.: Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie, Jena 1932.
- MITCHEL, W. C.: Business cycles, volume I, the problem and its setting, New York 1927.
- NOURSE, E. G.: America's capacity to produce, Washington 1934.
- PRIBRAM, K.: Cartel problems, Washington 1935.
- ROBINSON, J.: Economics of imperfect competition, London 1933.
- RÖPKE, W.: Staatsinterventionismus, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Ergänzungsband, Jena 1929.
- SRAFFA, O.: The laws of returns under competitive conditions, Economic Journal, December 1926.
- STEENBERGHE, M. P. L.: Landbouwwerkschapspolitiek, radiovoordrachten gehouden in April 1939.
- WAGENFÜHR, H.: Die Entwicklung der Kartellpreise in Deutschland von 1925—1930, Kartell-Rundschau, Aug. 1936.

HOOFDSTUK VII

- ALLEN, R. G. D.: Mathematical analysis for economists, London 1938.
- BRINK, J. R. M. VAN DEN: De statistische methode en de mogelijkheden en grenzen der sociaal-economische statistiek, Lering en Leiding, April 1941.
- BRIEFS, G.: Gewerkschaftswesen und Gewerkschaftspolitik, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Bnd. 4, Jena 1927.
- COBBENHAGEN, M. J. H.: Rationalisatie en werkloosheid, prae-advies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, 1933.
- DOUGLAS, P.: La theorie et la politique des salaires, Revue internationale du Travail, Maart 1939.
- GOUDRIAAN, J.: Prae-advies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, 1937, over de vragen: Valt hier te lande, ook na verbetering der conjunctuur, een blijvend verhoogd peil der werkloosheid te verwachten: A. op grond van factoren, gelegen bij het aanbod van werkkrachten op de arbeidsmarkt; B. op grond van factoren welke dit peil beïnvloeden van de zijde der vraag naar arbeidskrachten? Welke middelen kunnen worden aangewend, teneinde den invloed dezer factoren te verzachten of uit te schakelen?
- KEYNES, J. M.: The means to prosperity, London 1933.
- Onderzoek naar de „blijvende” werkloosheid en haar bestrijding. Rapport van de commissie ingesteld bij beschikking van den voorzitter van den Hoogen Raad van Arbeid, d.d. 18 December 1936, 's-Gravenhage 1939.

- ROBINSON, J.: *Essays in the theory of employment*, London 1937.
- SAITSEW, M.: *Die Arbeitslosigkeit der Gegenwart*, München/Leipzig 1932.
- SERRARENS, P. J. S.: *Prae-advies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek*, 1937 (zie boven bij Goudriaan, J.).
- Tabellen en grafieken betreffende de Nederlandsche conjunctuur*, samengesteld door het Centraal Bureau voor de Statistiek.
- TINBERGEN, J.: *Het streven naar efficiency en de werkgelegenheid*, Nederlandsch Instituut voor Efficiency, 1941.
- ZANTEN, J. H. VAN: *De invloed van den groei der bevolking op de arbeidsmarkt*, Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek.
- ZIMMERMANN, W.: *Tarifvertrag, Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 8. Bnd., Jena 1928.
- ZWIEDENECK-SÜDENHORST, O. VON: *Beiträge zur Erklärung der strukturellen Arbeitslosigkeit*, Vierteljahrsheften zur Konjunkturforschung, 1927. Ergänzungsheft I.

HOOFDSTUK VIII

- CLARK, J. M.: *Economics of planning public works*, Washington 1935.
- COBBENHAGEN, M. J. H.: *Het tempo en de tempoverschillen in het economisch leven*, Maandschrift Economie, 4de jrg., 1938-1939.
- KAHN, R. F.: *The relation of home-investment to unemployment*, Economic Journal, 1931.
- KEYNES, J. M.: *General theory of employment, interest and money*, London 1939.
- : *A treatise on money*, London 1930.
- LEVEN, M.: *America's capacity to consume*, Washington 1934.
- Plan, het — van de arbeid*, rapport van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P., Amsterdam 1935.
- RADICE, E. A.: *Saving in Great Britain 1922-1935*, Oxford 1939.
- ROMBOUTS, A. L. G. M.: *Statistische meting van Keynes' begrippen „propensity to consume” enz. voor Nederland*, De Nederlandsche conjunctuur, XI, 1940.
- SICKESZ, W. C.: *Quo Vadis?*, 1938.
- STONE, R. en W.: *The marginal propensity to consume and the multiplier, a statistical investigation*, Review of economic studies, VI, 1938-1939.
- TINBERGEN, J.: *Econometrie*, Gorinchem 1941.
- : *Nog eens: de berekening van „multipliers”*, Economisch-Statistische Berichten, 26e jrg.
- : *Statistical testing of business cycle theories, I. A method and its application to investment activity*, Geneva 1939.
- TRUYEN, CH. A. H.: *Rationalisatie en werkloosheid*, Leiden 1940.
- VALK, W. L.: *Conjunctuordiagnose*, Haarlem 1935.

HOOFDSTUK IX

- BRINK, J. R. M. VAN DEN: *Prijspolitiek en algemeene economische politiek*, „Prijzbeheerschingsnummer” Economisch-Statistische Berichten, 26 Nov. 1941.
- COBBENHAGEN, M. J. H.: *De economische probleemstelling in het socialisme*, uitgave R.K. Werkliedenverbond in Nederland.
- : *Streven naar behoeftendeckking en streven naar winst*, Maandschrift Economie, 7de jrg., 1941-1942.
- : *Synthese in de economie*, Maandschrift Economie, 5de jrg., 1939-1940.

K 2597

Bibliotheek K. U. Brabant

17 000 01145562 4

K 2597